

म. ग्र. सं. ठाणे.

विषय सु. प्र. व. सं.
सं. क्र. ७२३

माते नामके...

डॉ. दत्तप्रसाद दाभोळकर

REFBK-0026237

राजहंस प्रकाशन । पुणे

संघर्ष ग्रंथालय

७२३

२६२३७

₹ १९९१.००

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे

सूचना :—खाली दिलेल्या तारखेपर्यंत पुस्तक/मासिक परत करावे,
तसे न केल्यास घटना नियम क्र. ५ (८) नुसार प्रतिदिनी ५ पैसे
जादा वर्गणी भरावी लागले

NOV 1990

9 DEC 1990

3 JAN 1991

20 FEB

4 MAY 1991

7 JUL 1991

20 OCT 1993

26 FEB 1994

11 FEB 1995

23 OCT 1991

9 JUL 1992

13 JAN 1993

13 JAN 1993

16 JAN 1993

14 AUG 1993

9 SEP 1993

6 NOV 1993

12 FEB 1994

संस्कृत ग्रन्थास

७२३

२६२३७

६१९९१००

सूच
तसे
जाह

१३

४१

२०

२०

२०१८० १९९४ १८१८०

११ फेब १९९५

माते नर्मदे...

डॉ. दत्तप्रसाद दाभोळकर

LIBRARY OF THE
PUNJAB UNIVERSITY
LUDHIANA

REFBK-0026237

राजहंस प्रकाशन । पुणे

माते नर्मदे...

प्रकाशक
दिलीप माजगावकर
राजहस प्रकाशन
१०२५ सदाशिव
पुणे ४११ ०३०

मुद्रक
दिलीप माजगावकर
साप्ताहिक मुद्रण
१०२५ सदाशिव
पुणे ४११ ०३०

फोटो टाईपसेटिंग
पेन टायपोग्राफिक्स

© छाया दाभोलकर

आवृत्ती पहिली
२४ ऑगस्ट १९९०
(गणेश चतुर्थी)

किंमत रुपये - ७०/-

मुखपृष्ठ
गंगाधर हवालदार

नकाशे
चंद्रशेखर पुरंदरे

आपल्या भोवतालचे आपले सारे
सहजपणे उभे रहावेत
म्हणून आपण आपले सारे काही
सहजपणे द्यावे,
हे जिने आपल्या आयुष्यातून
आम्हा भावाबहिणींना
पुन्हा पुन्हा सहजपणे सांगितले
ती माझी बहीण
अबू उर्फ कुंदा हिला .

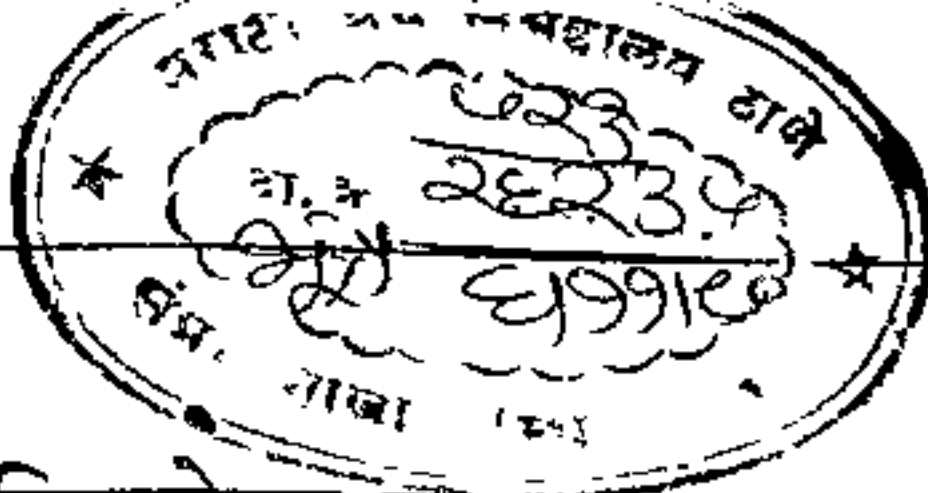

अनुक्रम

१	परिक्रमेला सुरुवात करण्यापूर्वी	१
२	दोन्ही सैन्यामध्ये कृष्णा	२२
३	चक्रव्यूहात शिरण्यापूर्वी	३४
४	पळा पळा आभाळ कोसळतय	४४
५	यक्षप्रश्न आणि आपण	७२
६	उत्तराच्या शोधात	१०३
७	नर्मदेच्या तीरावरील वाली आणि जटायू	११५
८	सेतू बाधताना	१४१

भारत - नद्या व खोरी - नकाशा

नर्मदा खोरे - नकाशा

परिक्रमेला सुरुवात करण्यापूर्वी.....

माते नर्मदे---

विकासाच्या एका विलक्षण, भयचकित व्हावे अशा टप्प्यावर येऊन आम्ही आज उभे आहोत तुझ्या तीरावर तुला आणि आम्हाला साक्षी ठेवून काही रौद्रभीषण मंगल-अमंगल घडतय जगभरच्या तत्रज्ञानी अस्वस्थ होऊन मत्सर करावा आणि नल-अगद याचे ऊर अभिमानाने भरून यावेत असे एक विलक्षण शिल्प तुझी तत्रज्ञ मुले आज तुझ्या तीरावर उभारताहेत खरे तर तुला यात नवे काही नाही तुझ्याच मुलांनी एकदा सोन्याची द्वारका आणि मयसभा बनवली मोहेजोदारोला बदर तयार केले अजठा आणि वेरुळ बनवले दोन हजार वर्षापूर्वी २ ।। लाख हेक्टर जमीनीला पाणी पुरवणारा कावेरी पक्कम (ग्रॅन्ड एनिकट) तयार केला समुद्राशी झुज देत सिधुदुर्ग उभारले तुझी आणि तुझ्या या मुलाची कीर्ती कालपरवापर्यंत दिगतात दुमदुमत होती अगदी १८९० मध्ये अमेरिकन सरकारने एम्. विल्सन हा आपला तांत्रिक प्रतिनिधी भारतात पाठवला होता भारतातील कालव्याचा अभ्यास करून अमेरिकेत त्या प्रकारची सिंचन-व्यवस्था कशी बनवता येईल त्याचा विस्तृत अहवाल त्याला तयार करावयाचा होता । अमेरिकेतील सर्वसामान्य माणसाना या सर्व तांत्रिक विद्येत एवढा रस होता की, या शास्त्रीय अहवालाच्या प्रती कादबरीसारख्या खपल्या —ते लोक हे सारे विसरलेत थोडे फार आम्ही सुद्धा विसरलोय पण तू हे थोडेच विसरली असणार---- पण आई, आजचा सेतू विलक्षण आहे एका मध्ययुगीन समाजाला झपाट्याने मध्ययुगामधून नव्या जगात घेऊन जावयास तो प्रतिज्ञाबद्ध आहे तुझा सारा आसमत यामुळे झगमगत उजळून निघेल आणि सतलज,

बियास, गंगा, सिंधू याच्याप्रमाणे तुझी कूस पण समृद्ध बनेल केवळ या एका प्रकल्पाने तुझ्या तीरावर दोन समृद्ध पजाब निर्माण होतील आणि या देशाचे अन्नधान्य उत्पादन किमान चाळीस टक्क्यानी वाढेल —अन्न आणि तंत्रज्ञान निर्यात करून मोठेपणाची मिजास मिरविणाऱ्या महासत्ताची त्यामुळेच आज झोप उडालीये

पण माते नर्मदे, कोणी म्हणतात हा विकास नाही ही आहे आत्महत्या !
—विकासाच्या या टप्प्यात तुझे सुंदर रूप कुरूप बनेल आणि तुझ्या तीरावरचे वाली आणि जटायू मातीमोलाने मातीत मिळतील महत्त्वाचे म्हणजे निसर्गाचे सतुलन बिघडेल कुणी सागावे आभाळ कोसळेल, हिमालय वितळेल आणि जगबुडी सुद्धा येईल ! आणि हे म्हणणारे सारेच काही महासत्ताचे हस्तक नाहीत त्यापैकी अनेक जण आहेत आम्हाला वदनीय असलेले, या मातीतून वर आलेले व या मातीशी इमान राखणारे बुद्धिजीवी भूमिपुत्र

आई, खोटे कशाला सांगू आम्ही सारेच जण गोंधळलोय खरा विकास किती आणि आकड्याचे मायाजाल किती ? या प्रकल्पाचे खास वेगळे शास्त्रीय रूप काय ? निसर्ग म्हणजे काय ? वैज्ञानिक निसर्गाला भेसूर बनवत जगबुडी आणताहेत हे परिसरवादी मडळींचे म्हणणे खरे आहे का हास्यापद ? आमच्या हातून खरच काही पाप घडतय का ? तुझ्या तीरावरचे वाली आणि जटायू आम्ही मातीमोलाने मातीत मिळवतोय का ? आम्ही खरेच भाबावलोय सारे आमचेच लोक, पण दोन्ही बाजूनी हिरीरीने युद्धात उतरलेत महाभारतीय युद्धाची आठवण व्हावी असे काही घडतय आणि फक्त आठवण व्हावी असे नाही विरोध करणाऱ्यापैकी एकाने कालपरवा स्वच्छपणे लिहिलय— 'उद्याच्या महाभारतीय युद्धाचे हे एक आऊट पोस्ट आहे !'

म्हणजे भोवताली सगळा गोंधळच आहे मनातील गुते मनात ठेवून असेच हिंडणे हा खरा एकच मार्ग आहे पण तुझ्या तीरावर एक सुंदर सकल्पना आहे ज्याला आपल्या पुढील समस्या सुटाव्यात असे वाटते त्याने हिंमत असेल तर नर्मदेची परिक्रमा करावी ही परिक्रमा कठीण असते खूप कठीण पण ती पुरी केली तर मनातील सारे सशय फिटतात सारे गुते सरळ होतात ---- आणि आभाळ कसे स्वच्छ आहे असे म्हणत तुम्ही पुन्हा नेहमीच्या जीवनात प्रवेश करता

*

*

*

हे महाभारतीय युद्धाचे आऊट पोस्ट आहे हे तर खरेच ! पण हे असे होणार हे सारे १९४७ सालीच वज्रलेप झाले गांधी-नेहरू पत्रव्यवहार त्याला साक्ष आहे नेहरू, पटेल ही गांधीजींनी निवडलेली आणि घडवलेली माणसे होती गांधीजी नेहरूंना आपला राजकीय वारस समजत असत आणि गांधीजी गेले त्यावेळी नेहरू लहान मुलासारखे

रडले होते दोघेही एकमेकात खूप गुतलेले असणार. —पण नेहरूनी नम्रपणे आणि ठामपणे गाधीजींचा विकासाचा मार्ग नाकारला स्वातंत्र्य मिळाले त्यावेळी आपली परिस्थिती किती भयंकर होती हे आपण विसरून गेलोय —किंवा परिस्थिती एवढी भयंकर होती की, गाधीजींचा विकासाचा मार्ग नाकारण्यापलीकडे नेहरूंच्यासमोर दुसरा पर्याय नव्हता असे म्हणता येईल

कगवे आणि टाचण्या सोडून आणखी काही देशात बनत नव्हते प्रगत प्रांतातील प्रगत जिल्ह्यात जिल्हाच्या ठिकाणी सुद्धा महाविद्यालये नव्हती शेतकरी प्रगत असेल तर किलोस्कराचे लाकडी व लोखंडी नागर वापरत असे आणि मुलगा भाग्यवान असेल तर ओगलेच्या कदिलावर अभ्यास करी —पेन्सील, कगवे, टाचण्या, सुया, किलोस्कराचे नागर आणि ओगल्याचे कदिल हातात घेऊन हा देश विसाव्या शतकाच्या मध्यावर उभा होता —औद्योगिक प्रगती होणार तरी कशी ? उद्योगासाठी बीज लागते आज जगाचे सरासरी प्रति व्यक्ती बीज उत्पादन आहे २ हजार किलोवॅट तास अमेरिकेसारख्या प्रगत देशात तो आकडा आहे २० हजार किलोवॅट तास —पण आपण स्वतंत्र झाले त्यावेळी आपले प्रतिव्यक्ती विजेचे उत्पादन होते फक्त १४ किलोवॅट तास एवढे नगण्य

मात्र शेतीच्या क्षेत्रात नजर टाकली असती तर विजेच्या क्षेत्रात आपण सुस्थितीत आहो असे म्हणावे लागत होते । फाळणीचा घाव धार्मिक, सामाजिक, भावनात्मक दृष्ट्या मोठा होताच पण शेतीच्या क्षेत्रात तो घाव फार खोलवर गेला होता हे सारेच जरा आकडेवारीच्या साहाय्याने नीट समजावून घेतले पाहिजे फाळणीच्या पूर्वी या देशातील २ कोटी ८२ लाख हेक्टर जमीन बागायती होती ही जमीन शेतीखाली असलेल्या एकूण जमिनीच्या सुमारे २५ टक्के होती फाळणीनंतर हे चित्र कसे बदलले होते ते तक्ता क्रमांक १ मध्ये दिलेय

तक्ता १

(आकडे लक्ष हेक्टर मध्ये)

देश	लागवडीखाली असलेले एकूण क्षेत्र [अ]	बागायतीखाली असलेले क्षेत्र [ब]	बागायती शेतीचा एकूण शेतीशी असलेली टक्केवारी ($\frac{ब \times 100}{अ}$)
अखंड भारत	११६८	२८२	२४ १
भारत	९८५	१९४	१९ ७
पाकिस्तान	१८३	८८	४८ १

बियास, गंगा, सिंधू याच्याप्रमाणे तुझी कूस पण समृद्ध बनेल केवळ या एका प्रकल्पाने तुझ्या तीरावर दोन समृद्ध पंजाब निर्माण होतील आणि या देशाचे अन्नधान्य उत्पादन किमान चाळीस टक्क्यानी वाढेल —अन्न आणि तंत्रज्ञान निर्यात करून मोठेपणाची मिजास मिरविणाऱ्या महासत्ताची त्यामुळेच आज झोप उडालीये

पण माते नर्मदे, कोणी म्हणतात हा विकास नाही ही आहे आत्महत्या ।
—विकासाच्या या टप्प्यात तुझे सुंदर रूप कुरूप बनेल आणि तुझ्या तीरावरचे वाली आणि जटायू मातीमोलाने मातीत मिळतील महत्त्वाचे म्हणजे निसर्गाचे सतुलन बिघडेल कुणी सागावे आभाळ कोसळेल, हिमालय वितळेल आणि जगबुडी सुद्धा येईल । आणि हे म्हणणारे सारेच काही महासत्ताचे हस्तक नाहीत त्यापैकी अनेक जण आहेत आम्हाला वदनीय असलेले, या मातीतून वर आलेले व या मातीशी इमान राखणारे बुद्धिजीवी भूमिपुत्र

आई, खोटे कशाला सांगू आम्ही सारेच जण गोंधळलोय खरा विकास किती आणि आकड्याचे मायाजाल किती ? या प्रकल्पाचे खास वेगळे शास्त्रीय रूप काय ? निसर्ग म्हणजे काय ? वैज्ञानिक निसर्गाला भेसूर बनवत जगबुडी आणताहेत हे परिसरवादी मडळींचे म्हणणे खरे आहे का हास्यापद ? आमच्या हातून खरेच काही पाप घडतय का ? तुझ्या तीरावरचे वाली आणि जटायू आम्ही मातीमोलाने मातीत मिळवतोय का ? आम्ही खरेच भावावलोय सारे आमचेच लोक, पण दोन्ही बाजूनी हिरीरीने युद्धात उतरलेत महाभारतीय युद्धाची आठवण व्हावी असे काही घडतय आणि फक्त आठवण व्हावी असे नाही विरोध करणाऱ्यापैकी एकाने कालपरवा स्वच्छपणे लिहिलय— 'उद्याच्या महाभारतीय युद्धाचे हे एक आऊट पोस्ट आहे ।'

म्हणजे भोवताली सगळा गोंधळच आहे मनातील गुते मनात ठेवून असेच हिंडणे हा खरा एकच मार्ग आहे पण तुझ्या तीरावर एक सुंदर संकल्पना आहे ज्याला आपल्या पुढील समस्या सुटाव्यात असे वाटते त्याने हिंमत असेल तर नर्मदेची परिक्रमा करावी ही परिक्रमा कठीण असते खूप कठीण पण ती पुरी केली तर मनातील सारे सशय फिटतात सारे गुते सरळ होतात ---- आणि आभाळ कसे स्वच्छ आहे असे म्हणत तुम्ही पुन्हा नेहमीच्या जीवनात प्रवेश करता

*

*

हे महाभारतीय युद्धाचे आऊट पोस्ट आहे हे तर खरेच । पण हे असे होणार हे सारे १९४७ सालीच वज्रलेप झाले गाधी-नेहरू पत्रव्यवहार त्याला साक्ष आहे नेहरू पटेल ही गाधीजींनी निवडलेली आणि घडवलेली माणसे होती गाधीजी नेहरूंना आपला राजकीय वारस समजत असत आणि गाधीजी गेले त्यावेळी नेहरू लहान मुलासारखे

रडले होते दोघेही एकमेकात खूप गुतलेले असणार. —पण नेहरूनी नम्रपणे आणि ठामपणे गाधीजींचा विकासाचा मार्ग नाकारला स्वातंत्र्य मिळाले त्यावेळी आपली परिस्थिती किती भयकर होती हे आपण विसरून गेलोय —किंवा परिस्थिती एवढी भयकर होती की, गाधीजींचा विकासाचा मार्ग नाकारण्यापलीकडे नेहरूच्यासमोर दुसरा पर्याय नव्हता असे म्हणता येईल

कगवे आणि टाचण्या सोडून आणखी काही देशात बनत नव्हते प्रगत प्रांतातील प्रगत जिल्ह्यात जिल्ह्याच्या ठिकाणी सुद्धा महाविद्यालये नव्हती शेतकरी प्रगत असेल तर किलोस्कराचे लाकडी व लोखडी नागर वापरत असे आणि मुलगा भाग्यवान असेल तर ओगलेच्या कदिलावर अभ्यास करी —पेन्सिल, कगवे, टाचण्या, सुरा, किलोस्कराचे नागर आणि ओगल्याचे कदील हातात घेऊन हा देश विसाव्या शतकाच्या मध्यावर उभा होता —औद्योगिक प्रगती होणार तरी कशी ? उद्योगासाठी वीज लागते आज जगाचे सरासरी प्रति व्यक्ती वीज उत्पादन आहे २ हजार किलोवॅट तास अमेरिकेसारख्या प्रगत देशात तो आकडा आहे २० हजार किलोवॅट तास —पण आपण स्वतंत्र झालो त्यावेळी आपले प्रतिव्यक्ती विजेचे उत्पादन होते फक्त १४ किलोवॅट तास एवढे नगण्य

मात्र शेतीच्या क्षेत्रात नजर टाकली असती तर विजेच्या क्षेत्रात आपण सुस्थितीत आहो असे म्हणावे लागत होते । फाळणीचा घाव धार्मिक, सामाजिक, भावनात्मक दृष्ट्या मोठा होताच पण शेतीच्या क्षेत्रात तो घाव फार खोलवर गेला होता हे सारेच जरा आकडेवारीच्या साहाय्याने नीट समजावून घेतले पाहिजे फाळणीच्या पूर्वी या देशातील २ कोटी ८२ लाख हेक्टर जमीन बागायती होती ही जमीन शेतीखाली असलेल्या एकूण जमिनीच्या सुमारे २५ टक्के होती फाळणीनंतर हे चित्र कसे बदलले होते ते तत्का क्रमांक १ मध्ये दिलेय

तक्ता १

(आकडे लक्ष हेक्टर मध्ये)

देश	लागवडीखाली असलेले एकूण क्षेत्र [अ]	बागायतीखाली असलेले क्षेत्र [ब]	बागायती शेतीची एकूण शेतीशी असलेली टक्केवारी ($\frac{ब \times १००}{अ}$)
अखंड भारत	११६८	२८२	२४ १
भारत	९८५	१९४	१९ ७
पाकिस्तान	१८३	८८	४८ १

म्हणजे आपले बागायती क्षेत्र मोठ्या प्रमाणात कमी झाले होते पण ही आकडेवारी आणखी थोडी खोलात जाऊन तपासावयास हवी बागायती जमिनीपैकी किती सरकारी कालव्यामुळे व किती जमीन तळी, विहिरी, आणि इतर साधनामुळे बागायती बनते हे पण महत्वाचे असते फाळणीपूर्वी बागायती जमिनीपैकी ५४ टक्के जमीन सरकारी कालव्यामुळे सिचनाखाली आलेली होती टक्केवारीत ते क्षेत्र पण आता कमी झालेले होते नक्की काय झाले होते ते तक्ता क्रमांक २ मध्ये दिलेय

तक्ता २		(आकडे लक्ष हेक्टर मध्ये)				
देश	एकूण बागायती क्षेत्र	सरकारी कालवे	खाजगी कालवे	विहिरी	तळी	इतर मार्ग
अखंड भारत	२८२	१३१	२१	६६	३३	३१
	१००%	४६.५%	७.४%	२३.४%	११.७%	११%
भारत	१९४	६३	१९	५३	३३	२६
	१००%	३२.५%	९.८%	२७.३%	१७.०%	१३.४%
पाकिस्तान	८८	६८	२	१३	—	५
	१००%	७७.२%	२.३%	१४.८%	—	५.७%

सारा भारत एक असतानासुद्धा दुष्काळाचे भीषण झटके या देशाने अनुभवलेले होते सारा प्रांत उजाड आणि उद्ध्वस्त कसा होतो आणि लाखो लोक अत्राशिवाय तडफडून कसे मरतात हे १९४२ च्या बंगालमधील भीषण दुष्काळात या देशाने तर नुकतेच पाहिलेले होते —बाहेरून अन्न आणून आपल्या लोकाना देता येईल अशी शक्यता नव्हती एकादशीच्या घरी शिवरात्र असा प्रकार होता जग युद्धाच्या तडाख्यातून अजून सावरलेले नव्हते जुलै १९४६ ते जून १९४७ या काळात साऱ्या जगातील अन्नधान्याचे उत्पादन युद्धकाळपूर्व स्थितीपेक्षा १२ टक्क्यानी कमी होते युरोपच्या बाबत हा आकडा २५ टक्क्यानी कमी होता —म्हणजे जगात कोठे अन्न असेल तर ते युरोप हस्तगत करणार होता साऱ्या जगात असलेला गव्हाचा तुटवडा ७० लाख टन होता आणि जगातील ९५ टक्के तादूळ पिकवणाऱ्या आशिया खंडात तादळाचे उत्पादन सरासरीपेक्षा १५ टक्के कमी होते थोडे दूरवर पाहिले तर आणखी एक त्रागडे होते आपण स्वतंत्र झालो त्यावेळी आपली लोकसख्या होती (फक्त) ३३ कोटी पण आता आपण लोकाना औषध, पाणी, अन्न, नागरी सोयी देणार होतो प्लेग, कॉलरा, देवी आटोक्यात आणणार होतो या प्रक्रियेत लोकांचे सरासरी आयुष्यमान वाढणार होते म्हणजे कुटुंबनियोजन अगदी यशस्वीपणे केले तरी सरासरी आयुष्यमान वाढल्याने लोकसख्या मोठ्या प्रमाणात वाढणार हे दिसत होते

सगळीकडे असा आधार होता पण त्या अधारात प्रकाशाची बेटे पण होती नेहरूंच्या खात्यात खूप जमेच्या बाजू होत्या नेतृत्व साफ होते आणि नेतृत्वावर जनतेचा आणि जनतेवर नेतृत्वाचा प्रचंड विश्वास होता म्हणजे परदेशातून तिकडे डुकराना खायला घालत तो लाल मिलो आणला तरी आज हे एवढेच शक्य असणार असे समजून लोक तो घेत होते त्यातून हा लाल मिलो आणताना नेहरू, पटेल यांनी बोफोर्स, सबमरीनसारखा काही प्रकार केला असे कोणाच्या मनात स्वप्नातही आले नसते आणि कोणी जर असे चुकून काही म्हणाले असते तर लोकांनी भर बाजारात म्हणणाऱ्याच्या कानाखाली आवाज काढला असता दुसरे म्हणजे महत्त्वाची धरणे पाकिस्तानात गेली होती त्यात सिचन करण्याच्या क्षमतेत जगात आजही अग्रेसर असलेले सतलतवरचे धरण होते, आणि आजही अद्वितीय समजले जाते असे सिधमधले सक्करचे धरण होते ह्या वास्तू पाकिस्तानात गेल्या होत्या पण ही धरणे बाधणारे आणि बाधण्याचा मंत्र माहीत असलेले तत्रज्ञ भारतातच होते —सक्करचे धरण चाफेकर आपटे, घोटसकर आणि जाधव या मराठी तत्रज्ञानी उभारलेले होते आणखी एक म्हणजे जलविकासाची एक सलग परंपरा या देशात होती महत्त्वाचे म्हणजे निसर्गाने फार मोठी जलसपत्ती या देशाच्या पदरात टाकलेली होती अमेरिकेचे क्षेत्रफळ आहे भारताच्या तिप्पट, पण जलसपत्ती मात्र निसर्गाने दोघाना दिली होती सारखीच म्हणजेच ही भूमी खरोखरच 'सुजला' होती —पुढे जाण्यापूर्वी हे सारे जरा नीटपणे समजावून घ्यावयास हवे

*

*

-२-

पाणी हा शेतीचा आधार आहे किंवा शेतीची शक्ती आहे हे या कृषिप्रधान देशाने फार पूर्वी ओळखले पाण्याचे नियंत्रण व नियोजन या दोन्ही गोष्टींचा विचार केला कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात याचे उल्लेख मिळाले नसते तरच आपणाला नवल वाटले असते हडाप्पा आणि मोहेजोदडो या सस्कृती सिचन-व्यवस्थेवर अवलंबून होत्या चार हजार वर्षापूर्वी बॅबिलोन व नाईल नदीचे खोरे याच्यामधील प्रगत सिचन-व्यवस्थेशी स्पर्धा करणारी ही सस्कृती होती दोन हजार वर्षापूर्वी बाधलेल्या 'कावेरी पक्कम' चा उल्लेख पण आपण या पूर्वी केला त्यानंतरच्या काळात विहिरी आणि पावसाचे पाणी साठवून ठेवणारी तळी यांचे विस्तृत जाळे या देशात, विशेषत दक्षिणेत, होते तमिळनाडूमधील 'गगाहकोडा चोलपुरम्' तळे १० व्या शतकात बाधलेले आहे, तर आंध्रप्रदेशातील 'अनंतराजा सागर' १३ व्या शतकातील आहे उत्तरेला नदीला छोटे छोटे बाध घालून कालव्यातून पाणी खेळवले जाई, तर बाजूच्या एका टोकाला जड वजन व दुसऱ्या टोकाला मडके बाधून नदीचे पाणी हाताने पाटापर्यंत उचलण्याचे तत्र दक्षिण भारतात

वापरले जात होते व या प्रकारे एका दिवसात एक माणूस पाव एक शताब्दा पाणी पुरवू शकत असे

मोगल बादशहानी पण कालवे खणण्याकडे लक्ष दिले फिरोजशाहा तुघलक यान १३५० मध्ये दिल्लीजवळ पश्चिम यमुना कालवा खोदला अकबराने २०० वर्षांनी न्यात सुधारणा केल्या आणि १५६८ मध्ये त्याचे पाणी हिसार जिल्ह्यात खळवळ पुढे शहाजहानने कालव्याला एक फाटा काढून त्याचे पाणी दिल्ली शहरात आणले ताजमहाल बांधणाऱ्या शहाजहानने लाहोरच्या शालीमार बागेत पाणी आणण्यासाठी रावी नदीतून १८० किलोमीटर लांबीचा एक कालवा खणला होता १७३० मध्ये अहमदशाहान यमुना पूर्व कालवा खणला १९ व्या शतकात ब्रिटिशानी तो दुरुस्त केला आणि त्याखाली दीड लाख हेक्टर जमीन भिजवली

याशिवाय भारतात सर्वत्र छोटे छोटे प्रकल्प सुरू असत भडारा जिल्ह्यातील मालगुजारी तलाव, नाशिक व धुळे जिल्ह्यामधील पाधरा, पानझरा अशा अनेक गोष्टी आपणास माहित आहेत राणी अहिल्यादेवींनी नुसते घाट बांधले नव्हते, तर आपल्या राज्याच्या बाहेर, अगदी महाराष्ट्रापासून अनेक ठिकाणी बांध घालून कालव्याची सिंचन पद्धती पण सुरू केली होती आपली ही परंपरा माहित असताना, तिचा अभिमान बाळगत असताना, एक गोष्ट लक्षात घ्यावयास हवी साऱ्या देशाच्या सर्वांत, या छोट्या व मोठ्या, सरकारी व खाजगी सिंचन व्यवस्था लक्षात घेऊनही फार थोडे क्षेत्र बागायती बनलेले होते — शेती हा भारतात पावसावरचाच जुगार होता पण तरीही या जलसिंचन पद्धतीचा एक विशेष आपण लक्षात घ्यावयास हवा कालवे अहिल्याबाईंनी तयार करावयाचे, पण ते मग शेतकऱ्यांना द्यावयाचे कालव्यातील पाणी दुष्काळामुळे वा अन्य कारणामुळे कमी जास्त होईल त्यावेळी शेतकऱ्यांनी आपापसात पाणी कसे वाटून घ्यावे याची कोष्टके पण त्यांनी बसवून दिली होती राणी अहिल्यादेवींनी बसवलेली वाटपाची 'फड पद्धती' आजही आदर्श म्हणून अभ्यासली जाते — म्हणजे महत्त्वाची गोष्ट ही की जलसिंचन पद्धती शेतकरी नियंत्रित होती सरकार-नियंत्रित नव्हती

*

*

*

१८२० ते १८६० हा या देशातील एक फार वेगळा व महत्त्वपूर्ण कालखंड आहे १८१८ ची शेवटची लढाई आपण हरलो होतो अधिक आत्मविश्वासाने ब्रिटिश या देशाचा विचार करू लागले होते समृद्ध जागतिक अनुभव घेऊन ब्रिटिश या देशात आले होते १७ व १८ व्या शतकात त्यांनी ब्रिटनमध्ये कालव्याचे विस्तृत जाळे बनवले होते पण तो बारमाही पावसाचा देश होता हे कालवे सिंचनासाठी नव्हे तर वाहतुकीसाठी होते भारत ही दारातील दुभती गाय म्हणून त्यांना हवी होती दुष्काळामुळे होणारे महसुलाचे

नुकसान टाळणे आणि कच्च्या मालाचा इग्लडला अखडित पुरवठा करणे या त्याच्यासमोरच्या अग्रक्रमाने करावयाच्या गोष्टी होत्या म्हणजे दळणवळण आणि सिचन ही त्याच्यासमोरील या देशातील प्रमुख कामे होती त्यांनी ती मोठ्या प्रमाणावर सुरू केली होती १८३४ मध्ये कावेरी खोऱ्याचे व १८४६ मध्ये गोदावरी कालव्याचे काम सुरू झाले होते कृष्णेच्या खोऱ्यात काम सुरू होते महत्त्वाचा समजला जाणारा ऊर्ध्व बारीदोबचा कालवा बांधला जात होता

एक वेगळी गोष्ट लक्षात घ्यावयास हवी पर्यावरणाच्या काव्यमय कल्पना त्यावेळी पण होत्या दिल्लीत रेल्वे येणार असे समजले त्यावेळी बहादूरशाहा जफर म्हणाला होता" माझ्या सुंदर दिल्लीत रेल्वे आणू नका रेल्वे खूप धूर सोडतात आणि त्यामुळे माणसे आधळी होतील रेल्वे फार आवाज करतात गर्भवती स्त्रियांच्या पोटातील बाळाची त्यामुळे झोपमोड होईल आणि या आवाजाने घाबरून दिल्लीच्या रस्त्यावर मजेत बागडणाऱ्या गायी सैरभैर पळतील माझ्या सुंदर दिल्लीत रेल्वे आणू नका " शायर म्हणून बहादुरशाहा जफर नक्कीच फार मोठा होता पण प्रश्न एवढाच होता की राजा म्हणून तो प्रजेचे संरक्षण व संवर्धन करू शकेल का ?

पण वाहतुकीसाठी ब्रिटिश फक्त रेल्वेवर अवलंबून नव्हते १८३४ मध्ये त्यांनी गंगेच्या कालव्याचे काम सुरू केले होते ते काम १८५४ मध्ये पुरे झाले १५ लाख एकर (६ लाख हेक्टर) जमीन बागायती बनविणारा तो त्या काळच्या जगातील सर्वांत मोठा कालवा होता पण ते या कालव्याचे प्रमुख काम नव्हते — हा कालवा वाहतुकीसाठी बनवला होता नौकानयन, परिवहन हे महत्त्वाचे होते १८५७ च्या लढाईमधील काही महत्त्वाच्या घटना या कालव्यात घडणार होत्या त्याच सुमारास या देशात आणखी एक गोष्ट झाली महात्मा फुले यांनी पुण्यात मुलींची शाळा त्या सुमारास सुरू केली हे आपणाला माहित आहे वेगळ्या संदर्भात तेवढ्याच महत्त्वाची ती घटना आहे १८४८ मध्ये रुडकीला ब्रिटिशानी या देशातील पहिले इजिनिअरिंग महाविद्यालय सुरू केले या देशातील तरुणाना कालवे बनविण्याची नवी विद्या तिथे शिकवली जाणार होती

१८६० साल उजाडले १८५७ च्या तडाख्यातून ब्रिटिश वाचले होते पण मानसिक दृष्ट्या त्यातून त्यांना सावरायला खूप वेळ लागला त्यानंतरच्या दोन-तीन दशकात फार मोठी कामे हातात घेतली गेली नाहीत या काळात दोन खाजगी कंपन्यांनी कराची, कानपूर, कलकत्ता आणि कटक व मंगलोर आणि मद्रास कालव्यांनी जोडण्याचे महत्त्वाकांक्षी प्रकल्प हातात घेतले होते पण हे प्रकल्प फसले रेल्वेच्या वाहतुकीशी ते स्पर्धा करू शकले नसते महत्त्वाचे म्हणजे भारतातील नद्या, युरोपमधील नद्यासारख्या बारमाही नसल्याने वाहतुकीला हे कालवे फार भरवशाचे नाहीत हे साहेब अनुभवातून शिकला होता

भारतात नित्यनेमाने मोठे दुष्काळ पडत होते लोकांचा असतोष व दडपण वाढत होते दुष्काळ आयोग बसवले जात होते भाटघर धरण-निराकालवा, खडकवासला धरण, खोडशी बंधारा, मुठा कालवा, पेनेर कालवा, हिटमली कालवा आणि अशी छोटी-मोठी कामे होत होती इसवी सन १९०० मध्ये या देशात एकूण ८ कोटी २२ लाख हेक्टर जमिनीत शेती होत होती त्यापैकी १६ टक्के म्हणजे १ कोटी ३४ लाख हेक्टर जमीन बागायती होती त्यापैकी ५६ टक्के जमीन सरकारी प्रकल्पामुळे बागायती बनलेली होती किंवा अधिक सविस्तरपणे सागावयाचे तर बागायती जमिनीपैकी ४५ टक्के कालव्यानी, ३५ टक्के विहिरींनी, १५ टक्के तळ्यामधून व उरलेली ५ टक्के इतर मार्गांनी बागायती बनलेली होती

परिस्थितीचे गाभीर्य लक्षात घेऊन सरकारने १९०१ मध्ये पहिला जलसिचन आयोग नियुक्त केला आयोगाने पुढील २० वर्षांत ४४ कोटी रुपये खर्च करून २६ लाख हेक्टर जमीन सिंचनाखाली आणण्याची व्यापक योजना सुचवली त्याच काळात आणखी एक गोष्ट झाली होती १८५० ते १९२५ हा जगाच्या दृष्टीने मोठी धरणे, उच्च धरणे बांधण्याचा कालखंड होता इसवी सन १९०० नंतर ब्रिटिशानी या देशात उच्च धरणे पण बांधली —मात्र काही गोष्टी समजावून घ्यावयास हव्यात एकतर हे उपाय व्यापक, एकसूत्र, नियोजनपूर्व नव्हते त्यामुळे वारंवार दुष्काळ पडतच होते दुसरे म्हणजे जलवाटपाची परंपरागत शेतकरी-नियंत्रित पद्धत बदलून ती त्यांनी सरकार-नियंत्रित बनवली होती म्हणजे दर हंगामात मायबाप सरकार द्याळू होऊन पाणी देतय हे सांगितले जात होते तिसरी गोष्ट म्हणजे १९३० नंतर ब्रिटिशानी या देशात मोठे प्रकल्प हातात घेतले नाहीत हा देश सोडावा लागणार हे त्यांनी ओळखले होते —म्हणजे आपण स्वतंत्र झालो त्यावेळी अपुरे असलेले व पुरे करता येतील असे प्रकल्प नव्हते पाण्याचा सुनियोजित विकास करण्याचा व्यापक एकसूत्री अनुभव पण नव्हता मात्र दुष्काळ टाळावयाचे असतील तर पाटबंधारे योजना सुनियोजित प्रकारे राबवल्या पाहिजेत हे सांगणारा १९३८ मध्ये प्रसिद्ध झालेला विश्वेश्वर आयोगाचा अहवाल आपणाकडे होता आपल्या नद्यात भरपूर पाणी होते आणि ही भूमी सुफला करावयास त्या नद्या आसुसलेल्या होत्या

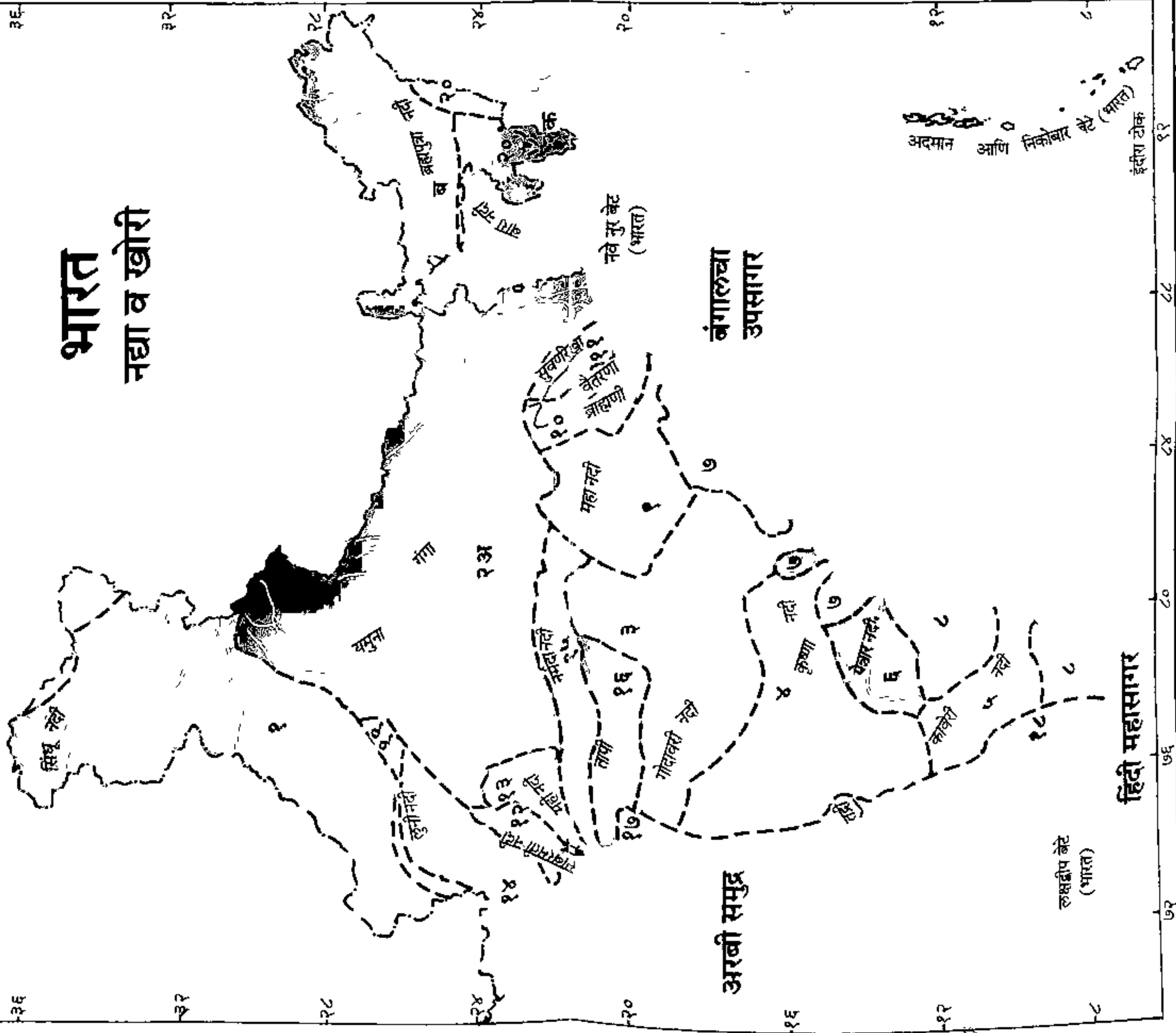
*

*

*

{आपला देश समृद्ध आणि संपन्न करण्याची क्षमता असलेल्या आपल्या या नद्यांना आपण प्रथम जरा समजावून घेतले पाहिजे काही काळ भाषा आणि प्रात विसरून नद्यांच्या खोऱ्यावर आधारलेला भारताचा नकाशा आपण बनवला तर तो कसा दिसेल ते आकृती क्रमांक एक मध्ये दाखविलेय काही गोष्टी नकाशाच्या पलीकडे जाऊन पण लक्षात घेऊ

भारत नद्या व खोरी

‘सुजलाम्’ — ‘सुजलाम्’ —

अमेरिकेचे श्रेत्रफळ आहे भारताच्या तिप्पट। पण निसर्गाने भारत व अमेरिका यांना सारखीच जलसंपत्ती दिली आहे मात्र अमेरिकेने जेवढा जलसंपत्तीचा विकास केला आहे त्याच्या फक्त १५ टक्के आपण केला आहे आपल्या नद्यांची खोरी म्हणूनच आपण नीटपणे समजावून घेणे जरूरीचे आहे

- १) सिंधुचे खोरे
- २) अ) भारतीय सीमेतील गंगेचे खोरे
ब) भारतीय सीमेतील ब्रह्मपुत्रेचे खोरे
क) भारतीय सीमेतील बराकचे खोरे
- ३) गोदावरीचे खोरे
- ४) कृष्णेचे खोरे
- ५) कावेरीचे खोरे
- ६) पेनारचे खोरे
- ७) कृष्णा आणि पेनार व महानदी आणि गोदावरी यांच्या मधील पूर्वेकडे वाहणाऱ्या नद्यांची खोरी
- ८) पेनार आणि कन्याकुमारी यांच्या मधील पूर्वेकडे वाहणाऱ्या नद्या
- ९) महानदीचे खोरे
- १०) ब्राह्मणी आणि वैतरपोचे खोरे
- ११) सुवर्णरेखेचे खोरे
- १२) साबरमतीचे खोरे
- १३) महीचे खोरे
- १४) पश्चिमेकडे वाहणाऱ्या कच्छ आणि काठेवाड मधील लूगी आणि इतर नद्यांची खोरी
- १५) नर्मदेचे खोरे
- १६) तापीचे खोरे
- १७) तापीपासून ताद्रीकडे पश्चिमेकडे वाहणाऱ्या नद्या
- १८) ताद्रीपासून कन्याकुमारीकडे पश्चिमेकडे वाहणाऱ्या नद्या
- १९) राजस्थानातील वाळवंटाखालून वाहणारे पाण्याचे प्रवाह
- २०) बांगलादेश ब्रह्मदेशकडे जाणाऱ्या छोट्या नद्या

‘सुजलाम्’ — ‘सुजलाम्’ —

अमेरिकेचे श्रेत्रफळ आहे भारताच्या तिप्पट! पण निसर्गाने भारत व अमेरिका यांना सारखीच जलसंपत्ती दिली आहे मात्र अमेरिकेने जेवढा जलसंपत्तीचा विकास केला आहे त्याच्या फक्त १५ टक्के आपण केला आहे आपल्या नद्यांची खोरी म्हणूनच आपण नीटपणे समजावून घेणे जरूरीचे आहे

- १) सिंधुचे खोरे
- २) अ) भारतीय सीमेतील गंगेचे खोरे
ब) भारतीय सीमेतील ब्रह्मपुत्रेचे खोरे
क) भारतीय सीमेतील बराकचे खोरे
- ३) गोदावरीचे खोरे
- ४) कृष्णेचे खोरे
- ५) कावेरीचे खोरे
- ६) पेनारचे खोरे
- ७) कृष्णा आणि पेनार व महानदी आणि गोदावरी यांच्या मधील पूर्वेकडे वाहणाऱ्या नद्यांची खोरी
- ८) पेनार आणि कन्याकुमारी यांच्या मधील पूर्वेकडे वाहणाऱ्या नद्या
- ९) महानदीचे खोरे
- १०) ब्राह्मणी आणि वैतरपोचे खोरे
- ११) सुवर्णरेखेचे खोरे
- १२) साबरमतीचे खोरे
- १३) महीचे खोरे
- १४) पश्चिमेकडे वाहणाऱ्या कच्छ आणि काठेवाड मधील लूगी आणि इतर नद्यांची खोरी
- १५) नर्मदेचे खोरे
- १६) तापीचे खोरे
- १७) तापीपासून ताद्रीकडे पश्चिमेकडे वाहणाऱ्या नद्या
- १८) ताद्रीपासून कन्याकुमारीकडे पश्चिमेकडे वाहणाऱ्या नद्या
- १९) राजस्थानातील वालवटाखालून वाहणारे पाण्याचे प्रवाह
- २०) बांगलादेश ब्रह्मदेशकडे जाणाऱ्या छोट्या नद्या

सिंधू नदीचे खोरे आहे एकूण ११ लाख ६५ हजार चौरस किलोमीटर पण ती तिबेट (चीन), पाकिस्तान, अफगाणिस्तान येथूनही वाहते भारतात असलेले तिचे खोरे आहे ३ लाख २१ हजार चौरस किलोमीटर म्हणजे भारताच्या क्षेत्रफळापैकी ९८ टक्के भाग सिंधूच्या खोऱ्याने व्यापलाय गगेचे खोरे आहे १० लाख ८६ हजार चौरस किलोमीटर पण ती तिबेट (चीन), नेपाळ, बांगला देश याच्यामधून पण वाहते भारतात तिचे खोरे आहे ८ लाख ६१ हजार चौरस किलोमीटर. म्हणजे भारताच्या क्षेत्रफळाचा २६२ टक्के भाग गगेच्या खोऱ्याने व्यापलाय ब्रह्मपुत्रेचे खोरे आहे एकूण ५ लाख ८० हजार चौरस किलोमीटर पण ती काही काळ तिबेट (चीन), भूतान, बांगला देश यातून वाहते भारतात तिचे खोरे आहे १ लाख ९४ हजार किलोमीटर म्हणजे भारताच्या क्षेत्रफळात त्याचे प्रमाण आहे ५९ टक्के बाकीच्या प्रमुख नद्या अजून तरी भारतातच आहेत या सर्व नद्यांच्या खोऱ्याचा प्रदेश व त्याची टक्केवारी तक्ता क्रमांक ३ मध्ये दिलीय

तक्ता ३

भारतातील प्रमुख नद्या

नदी	खोऱ्याचे क्षेत्रफळ चौरस किलोमीटर मध्ये	भारताच्या क्षेत्रफळामधील टक्केवारी
सिंधू	३,२१,२८९	९८
गंगा	८,६१,४०४	२६२
ब्रह्मपुत्रा	१,९४,४१३	५.९
बराक	४१,७२३	१.३८
गोदावरी	३,१२,८१२	९.५
कृष्णा	२,५८,९४८	८.०
कावेरी	८७,९००	२.७
पेनार	५५,२१३	१.७
महानदी	१,४१,५८९	४.३
ब्राह्मिणी	५१,८२२	१.७
बैतरणी		
साबरमती	२१,६७४	०.६६
मही	३४,८४२	१.१
नर्मदा	९८,७९६	३.०
तापी	६५,१४५	२.०

१०/ माते नर्मदे

या तक्त्याच्या पलीकडे जाऊन पण काही माहिती पहावयास हवी पावसाळी नद्या आणि हिमालयातील नद्या असे या नद्याचे दोन भाग पडतात हिमालयातील नद्यांना वितळणारे बर्फ आणि हिमनग यांच्यामधून वर्षभर पाणी मिळत असते या नद्या लहरी नद्या समजल्या जातात त्या आपले पात्र अनेक कारणानी बदलू शकतात पावसाळी नद्यांचा उगम हिमालयातील नद्यांच्या तुलनेने फार कमी उंचीवर झालेला असतो आणि त्यांचे मार्ग जास्त भरवशाचे असतात महत्त्वाचे म्हणजे पावसाळ्यानंतरही वितळलेल्या बर्फाचे पाणी हिमालयातील नद्यात असते आणि म्हणून त्यांच्यावर धरण बांधून पाणी अडवण्याची जरूरी नाही असे समजले जात असे सतलज्वर बाधले गेलेले भाक्रा धरण हा या कल्पनेविरुद्ध आपण उभारलेला पहिला झेडा पावसाळी नद्यांची गोष्ट अर्थातच वेगळी आहे महानदी, नर्मदा, गोदावरी यांच्यामधून वर्षभरात वाहणाऱ्या पाण्यापैकी ९३ टक्के पाणी पावसाळ्याच्या दिवसात वाहते याच कालखंडात मोठे पूर पण येतात म्हणून हे पाणी फार मोठे बाध घालून अडवणे आवश्यक असते

१९४७ च्या भारतात आपण आता मनाने परत जाऊ ४२ च्या भीषण दुष्काळातून देश गेलेला होता फार मोठी बागायती शेती हातातून गेलेली होती जगभर अन्नाची चणचण होती किलोस्कराचा नागर आणि ओगल्याचे कदील हातात घेऊन देश उभा होता ही जलसपत्ती हा नेहरूचा जवळजवळ एकमेव आधार होता या देशाकडे विपुल खनिज सपत्ती होती लोखंड व खते बनविणारे प्रचंड प्रकल्प नेहरूंना उभारायचे होते त्यासाठी मोठ्या प्रमाणात वीज हवी होती या नद्यांमधील पाणी वीज देणार होते जमिनीचे सिंचन पण करणार होते नेहरूंनी राष्ट्राला आपण नियतीशी केलेल्या कराराची आठवण करून दिली आणि वचनबद्ध नेहरू कामाला लागले

*

*

*

-३-

आणि नेहरू एकटे नव्हते त्यांच्याबरोबर या देशातले तरुण होते काही तत्रज्ञ बनले होते, काही बनणार होते पुढे जाण्यापूर्वी या मुलाना व तरुणाना पण समजावून घेतले पाहिजे इंग्रजी माध्यमातून शिकणाऱ्या आणि परदेशात जाऊन कधी स्थायिक व्हावयास मिळेल या विचनेत पाण्यात देव बुडवून बसलेल्या आजच्या अनेक मुलाना कल्पनाही येणार नाही अशी याची घडण होती परदेशात जाऊन स्थायिक होणे वगैरे यांच्या अजिबात मनात येत नव्हते स्वतःचे मोठे एकत्र कुटुंब आणि स्वतःचा देश यात ही मुले मनातून कुठेतरी गुतलेली होती बहिणीचे लग्न, भावाचे शिक्षण, देशाचा कायापालट आणि स्वतःसाठी आटोपशीर सुखी मध्यमवर्गीय आयुष्य अशी यांच्या मनात कुठेतरी आखणी असे शाळेत असताना कळत-नकळत गांधी, सावरकर, सद्य सेवादल, डांगे

कोणीतरी याना परिसस्पर्श करून गेलेले होते

लोकमान्य टिळकाना गणितज्ञ बनावयाचे होते पण बनावे लागले राजकारणी मॅट्रिकला मराठीत पहिले येणाऱ्या आणि जगन्नाथ शंकरशेट मिळवणाऱ्या मुलांनी इजिप्तिअरिगला जावयास सुरुवात केली होती अमाप उत्साहाने ही मुले देशाचा कायापालट करण्यात गुंतली होती जगभरचे तंत्रज्ञ त्यावेळी याना वानरसेना म्हणत असत तसे ते होतेही अमाप उत्साह आणि भरपूर चुका करत शिकण्याची क्षमता त्याच्याकडे होती त्याच्या चुका पोटात घालून पुन्हा त्याचे कौतुक करणारे लोक पण भोवताली होते भाक्रा नानगल बाधले गेले त्यावेळी गो नी दाडेकर ते सारे पाहून त्यावर 'आम्ही भगीरथाचे पुत्र' ही कादंबरी लिहावयास पजाबमध्ये गेले होते —या तरुणानी या देशात खूप गोष्टी केल्या त्याच्या खुणा आपल्या भोवती सर्वत्र पसरल्यात पण त्या एवढ्या आहेत की, आपण त्या विसरून जातो अगदी आपणाला आजच्या सदर्भात पटतील अशा तीन गोष्टी लक्षात घ्या आज जम्मू आणि श्रीनगर म्हणजे खरे तर भारत आणि श्रीनगर याना जोडणारी एकमेव गोष्ट म्हणजे 'बनीहाल टनेल' हा बनीहाल टनेल बनवलाय आपण ज्यांना लेखक म्हणून ओळखतो त्या विश्वनाथ खैरे यानी धरण आणि भूकंप याची नर्मदा आणि तेहरी धरण याच्या सदर्भात अनेकदा चर्चा होते पण डिसेंबर १९६७ मध्ये कोयनेला मोठा भूकंप झाला होता धरणाच्या क्षेत्रात भूकंप होणे व भूकंपाच्या क्षेत्रात धरण बाधणे हा तसा जगभरचा रिवाज आहे पण पहिला टप्पा पुरा झाल्यावर भूकंप झाला असे हे एकमेव धरण होते पण सैनिकानी सीमेवर जावे तसे महाराष्ट्रातील तरुण इजिप्तिअर तेथे गेले आणि तेथे आणखी भुयारी बोगदे खणून कोयनेचा तिसरा टप्पा त्यांनी १९७१ सालापर्यंत पुरा केला या तिसऱ्या टप्प्यामुळे ३२० मेगॅवॅट वीज मिळाली भूकंपाचा तडाखा बसल्यावरसुद्धा शास्त्रशुद्ध गणिते माडून भूगर्भातील पुढचा टप्पा पुरे करण्याचे हे जगावेगळे एकमेव उदाहरण आहे महाराष्ट्रातील मुळा, गिरणा, उकाई या धरणाचे पाये या तंत्रज्ञानी जागतिक बँकेशी टक्कर देत आणि फ्रेच तंत्रज्ञाचे ज्ञान नाकारत पुरे केले फ्रान्समधील आल्प्स पर्वत व नद्या आणि सह्याद्रीची भूगर्भीय जडणघडण वेगळी आहे हे समजावून देत त्यांनी अभिपूरणाचे (Grouting) तंत्र थोडे बदलले भारतात मनुष्यशक्ती खूप आहे व तेथे मातीत चुनखडी जास्त आहे म्हणून मुळा धरण बाधताना धरणाच्या पायाखाली, म्हणजे नदीच्या तटाखाली १३० फूट खोलवर आत जाऊन सिमेंट आणि चिकणमाती याचे खरासारखे गुणधर्म असलेले पदार्थ बनवून चरात भरत

त्या तरुणाची नावे पण आपणाला माहीत नाहीत मात्र हे सर्वत्र होत होते व देश असा पुढे जात होता १९६३ मध्ये भाक्रा (गोविंद सागर) तयार झाले ६ लाख ७६ हजार

हेक्टर जमिनीचे सिंचन करण्याची त्याची क्षमता होती आणि १३९५ मेगॅवॉट वीज तेथे निर्माण होणार होती १९६५-६६ चे दुष्काळी वर्ष उजाडले खरे तर ४७ ते ६५ या १८ वर्षांत आपले बागायतीखाली असलेले क्षेत्र आपण दुपटीने वाढवले होते पण तरीही परदेशातून मोठ्या प्रमाणात अन्न आणून आपणाला लोकांची उपासमार थांबवावी लागली वाढत्या लोकसंख्येची काळजी घ्यावयाची तर सिंचनाखाली येणाऱ्या जमिनीचे क्षेत्र आणखी झपाट्याने वाढवले पाहिजे हे आपल्या लक्षात आले आणखीही काही वेगळ्या गोष्टी आपण लक्षात घेतल्या त्यापैकी एक महत्त्वाची गोष्ट आपण लक्षात घेऊ आतापर्यंत आपण प्रकल्पाचा विचार करत होतो एकेक सुटा प्रकल्प उभा राहत होता त्याऐवजी नदीचे खोरे हे एक आहे असे समजून साऱ्या खोऱ्याच्या एकत्रित विकासाची साखळी बनवणे जरूरीचे होते

हे सारे पुढे जाण्यापूर्वी नीट समजावून घ्यावयास हवे महाराष्ट्रातून जाणाऱ्या प्रमुख नद्यांची खोरी वेगवेगळ्या राज्यात कशी व किती पसरलेली ते तक्ता क्रमांक ४ मध्ये दिल्या आतापर्यंत एकेका प्रकल्पामध्ये विकास केल्यामुळे त्या नद्यांच्या खोऱ्याचा विकास पूर्णपणे कसा झालेला नाही हे तक्ता क्रमांक ५ वरून लक्षात येईल आपल्या महाराष्ट्राच्या विकासाच्या सर्दर्भात ही माहिती आपणाला पुढे अनेकदा विचारात घ्यावी लागेल नर्मदा योजना म्हणजे काय ते समजावयास पण याचा उपयोग होईल

तक्ता ४

महाराष्ट्रातून वाहणाऱ्या प्रमुख नद्यांची वेगवेगळ्या राज्यात पसरलेली खोरी
(आकडे चौरस किलोमीटर मध्ये)

प्रांताचे नाव	तापी	नर्मदा	महानदी	कृष्णा	गोदावरी
महाराष्ट्र	५१,५०४	१५३८	२३८	६९,४२५	१,५२,१९९
मध्यप्रदेश	९,८०४	८५,८५९	७५,१३६	—	६५,२५५
गुजराथ	३,८३७	११,३९९	—	—	—
ओरिसा	—	—	६५,५८०	—	१७,७५२
बिहार	—	—	६३५	—	—
कर्नाटक	—	—	—	१,१३२७१	४४०५
आंध्रप्रदेश	—	—	—	७६,२५२	७३,२०१
एकूण	६५,१४५	९८,७९६	१,४१,५८९	२,५८,९४८	३,१२,८१२

तक्ता ५

महाराष्ट्रातून वाहणाऱ्या प्रमुख नद्यांची क्षमता व त्याचा आजवर झालेला व योजलेला विकास

	पाणी घन किलोमीटर मध्ये बीज दशलक्ष वॅट मध्ये				
	गोदावरी	कृष्णा	नर्मदा	तापी	महानदी
दरवर्षी वाहणारे पाणी	१११ ९८	६७ ७९	४० ९५	१८ ०	६६ ८८
वापरता येण्यासारखे पाणी					
जमिनीवरचे	७६ ३०	५८ ०	३४ ५०	१४ ५०	४९ ९९
भूगर्भातले	४४ ९९	२४ ६२	१३ ००	६ ७३	१८ २०
एकूण	१२१ २९	८२ ६२	४७ ५०	२१ २३	६८ १९
आज वापरले जाणारे पाणी					
जमिनीवरील	३८ ००	४७ ००	८ ००	—	१७ ००
भूगर्भातील	५ ९९	४ ६१	१ २९	१ ६९	० ७५
एकूण	४३ ९९	५१ ९१	९ २९	१ ६९	१७ ७५
इसवी सन २ हजारचा सकल्प	५१ ०	५७ ०	११ ००	—	२३ ००
बीज (६०% क्षमतेवर)					
वापरता येण्याजोगी	५०९१	२९९७	१३२०	११९७	६२७
आज वापरली जाणारी	८७१	१२८६	—	७९२	१९५

आता नर्मदा प्रकल्प म्हणजे काय ते आपणाला थोडे प्राथमिक स्तरावर समजावून घेता येईल. नर्मदा प्रकल्प मोठा आहे पण तो फार मोठा नाही किंवा हे मोठेपण हे त्याचे खरे मोठेपण नाही आत्तापर्यंत भाक्रा पासूनचे आपले सारे प्रकल्प सुटे-सुटे प्रकल्प म्हणून उभे राहिले. — यावेळी प्रथमच संपूर्ण खोऱ्याचा एकत्रित विचार होतो आहे. नदीचे खोरे हे एक आहे, एकसंघ आहे असे मानून साऱ्या प्रकल्पाची रचना केलेली आहे. — हे नर्मदेच्या कुशीत उभे राहणारे एक एकत्र मोठे कुटुंब आहे.

(नर्मदा ही भारतातील पाचवी मोठी नदी समजली जाते) मध्यप्रदेशातील शहादोल जिल्ह्यातील अमरकटक पासून ती सुरू होते किंवा आपणाला समजेल अशा भाषेत सागायचे तर इंदूरकडून घाट उतरलो की नर्मदा सुरू होते) तिची एकूण लांबी आहे १३१२ किलोमीटर. त्यापैकी तिचा ११०० किलोमीटरचा प्रवास मध्यप्रदेशातून होतो. वाटेत ४१

उपनद्या तिला येऊन मिळतात नर्मदेच्या बाबत आणखी एक गोष्ट लक्षात घ्यावयास हवी-ही चिचोळी नदी आहे आणि तिला उगमाकडे पाणी जास्त आहे तेथून पुढे ती कमी पावसाच्या प्रदेशात जाते त्याच्या उलट आहे आपले गोदावरीचे खोरे. उगम कमी पावसाच्या प्रदेशातला म्हणजे माहेर गरीब नंतर ती पूर्वेला आंध्रप्रदेशात जाते तेथे किनाऱ्याला पाणी जास्त — म्हणजे नर्मदा ही पार्वतीसारखी, समृद्ध माहेर सोडून, दऱ्या-डोंगराचे अडथळे ओलाडत, स्मशानवासी शकराची अर्धांगी होण्यासाठी पुढे जाणारी मनस्विनी आहे

अशा स्वरूपाच्या नदीत पाण्याला फार मोठा सलग लोंढा पुढे येत असतो त्याचा उपयोग करून एकापाठोपाठ एक जलविद्युत प्रकल्पाची साखळी निर्माण करता येते त्याचप्रमाणे निसर्गातील असमतोल दूर करता येतो नर्मदेच्या उत्तरेकडील खोरी साबरमती, बनास, लुनी, सौराष्ट्रातील सगळी खोरी ही जी पाण्याच्या चणचणीची आहेत त्या बाजूला शक्य तेवढे पाणी देता येते नर्मदा खोऱ्याचा जलद व एकत्रित विकास साधणे हे अनेक कारणाने जरूरीचे होते भरपूर जमीन सिंचनाखाली येऊ शकणार होती खूप वीज मिळणार होती नदीचे खोरे हे घटक मानल्याने न कळत देशातले प्रात एकमेकात गुतणार होते असा विचार करत करत आपण १९५६ च्या नदीलवाद कायद्याच्या आधारावर १९६९ मध्ये नर्मदा आयोगाची स्थापना केली भारतातील आपण सारेच लोक सारीच कामे फार मनापासून करतो आता त्यामुळे आपण कामे फार सावकाश करतो असे जगभरचे लोक म्हणतात हा मुद्दा वेगळा तर या आयोगाचा निर्णय दहा वर्षांनी म्हणजे डिसेंबर १९७९ मध्ये आला भारत सरकारने विचार करत करत १९८७ मध्ये या योजनेला मजुरी दिली त्यानंतर यथावकाश योजना आयोगाने ऑक्टोबर १९८८ मध्ये खर्चाला मजुरी दिली

या आयोगाच्या निर्णयामधील अनेक गोष्टी फार अभ्यासपूर्ण आणि महत्त्वाच्या आहेत नर्मदेच्या पाण्याची वाटणी त्यांनी अशी केली आहे

मध्यप्रदेश	१८२ ५	लाख एकर फूट
गुजराथ	९० ०	लाख एकर फूट
महाराष्ट्र	२ ५	लाख एकर फूट
राजस्थान	० ५	लाख एकर फूट

म्हणजे मध्यप्रदेशला पाणी भरपूर दिले आहे पण मध्यप्रदेश डोंगर-दऱ्या यांनी भरलेला असल्याने या पाण्याचा शेतीसाठी गुजराथएवढा उपयोग करू शकणार नाही पण यावरून एक गोष्ट लक्षात येते ज्या रासायनिक वा इतर उद्योगासाठी पाणी फार लागते

ते उद्योग मध्यप्रदेशात मोठ्या प्रमाणात सुरू करता येतील म्हणजे सरदार सरोवराच्या पुढे नवागाव येथे जी बीज तयार होणार त्याचे वाटप असे आहे

मध्यप्रदेश — ५७%

महाराष्ट्र — २७%

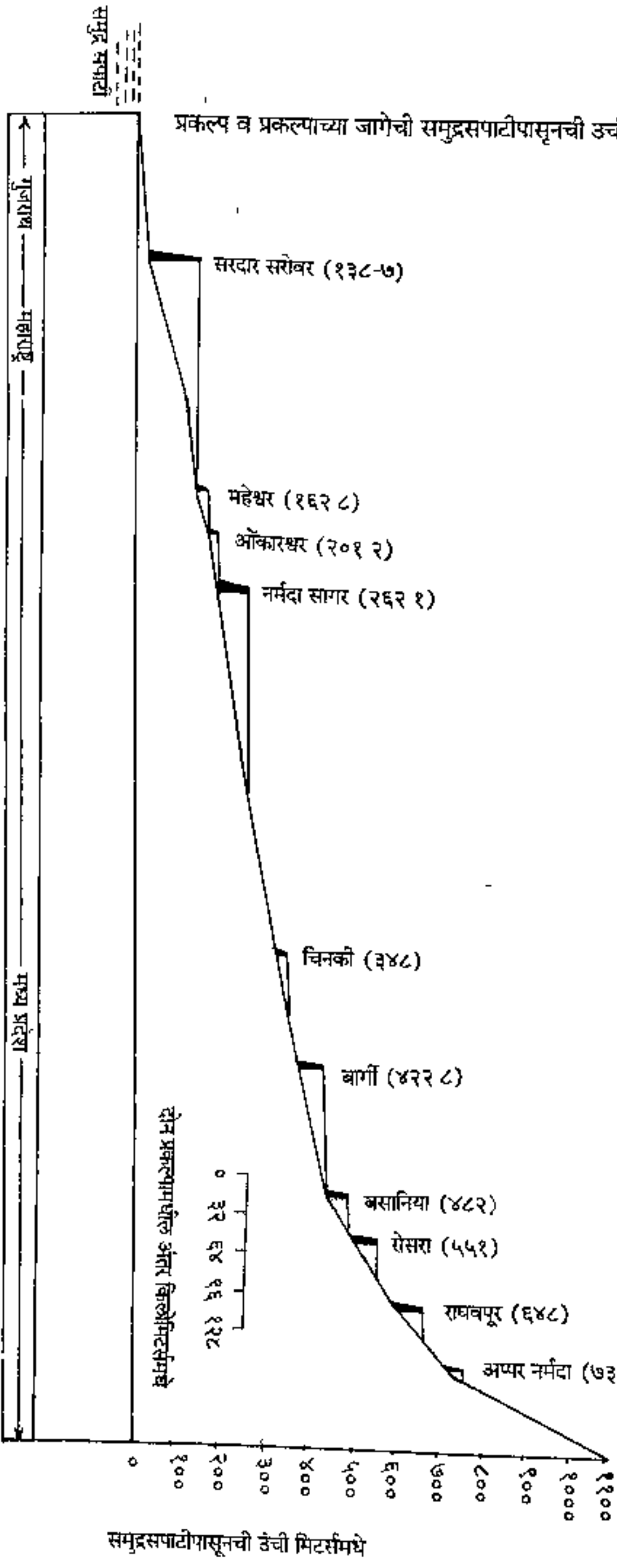
गुजराथ — १६%

या लवादाच्या निर्णयातील आणखी एक चागली गोष्ट तुमच्या लक्षात आली असेल नदी राजस्थानमधून अजिबात वाहात नाही पण राजस्थानला ५० हजार एकर फूट पाणी दिले आणि या पाण्याने राजस्थानातील बारमेर आणि जालोट या दुष्काळी जिल्ह्यांमधील ७५ हजार हेक्टर जमिनीला पाणी मिळणार आहे

निसर्गाने अपुरे सोडलेले काम पुरे करण्यासाठी आपण ३० मोठे, १३५ मध्यम आकाराचे व सुमारे ३ हजार छोटे बांध तयार करणार आहात या आकड्यांनी बिचकून जाण्यापूर्वी काही गोष्टी लक्षात घ्याव्यात हव्यात या फार छोट्या बांधाचे काही खरे नसते यापूर्वीच नर्मदेच्या खोऱ्यात आपण ९०० छोटे बांध बांधलेले आहेत त्यामुळे हा भाग प्रगत वगैरे झाला असे काही वाटत नाही न्यूझीलंड, इंग्लंड, जपान यांचे याबाबतचे उदाहरण घेणे चुकीचे ठरेल ते बारामाही पावसाचे प्रदेश आहेत — आपल्याकडे बिनपावसाच्या व दुष्काळाच्या दिवसात छोट्या धरणाना विश्वासार्हता नसते त्यातून ओंजच्या काळातील समृद्धीची जडणघडण करण्यासाठी, एकसंध विकासासाठी, सलगपणे सिंचनाखाली येणारा टापू लागत असण्याची शक्यता पण आहे पण हे मुद्दे आपण बाजूला ठेवू ते आपणाला पुढे सविस्तर तपासावे लागतील

मात्र एक महत्त्वाची गोष्ट लक्षात घ्याव्यात हवी हे सारे काम एकाच वेळी केले पाहिजे किंवा एकमेकावर संपूर्णपणे अवलंबून आहे असे नव्हे यातील सरदार सरोवर, नर्मदा सागर, ओंकारेश्वर व महेश्वर हे चार मोठे प्रकल्प मात्र तसे एकमेकाना पूरक आहेत ते एकाच वेळी केले तर अधिक फायद्याचे आहे या चार प्रकल्पाची सविस्तर आकडेवारी समजावून घ्याव्यात हवी पण त्यापूर्वी नर्मदेच्या खोऱ्याला जे दहा मोठे प्रकल्प बनणार आहेत त्या ठिकाणाची समुद्रसपाटीपासून असलेली उंची व आपापसातील अंतर आकृती क्रमांक २ मध्ये दाखवले आहे ते जरा लक्षात घ्या चार प्रमुख प्रकल्पांची समुद्रसपाटी असलेली उंची व आपापसातील अंतर पण त्यामुळे लक्षात येईल या चार प्रकल्पाची आपणाला पुढे परिक्रमेत उपयोगी पडेल अशी माहिती तक्ता क्रमांक ६ मध्ये दिली आहे

आकृती क्रमांक २
 नर्मदेवरील महत्त्वाचे प्रकल्प - त्या जागांची समुद्रसपाटीपासूनची उंची व एकमेकांपासूनचे अंतर

तक्ता ६

	सरदार सरोवर	नर्मदा सागर (इंदिरा सागर)	ओकारेश्वर	महेश्वर
राज्य	गुजराथ	मध्यप्रदेश	मध्यप्रदेश	मध्यप्रदेश
धरणाची जागा	वडगाव (जिल्हा भडोच)	पुनसा (जिल्हा खाडवा)	महदता (जिल्हा खाडवा)	मडलेश्वर (जिल्हा खारगाव)
उची मीटरमध्ये	१२८०	९३०	७३०	३५०
लाबी मीटरमध्ये	१२१०	६५३०	९४९०	८२५.०
विद्युत निर्मिती (दशलक्ष वॅटमध्ये)	१४५०	१०००	५२०	४००
सिंचन क्षमता (लाख हेक्टर मध्ये)				
कालव्यातील पाणी	१७ ९२	१ ६९	१ ८४	—
भूगर्भातील पाणी	—	० ९६	० ९९	—
एकूण	१७ ९२	२ ६५	२ ८३	—
धरणाखाली बुडणारी जमीन (लाख हेक्टर मध्ये)	० ३४८६	० ९१३४	० ०९४	० ०४६
धरणावर येणारा खर्च (कोटी रुपयात)	६४०६	२१६७	७८८	४६५

आकड्याच्या पलीकडे जाऊन हा प्रकल्प समजावून घ्यावयाचा असेल तर (आकृती क्रमांक ३ व ४) सरदार सरोवर आणि नर्मदा सागर व ओकारेश्वर याचे लाभक्षेत्र व इतर माहिती आपणाला देतात — हे प्रकल्प महत्त्वाकाक्षी आहेत यावेळी ते अमलात आणण्याची आणखी एक शक्यता होती ती गोष्ट पण समजावून घ्यावयास हवी जागतिक अन्न व शेती सघटनेच्या अदाजाप्रमाणे १९८२ साली जगात २२ कोटी हेक्टर (या पुस्तकात इतरत्र दिलेला एक सविस्तर नकाशा)

१८/ माते नर्मदे

जमीन ओलिताखाली होती विसाव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत आणखी १० कोटी हेक्टर जमीन ओलिताखाली यावी असा या सघटनेचा प्रयत्न होता अनेक कारणामुळे जागतिक पातळीवर ते जरूरीचे होते त्यामुळे जागतिक बँकेने शेतीविकासासाठी दिलेल्या एकूण कर्जाऊ रकमेपैकी ३८ टक्के रक्कम जलसिचन विकासासाठी दिली आहे आणि त्यापैकी १० टक्के रक्कम गेल्या दहा वर्षांत दिली आहे म्हणजे आपल्या या प्रकल्पाना जागतिक बँकेकडून या वेळी कर्ज मिळणे सुलभ होते पण मग दुसरीही एक शक्यता उरत होती ज्या इतर देशाना जलसिचन विकासासाठी जागतिक बँकेकडून कर्ज हवे होते त्यांना आपला हा प्रकल्प कर्जासाठी जागतिक बँकेकडून नाकारला जावा असे वाटू शकत होते

*

*

*

काय काय झाले व काय काय होऊ शकते हे आपण जमेल तसे तपासायचे आहे एक मात्र खरे, प्रकल्प व्यवस्थित मार्गी लागत नव्हता आणखी एक शक्यता आहे आमची आई म्हणजे भयंकर जिद्दी बाई हिची परिक्रमा सकटाशिवाय पार पाडलीत तर पुण्य पदरात पडत नाही असे म्हणतात मग घरचे हे एवढे मोठे कार्य अडथळ्याशिवाय पार पडले असते तर तिला थोडेच बरे वाटले असते ? अचानक पाठोपाठ सकटे यावयास लागली प्रथम प्रथम या वादळात पण मजा होती सर्वप्रथम पुढे आली मेधा पाटकर प्रचंड अभ्यास, सघटना कौशल्य, हिंमत, स्वच्छ पारदर्शक व्यक्तिमत्त्व, यामुळे वारल्याच्या नव्या राणीचे नाव भारतात आणि भारताबाहेर दुमदुमत राहिले नंतर वादात उतरले बाबा आमटे महारोगी आणि पंजाब प्रश्न सोडून बाबा आमटे बडवानीपासून ७ किलोमीटरवर एक झोपडी बांधून राहिले बाबा तेथे गेले त्यावेळी स्वामी अग्निवेश हे ज्याचे सपादक आहेत त्या क्रांतिधर्मी मासिकाने लिहिले, 'बाबांच्या तेथे जाण्याने नर्मदा आंदोलन आता जागतिक पातळीवर पोचले आहे आणि बडवानी आता आंतरराष्ट्रीय 'दिलचस्पी' असलेले महत्त्वाचे केंद्र बनेल —दुसऱ्या बाजूने तेवढ्याच जिद्दीने, आत्मविश्वासाने व प्रचंड अभ्यास बरोबर घेऊन माधव चितळे पुढे आले चितळे भारत सरकारच्या जलससाधन मंत्रालयाचे सचिव आहेत महत्त्वाचे म्हणजे एवढ्या मोठ्या नर्मदा प्रकल्पाचे, म्हणजे सरदार सरोवर निगम, नर्मदा घाटी निगम वगैरेचे सुसूत्रीकरण व नियंत्रण करण्यासाठी भारत सरकारने जे उच्चस्तरीय 'नर्मदा नियंत्रण प्राधिकरण' (Narmada Controll Authority) बनवले आहे त्याचे ते अध्यक्ष आहेत मी स्वतः १९७९ पासून दिल्लीत आहे माधव चितळे १९८४ मध्ये दिल्लीत आले पण मी मे १९८९ पर्यंत चितळेना कधी भेटलो नव्हतो त्याच्याबद्दल ऐकून मात्र होतो मॅट्रिकला मराठीत पहिले आलेले चितळे इजिनिअर बनले फ्रेंच इजिनिअरशी टक्कर घेत याच तरुणाने मुळेचे धरण मार्गी लावले होते भूकपात कोयनेचा तिसरा टप्पा पुरा करण्यासाठी

हाच तरुण जिद्दीने तेथे जाऊन राहिला होता आणि आज दिल्लीत याला तिहरी बाध आणि सरदार सरोवर व नर्मदा सागर केलेत तर भूकंप होतील म्हणून सांगण्यात येत होते हा मराठी माणूस धडक मारत पुढे आला नसता तरच नवल होते हे प्रकल्प या क्षणी या राष्ट्राच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचे प्रकल्प आहेत असे सागत चितळे हिरीरीने पुढे आले होते —जणू काही हे त्याच्याच घरातील एक महत्त्वाचे कार्य होते

माझ्या दिल्लीकर मित्राना राहवत नाही ते म्हणतात कमाल आहे फार मोठ्या प्रमाणात फायदा वा तोटा होणार खरा गुजराथ वा मध्यप्रदेशचा विस्थापित पण खरे जास्ती. तिथलेच महाराष्ट्राचा, मराठी माणसाचा या सर्वांशी तसा सबंधच काय ? —पण 'गाव मे शादी महमद दिवाणा' असे करत प्राणपणाने लढाईत मात्र उतरलीत तीन मराठी माणसे ! —तुम्ही मराठी माणसे नेहेमी असे का वागता ?

मी मित्राना म्हटले, 'त्याचे काय आहे दोन शक्यता आहेत आमचा इतिहास आणि भूगोल आग्र्याचा किल्ला, दिल्लीचे तख्त, पानिपतची लढाई आणि अटकेचे पाणी येथे सुरू होतात हा सारा देश आम्हाला आमचाच वाटतो आम्ही खऱ्या अर्थाने 'महा-राष्ट्रीय' आहोत —पण दुसरीही एक शक्यता आहे 'सारे विश्वचि माझे घर' हे आमच्या मनात बिंबलय आणि 'चिंता करतो विश्वाची' म्हणून आम्ही उभे असतो —आता आमच्या या विश्वात आमचा महाराष्ट्र येत नसल्याने आम्ही त्याचा कधी विचार करत नाही हा मुद्दा वेगळा ! —मित्राना हे विनोदाने सागताना मला कल्पनाही नव्हती की, या रक्तातील मस्ती थोडी वेगळी आहे लवकरच आणखी एक मराठी माणूस नर्मदेच्या परिक्रमेत उतरणार आहे !

खरे तर त्यावेळी असे काही घडण्याची अजिबात शक्यता नव्हती मी आपले मजेत दोन्ही बाजूचे वाद पेपरात वाचत निवातपणे टिवल्याबावल्या करीत घरी बसलो होतो खरे तर वाचूनही काही कळत नव्हते —दूरदर्शनवर रामायण वा महाभारत बघताना दोन्ही बाजूनी दणादण बाण येतात, एकमेकावर आपटत ठिणग्या दाखवीत आणि आवाज करीत नाहीसे होतात याचे प्रयोजन काय हे आपणाला काही म्हणजे काही कळत नाही, तसे काहीसे ! हे खरे तर असेच मजेत चालावयास हवे होते पण मला कल्पनाही नव्हती की माझ्या पायावर नर्मदेच्या परिक्रमेचे चक्र आहे —एक दिवस मी अचानक भानावर आलो एक फार वेगळी मजेशीर गोष्ट घडत होती माझे परदेशात खूप मित्र आहेत त्यांच्या येणाऱ्या पत्राची गती वाढली होती आणि प्रत्येकजण चिंतित स्वरात नर्मदा प्रकल्पासारखे काही करू नका म्हणून सागत होता, विश्वास बसू नये एवढा त्याचा या साऱ्या प्रकल्पात रस होता म्हणजे हे काहीतरी भयंकर प्रकरण होते मनात विचार आला एकदा बैठक मारावी आणि हे सारे समजावून घ्यावे पण नर्मदेच्या परिक्रमेला सुरुवात केली आणि दमछाक झाली त्यात वेगवेगळे प्रश्न होते सफाईने रचलेले चक्रव्यूह होते

भूकम हाते आणि आभाळ सुद्धा कोमळत होते । प्रथम घाबरून मारे मध्यावरच सोडावे म्हणत होता —पण तोवर लक्षण आले होत या वा त्या दिशेने या देशाच्या इतिहासातील हा एक निर्णायक क्षण आहे

*

*

*

दोन्ही सैन्यांमधे कृष्णा.....

कुरुक्षेत्रावर प्रत्यक्ष अर्जुन गागरतो गोंधळात पडतो कुरुक्षेत्र दूरवरून पाहणाऱ्या तुमच्या-माझ्या सारख्या माणसाची मग काय स्थिती होत असेल ? — अर्जुनाचे आपले बरे असते बसला रथात गेला सैन्याच्या मध्यावर विचारले कृष्णाला प्रश्न आणि लागला युद्धाला !

तुमची माझी पंचाईत आहे भोवताली कुणी कृष्ण नाही आहेत फक्त दोन्ही बाजूची योद्धे मडळी भीष्मासारखी वदनीय पण कुळधर्म मानून एका बाजूने युद्धात उतरलेली शिखडीसारखी स्वतः मागे लपून इतरांना बाण मारावयास देणारी त्रिशकू सारखी धड ना या संस्कृतीत धड ना त्या संस्कृतीत म्हणून मध्येच गटागळ्या खाणारी धर्मराजासारखी सत्यप्रिय पण वेळ पडली म्हणून 'नरो वा कुजरो वा' म्हणणारी काही स्वकीय काही परकीय

मी फक्त सारथी बनून तुम्हाला त्या मडळींच्याकडे नेणार आहे त्यांना प्रश्न विचारणार आहे उत्तरे तुम्हाला सांगणार आहे दोन्ही बाजू पाहिल्यावर आपापल्या हृदयातील कृष्णाला साक्षी ठेवून प्रत्येकाने स्वतः पुरता निर्णय घ्यायचाय !

काही परकीय सस्था व व्यक्ती नर्मदा प्रकल्पाला मोठ्या प्रमाणावर विरोध करत उभ्या आहेत 'लीगल ॲक्शन ग्रुप'चा व नर्मदा खोऱ्यातील आदिवासींच्यात तळ ठोकून बसलेला फादर जोसेफ त्यात प्रथमपासून होता आणि दिल्लीतील फार वरच्या सी बी आय् च्या अधिकाऱ्यानी मला जे सांगितले ते खरे मानायचे असेल तर या माणसाचा सी आय ए, शी फार जवळचा संबंध आहे परदेशातच राहून नर्मदा प्रकल्प बनू नये म्हणून

काम करणाऱ्या खूप सस्था आहेत या सस्था केवढा जीव तोडून काम करतात हे पहावयाचे असेल तर ऑस्ट्रेलियामधील 'रेन फॉरेस्ट इन्फरमेशन सेन्टर'चे उदाहरण घेऊ नर्मदा प्रकल्प झाल्याने जगाचे नुकसान कसे होईल हे दाखवण्यासाठी या लोकानी एक ध्वनि-चित्र (Slide Show) बनवलाय आणि ऑस्ट्रेलियामधील २३ प्रमुख शहरात दाखवलाय हे तर काहीच नाही, जागतिक बँकेचे अध्यक्ष कोनॅब्ले (B Conable) याना भेटून नर्मदा प्रकल्प होणे चुकीचे कसे आहे, हे त्यानी पटवून देण्याचा प्रयत्न केलाय नर्मदा धरणाला विरोध करण्यासाठी ऑस्ट्रेलियात शभरहून अधिक ठिकाणी धरणे धरून मोर्चे काढलेत ।

आणि ही अशी मडळी जगभर आहेत हॉलडमधील 'सरव्हायवल इटरनॅशनल' यानी 'नर्मदा व्हॅली डॅम' म्हणून धरणाला विरोध करणारा एक विस्तृत अहवाल तयार केलाय ही मडळी केवळ अहवाल तयार करून थाबलेली नाहीत इटरनॅशनल लेबर ऑरगनायझेशनला भेटून नर्मदा प्रकल्प झाला तर भारतातील आदिवासींवर कसा अन्याय होईल आणि त्यामुळे जागतिक आचारसहितेतील कलम सहा, अकरा व बारा याचा कसा भंग होतोय हे त्याना पटवून देण्याचा प्रयत्न केलाय

ही नावे मी फक्त वानगीदाखल सागतोय या मडळींची ही यादी व त्याचे कर्तृत्व हवे तेवढे वाढवता येईल नर्मदा धरणाला विरोध करत असे कार्य करणाऱ्या फक्त अमेरिकेत प्रमुख तेरा सस्था आहेत स्वीडनमध्ये पाच सस्था आहेत आणि हे असे सस्थाचे जाळे अर्जेन्टिना, नॉर्वे, फ्रान्स, इटली अशा किमान १२ देशात पसरलय

आपण धरण न बनवल्याने परदेशाचे काही फायदे होणार आहेत का अशी शका हे एवढे विरोध पाहून उगाचच मनात येते ।- आपण धरण बनवणे-न बनवणे यातून प्रगत देशाचे कोणते प्रमुख फायदे-तोटे सभवतात ?

१) (नर्मदा धरण बनवले तर आपले अन्नधान्याचे उत्पादन वाढेल) आपण अन्नधान्याची आयात करणार नाही, तर निर्यातच करू २) नर्मदा धरण वा अशी मोठी धरणे न बाधता, अधिक अधिक जमीन बागायती न बनविता, अन्नधान्याचे उत्पादन वाढवावयाचे झाले तर आपल्याला सेंद्रिय खते अधिक मोठ्या प्रमाणावर वापरावी लागतील सेंद्रिय खताचे हे कारखाने उभारावयास आपण मोठ्या प्रमाणात परकीय तंत्रज्ञानावर अवलंबून आहोत ३) आणखी धरणे बाधून वेगवेगळ्या राज्यातील जमीन आपण बागायती बनवली नाही व आहे त्याच बागायती जमिनीत अधिक अधिक उत्पन्न घेत बसलो तर आपले प्रादेशिक सतुलन बिघडेल भाक्रा धरण झाल्यावर पजाबातील शेतकरी अचानक समृद्ध झाले त्याना मग शेतमजूर म्हणून बिहारी लोक लागू लागले — बिहारमध्ये नकळत असतोष वाढता गेला आणि फार मोठी आर्थिक सुबत्ता मिळालेल्या पजाबी माणसाला मग स्वतःची राजकीय स्वायत्तता हवीशी वाटू लागली

परकीय शक्तींना असे व्हावे असे वाटत असेल ४) धरणे फक्त पाण्यासाठी नाही तर विजेसाठी पण लागतात या प्रगत देशाच्या मानाने आपण नगण्य वीज वापरतो मोठी धरणे बांधून वीज मिळवायची नाही म्हटले तर मग आपल्याला औष्णिक विद्युतकेद्रे (Thermal Power-Stations) वा अणुभट्टी (Nuclear Energy) याचा आश्रय घ्यावा लागेल धरणे बांधण्याचे संपूर्ण तंत्रज्ञान व साधन-सामग्री आपणाकडे आहे धरणे जवळ जवळ शहर टक्के भारतीय असते अणुभट्टी व औष्णिक विद्युतकेद्रे उभारताना फार मोठ्या प्रमाणात साधनसामग्री व काही प्रमाणात तंत्रज्ञान यासाठी आपण विकसित देशावर अवलंबून राहतो

— या लोकाना नक्की असे वाटते असे मी म्हटलेले नाही कृपया तुम्ही पण तस समजू नका - लोकांच्या मनात वाईट विचार आहे असल्या वाईट विचार आपल्या मनात कधी आणू नये । या लोकांच्या मनात हे विचार असण्याची शक्यता आहे एवढेच आपण म्हणतोय त्यातून आज विज्ञानाने जग खरोखरच झपाट्याने जवळ येतय ग्लोबल व्हिलज खरोखरच साकार होतय या परकीय शक्ती नाहीत तर आपले जवळचे शेजारी आहेत हीच आपली भावना हवी - प्रश्न एवढाच आहे की, या देशातील लोकाना अन्न-वस्त्र-शिक्षण देणे ही या मडळींची जबाबदारी नाही त्यांनी आमच्या घराच्या प्रश्नात बोलू नये म्हणजे असे की माझे शेजारी फार चांगले आहेत पण त्यांनी माझ्या घरी येऊन, “दाभोळकर, तुम्ही घरात महिनाभर चूल पेटवू नका” म्हणून सांगू नये । त्यातून पुन्हा ही मडळी मला हे सांगत असताना याच्या घरामधून मसाल्याचे खमग वाम येतात आणि कुकरच्या शिळ्या फटाफट वाजताहेत

या मडळींना आणि त्यांच्या विचाराना आपण म्हणूनच मनावर घेण्याचे मुळीच कारण नाही कुरुक्षेत्रावर आपण खरे व्यथित होतो ते आपल्याच घरातले आपल्याला वदनीय असलेले लोक आपापसात वाईट प्रकारे लढताहेत म्हणून दोन्ही बाजूची मडळी तुम्हाला व मला वदनीय आहेत आणि त्यातले अनेकजण कळत न कळत एकमेकांवर फार घाणेरेडे आरोप करतात विरोध करणारे लोक म्हणतात, ‘सरकारी यंत्रणा व तंत्रज्ञ भावनाशून्य आहेत त्यांना आपल्या तंत्रज्ञानाची घमेड आहे आणि पैसे खायला मिळतात म्हणून हे प्रकल्प उभे रहातात’ दुसऱ्या बाजूचे काही लोक मग तेवढ्याच उत्साहाने म्हणतात, ‘आजच्या जगात काडी घालणे, टाग अडाना’ (Nuisance Value) सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे असे काहीसे करून ‘तेवढेच ज्ञानप्रकाशात’ म्हणून ही मडळी मिरवून घेतात

आपण हे दोन्ही विचार अजिबात लक्षात घ्यावयाचे नाहीत पैसे खाणे आणि थोडीशी धमाल करून मिरवून घेणे हे आज जगभर रिवाज बनलेत खरे सागायचे तर हे सारे आहे

व्यक्तेश माडगूळकराच्या फक्कड गोष्टी सारखे 'आपली बायको उठवळ म्हणून तिला घेऊन, गाव बदलून दुसऱ्या गावाला निघालेल्या नवऱ्याला धडा शिकवण्यासाठी त्याची बायको, घरच्या सामानाबरोबर एक भला मोठा दगड घेऊन बैलगाडीत बसते 'अग टवळे, तो दगड कशाला, दगड काय दुसऱ्या गावात मिळणार नाहीत का ?' म्हणून नवऱ्याने विचारल्यावर त्याला उत्तर देते 'मुडद्या, मग मला सोदे काय दुसऱ्या गावात मिळणार नाहीत ?' -- तर काय, आजच्या जगात पैसे खाणे आणि थोडी धमाल करून 'तेवढेच ज्ञानप्रकाशात' म्हणून मिरवून घेणे एवढे सोपे आणि एवढे घाणेरेडे आहे । दोन्ही बाजूची माणसे फार तोलामोलाची आहेत त्यातील अनेक माणसे महाराष्ट्रीय आहेत त्यांना आपण जवळून ओळखतो त्याच्याबद्दल आपणा सर्वांच्याच मनात आदर आहे ही मडळी असले काही बोलली असे मी म्हटले तर तुम्हाला व मलाही वाईट वाटेल आपण असे करू या आपण भेटू या सुदरलाल बहुगुणाना या मडळींच्या एवढाच आदरणीय असलेला पण तसा थोडा लाबचा

*

*

*

तुम्हाला वाटेल मी विषयातर करतोय आणि सुदरलाल बहुगुणा, तेहरी बाध आणि गगामैया यांच्याकडे जातोय तसे मुळीच नाही नर्मदेच्या परिक्रमेत एक सुदर सकेत आहे परिक्रमा करताना मध्येच थाबायचे असते बरोबर आणलेले लाटाभर गगेचे पाणी नर्मदेच्या पात्रात सोडून गगा आणि नर्मदेला नमस्कार करायचा असतो — हा देश एकच आहे, याचे आपले भान क्षणभरही सूटू नये म्हणून या देशातील प्राचीन कृतिशील विचारवतानी निर्माण केलेले प्रतिभाशाली सकेत — आजही नर्मदेवरचे धरण आणि तिहरीबाध ही एकच समस्या आहे साऱ्याच मोठ्या धरण-प्रकल्पाना या मडळींचा एकत्रित विरोध आहे बाबा आमटे, मेधा पाटकर, सुदरलाल बहुगुणा ही मडळी एकाच विचारावर एकत्रितपणे उभी आहेत — गेल्या वर्षी मी सुदरलाल बहुगुणाना भेटायला गेलो होतो तो मेधा पाटकर बरोबर त्यावेळी ते भेटले नाहीत

पण त्यांना भेटण्याचा, समजावून घेण्याचा सातत्याने प्रयत्न करणे जरूरीचे होते सुदरलाल बहुगुणा म्हटले की, आपले मन आदराने भरून येते आपणाला त्याचे चिपको आंदोलन आठवते विनोबा, जयप्रकाश यांचा ज्याच्यावर विलक्षण विश्वास होता असा त्यागी गांधीवादी कार्यकर्ता समोर येतो हे सारे खरे पण त्यांना भेटल्यावर थोडी पचाईत होते ते फक्त हिंदीत बोलतात ते जे बोलतात ते मी हिंदीत लिहून घेतलय ध्वनिमुद्रकाने पण ते नोंदवलय पचाईत एवढीच की, ते आता हिंदीतच दिले पाहिजे नाहीतर भाषांतर करताना चुका करून मी या मोठ्या माणसाचे विचार बदलले असे म्हटले जाईल - पण हरकत नाही आपण हिंदीचा आदर करून तिला राष्ट्रभाषा म्हणतो आणि आपणा सर्वांनाच

एवढे हिंदी समजते

— बहुगुणा म्हणाले, "मेरा हृदय सबसे अधिक व्यथित तो आम लोगों में बाँध प्रशासन द्वारा, लालच और भ्रष्टाचार को व्यापक होता देखकर है। घूस दो और मनचाहा मुआवरा लो, यह आम नारा है। पिछले वर्ष एक इन्जीनियर तो इस खेल में रगे हाथों पकड़ा गया था।- बाध के निर्माण के लिए एक निगम का गठन हुआ है, जिसके सर्वोच्च पद की नीलामी लाखों रुपये में बतलाई जाती है।"

मी बहुगुणाना म्हणतो, 'तुम्ही म्हणता ते खरे की खोटे हे मला शोधायचे नाही तुम्ही ज्या गाधी आश्रमात राहता त्या गाधी आश्रमाने फार मोठ्या प्रमाणात पैशाची अफरातफर केली आणि भलीमोठी माणसे त्यात गुतलीत असे न्यायमूर्ती कुडाल याचा अहवाल सागतो मला त्यातही कर्तव्य नाही आज जर्मनी, जपान, अमेरिका, रशिया— सर्वत्र पैसे खाणे हा दुर्दैवाने एक आचार बनलय याचा अर्थ भ्रष्टाचार व्यवहार म्हणून आपण स्वीकारावा असे नव्हे सार्वजनिक जीवनात जमेल त्यानी त्याविरुद्ध केशरिया आणि जिहाद पण पुकारावा — पण भ्रष्टाचार होणार म्हणून गाधी आश्रम नको आणि या मोठ्या विकास योजनाच नकोत हे म्हणणे मला पटत नाही घरात उदीर फार झाल म्हणून घर जाळा म्हणण्यासारखे हे होतय त्यातून घर फक्त जळते-उदीर मात्र बाकी उरतात।'

— यापुढच्या चर्चेत पैसे खाणे आणि 'तेवढेच ज्ञानप्रकाशात' म्हणून प्रकाशात येणे या दोन गोष्टींचा आपण अजिबात विचार करावयाचा नाही त्यातून मी काही धर्मराज नाही पण या दोन्ही बाजूच्या मडळींना भेटल्यावर, वाचल्यावर, यातील बहुतेक सर्व मडळी त्यागी, मेहनती, अभ्यासू आणि भोवतालच्या समाजाचे भले व्हावे म्हणून मनापासून काम करणारी आहेत असे माझे मत बनलय खरे सागायचे तर ही माणसे पण उगाचच आपापसात या मुद्द्यावर भाडताहेत असे वाटते हे म्हणजे दोन पहिलवानानी रिगणात आल्यावर उगाचच शडू मारावेत, आवाज काढावेत आणि एकमेकांच्या अगावर माती उधळवी असे काहीसे। याचे खरे मुद्दे फार वेगळे आहेत आपणाला पहायचय हे एकमेकांच्या पटाला हात कसे घालतात ते।

मिठी में सब मिल जाएगा।—

म्हणजे या मडळीनी यापुढे उपस्थित केलेले मुद्दे महत्वाचे आहेत आपल्याला जमेल तसे त्यातील एक एक सविस्तरपणे समजावून घ्यायचेत बहुगुणा त्यानंतर भूकपाबद्दल जे म्हणाले ते असे आहे

'जब यहाँ जाग्रत नागरिकों को किसी तरह से बाँध परियोजना की गुप्त रिपोर्ट से यह पता चला की यह बाँध भूकम्प के सक्रिय क्षेत्र में बना रहा है, तो जिदा रहने के सविधान द्वारा प्रदत्त मौलिक अधिकारों की रक्षा के लिए सर्वोच्च न्यायालय में एक याचिका दायर

की गई, जो पिछले चार वर्षोंसे विचाराधीन है। यह प्रचारित किया जा रहा है कि, रूसी विशेषज्ञ भूकम्प-निरोधक बाँध बना सकते हैं। लेकिन वे भूकम्प का आना नहीं रोक सकते नहीं तो रूसी इंजिनियर निश्चित रूप से आर्मेनिया को बचा सकते। सन १८०३ के भूकम्प ने गढ़वाल के अस्सी प्रतिशत मकानों और बहुत बड़ी जनसंख्या को नष्ट कर दिया था।

म्हणजे बहुगुणाचे म्हणणे असे की, सरकारी गुप्त अहवालाप्रमाणे या क्षेत्रात भूकंप होणार हे त्यांना कळलेले आहे त्यामुळे घटनेने माणसाला जगण्याचा जो अधिकार दिलाय त्याच्या जोरावर या बाधाला विरोध करण्यासाठी त्यांनी सुप्रीम कोर्टात याचिका सादर केली आहे धरण बांधणारे रशियन शास्त्रज्ञ काय सागतात तिकडे लक्ष देऊ नका त्यांना आर्मेनियाचा भूकंप थांबवता आला नाही आणि १८०३ मध्ये गढ़वाल येथे फार भयंकर भूकंप झाला होता याची नोंद घ्या - खरे तर हे सारे ऐकल्यावर आपल्याला बहुगुणाच्या जागरूकतेचे व अभ्यासू वृत्तीचे कौतुक वाटते

त्यानंतर ही सारीच मडळी आपल्याला क्रमाक्रमाने भूकंपाबद्दल आणखी पुढे घेऊन जातात रमेश बिलोरी आणि क्लोड अल्वारिस यानी लिहिलेले व 'थर्ड वर्ल्ड नेटवर्क' या प्रकाशनसंस्थेने मलेशियातून प्रसिद्ध केलेले 'डॅमिंग द नर्मदा इंडियाज ग्रेटेस्ट प्लॅन्ड एन्टव्हॉयरॉनमेंटल डिझास्टर' हे पुस्तक पहा पुस्तकाचे नावच असे दणकेबाज आहे की, ते वाचून आपण अर्धमेले होतो म्हणजे आपल्या आचार्य अत्र्याच्या मराठीत भाषांतर केले तर या पुस्तकाचे नाव होईल - 'भारताचे वाटोळे आणि सत्यानाश करणारे धरण। हशमखोर !'

यानंतर येते त्यांनी दिलेली शास्त्रीय माहिती ती अशी आहे १) नर्मदेचे खोरे हे मध्यमप्रतीचे भूकंपाचे धक्के देणारे (Zone of moderate seismicity) समजले जाते व तेथे मध्यम प्रतीचे भूकंप अधून मधून होत असतात २) धरणाच्या बाधावरील पाण्याच्या दाबामुळे भूकंपाचे प्रकार गेल्या काही वर्षांत जगात जवळ जवळ सत्तर ठिकाणी झाले आहेत ३) त्यातून नर्मदा धरण केवळ मध्यमप्रतीच्या भूकंपाच्या टप्प्यात येते असे नव्हे तर भूगर्भात विसगती आणि भेगा (Fault and fracture) पण आहेत त्यातून नर्मदा सागराची खोली ९१४ मीटर आहे तर सरदार सरोवराची १५५ मीटर म्हणजे मोठ्या शक्तीचे भूकंप येथे येण्याची फार मोठी शक्यता आहे ४) गेल्या दोन दशकात या विभागाला तीस छोटे मोठे भूकंप झालेत त्यापैकी १९३८ मध्ये झालेल्या सातपुड्यातील भूकंपाची ताकद तर सहा होती ५) हे धरण चुकीचे आहे असे जगभरचे तज्ज्ञ सुद्धा म्हणतात डॉ हर्बर्ट टियडेमॅन (Dr Herbert Tiedemann) या स्विस शास्त्रज्ञाचे सुद्धा असेच म्हणणे आहे हा अमेरिकेतील भूकंप संशोधन संस्थेचा सदस्य आहे आणि या अशा ठिकाणी धरण बांधायला मदत देताय म्हणून त्याने नागतिक

एवढे हिंदी समजते

— बहुगुणा म्हणाले, “मेरा हृदय सबसे अधिक व्यथित तो आम लोगों में बाँध प्रशासन द्वारा, लालच और भ्रष्टाचार को व्यापक होता देखकर है। घूस दो और मनचाहा मुआवरा लो, यह आम नारा है। पिछले वर्ष एक इंजीनियर तो इस खेल में रंगे हाथों पकड़ा गया था।- बांध के निर्माण के लिए एक निगम का गठन हुआ है, जिसके सर्वोच्च पद की नीलामी लाखों रुपये में बताई जाती है।”

मी बहुगुणाना म्हणतो, 'तुम्ही म्हणता ते खरे की खोटे हे मला शोधायचे नाही तुम्ही ज्या गाधी आश्रमात राहता त्या गाधी आश्रमाने फार मोठ्या प्रमाणात पैशाची अफरातफर केली आणि भलीमोठी माणसे त्यात गुतलीत असे न्यायमूर्ती कुडाल याचा अहवाल सागतो मला त्यातही कर्तव्य नाही आज जर्मनी, जपान, अमेरिका, रशिया— सर्वत्र पैसे खाणे हा दुर्दैवाने एक आचार बनलाय याचा अर्थ भ्रष्टाचार व्यवहार म्हणून आपण स्वीकारावा असे नव्हे सार्वजनिक जीवनात जमेल त्यानी त्याविरुद्ध केशरिया आणि जिहाद पण पुकारावा — पण भ्रष्टाचार होणार म्हणून गाधी आश्रम नको आणि या मोठ्या विकास योजनाच नकोत हे म्हणणे मला पटत नाही घरात उदीर फार झाले म्हणून घर जाळा म्हणण्यासारखे हे होतय त्यातून घर फक्त जळते-उदीर मात्र बाकी उरतात ।’

— यापुढच्या चर्चेत पैसे खाणे आणि 'तेवढेच ज्ञानप्रकाशात' म्हणून प्रकाशात येणे या दोन गोष्टींचा आपण अजिबात विचार करावयाचा नाही त्यातून मी काही धर्मराज नाही पण या दोन्ही बाजूच्या मडळींना भेटल्यावर, वाचल्यावर, यातील बहुतेक सर्व मडळी त्यागी, मेहनती, अभ्यासू आणि भोवतालच्या समाजाचे भले व्हावे म्हणून मनापासून काम करणारी आहेत असे माझे मत बनलय खरे सागायचे तर ही माणसे पण उगाचच आपापसात या मुद्द्यावर भाडताहेत असे वाटते हे म्हणजे दोन पहिलवानानी रिगणात आल्यावर उगाचच शडू मारावेत, आवाज काढावेत आणि एकमेकांच्या अगावर माती उधळावी असे काहीसे । याचे खरे मुद्दे फार वेगळे आहेत आपणाला पहायचय हे एकमेकांच्या पटाला हात कसे घालतात ते ।

मिट्टी में सब मिल जाएगा ।—

म्हणजे या मडळींनी यापुढे उपस्थित केलेले मुद्दे महत्त्वाचे आहेत आपल्याला जमेल तसे त्यातील एक एक सविस्तरपणे समजावून घ्यायचेत बहुगुणा त्यानंतर भूकपावद्दल जे म्हणाले ते असे आहे

'जब यहाँ जाग्रत नागरिकों को किसी तरह से बाँध परियोजना की गुप्त रिपोर्ट से यह पता चला की यह बाँध भूकम्प के सक्रिय क्षेत्र में बना रहा है, तो जिदा रहने के सविधान द्वारा प्रदत्त मौलिक अधिकारों की रक्षा के लिए सर्वोच्च न्यायालय में एक याचिका दायर

की गई, जो पिछले चार वर्षोंसे विचाराधीन है। यह प्रचारित किया जा रहा है कि, रूसी विशेषज्ञ भूकम्प-निरोधक बाँध बना सकते हैं। लेकिन वे भूकम्प का आना नहीं रोक सकते नहीं तो रूसी इजिनिअर निश्चित रूप से आर्मेनिया को बचा सकते। सन १८०३ के भूकम्प ने गढ़वाल के अस्सी प्रतिशत मकानों और बहुत बड़ी जनसख्या को नष्ट कर दिया था।'

म्हणजे बहुगुणाचे म्हणणे असे की, सरकारी गुप्त अहवालाप्रमाणे या क्षेत्रात भूकंप होणार हे त्यांना कळलेले आहे त्यामुळे घटनेने माणसाला जगण्याचा जो अधिकार दिलाय त्याच्या जोरावर या बाधाला विरोध करण्यासाठी त्यांनी सुप्रीम कोर्टात याचिका सादर केली आहे धरण बाधणारे रशियन शास्त्रज्ञ काय सागतात तिकडे लक्ष देऊ नका त्यांना आर्मेनियाचा भूकंप थाबवता आला नाही आणि १८०३ मध्ये गढ़वाल येथे फार भयंकर भूकंप झाला होता याची नोंद घ्या - खरे तर हे सारे ऐकल्यावर आपल्याला बहुगुणाच्या जागरूकतेचे व अभ्यासू वृत्तीचे कौतुक वाटते

त्यानंतर ही सारीच मडळी आपल्याला क्रमाक्रमाने भूकंपाबद्दल आणखी पुढे घेऊन जातात रमेश बिलोरी आणि क्लोड अल्वारिस यानी लिहिलेले व 'थर्ड वर्ल्ड नेटवर्क' या प्रकाशनसंस्थेने मलेशियातून प्रसिद्ध केलेले 'डॅमिंग द नर्मदा इंडियाज ग्रेटेस्ट प्लॅन्ड एन्टव्हॉयरॉनमेंटल डिझास्टर' हे पुस्तक पहा पुस्तकाचे नावच असे दणकेबाज आहे की, ते वाचून आपण अर्धमेले होतो म्हणजे आपल्या आचार्य अत्र्याच्या मराठीत भाषांतर केले तर या पुस्तकाचे नाव होईल - 'भारताचे वाटोळे आणि सत्यानाश करणारे धरण। हरामखोर।'

यानंतर येते त्यांनी दिलेली शास्त्रीय माहिती ती अशी आहे १) नर्मदेचे खोरे हे मध्यमप्रतीचे भूकंपाचे धक्के देणारे (Zone of moderate seismicity) समजले जाते व तेथे मध्यम प्रतीचे भूकंप अधून मधून होत असतात २) धरणाच्या बाधावरील पाण्याच्या दाबामुळे भूकंपाचे प्रकार गेल्या काही वर्षांत जगात जवळ जवळ सत्तर ठिकाणी झाले आहेत ३) त्यातून नर्मदा धरण केवळ मध्यमप्रतीच्या भूकंपाच्या टप्प्यात येते असे नव्हे तर भूगर्भात विसगती आणि भेगा (Fault and fracture) पण आहेत त्यातून नर्मदा सागराची खोली ९१४ मीटर आहे तर सरदार सरोवराची १५५ मीटर म्हणजे मोठ्या शक्तीचे भूकंप येथे येण्याची फार मोठी शक्यता आहे ४) गेल्या दोन दशकात या विभागाला तीस छोटे मोठे भूकंप झालेत त्यापैकी १९३८ मध्ये झालेल्या सातपुड्यातील भूकंपाची ताकद तर सहा होती ५) हे धरण चुकीचे आहे असे जगभरचे तज्ज्ञ सुद्धा म्हणतात डॉ. हरबर्ट टायडेमॅन (Dr Herbert Tiedemann) या स्विस शास्त्रज्ञाचे सुद्धा असेच म्हणणे आहे हा अमेरिकेतील भूकंप संशोधन संस्थेचा सदस्य आहे आणि या अशा ठिकाणी धरण बाधायला मदत देताय म्हणून त्याने जागतिक

बँकेला पण फैलावर घेतलय

आपण आता गागरलोय कारण आपणाला माहीत नसलेले तांत्रिक शब्द पुढे आलेत सहा तीव्रतेचा भूकंप म्हणजे काय हे आपणाला कुठे माहीत असते ? त्यातून आणखी एक शास्त्रज्ञ उठलाय भारताचा कळवळा घेऊन जागतिक बँकेला फैलावर घेतोय ।

त्यानंतर आपण येऊ, दिल्लीच्या 'कल्पवृक्ष' या सस्थेकडे नर्मदा आदोलनात प्रथमपासून पुढे राहणारी ही सस्था आहे या सस्थेने 'द नर्मदा व्हॅली प्रोजेक्ट - ए क्रिटिक' नावाची एक पुस्तका प्रसिद्ध केली आहे त्यात त्यानी एक छान वकिली मुद्दा जागरूकतेने पुढे माडलाय त्याचे म्हणणे असे 'एका मोठ्या धरणामुळे काही भूकंप होणार नाहीत हे भारतीय तंत्रज्ञ सांगतात पण त्याच विभागात मोठ्या धरणाच्या एकदशाश उंचीची आणखी पन्नास धरणे बाधली जातात तेव्हा काय होते ? या पन्नास छोठ्या धरणाचा भार पाच मोठ्या धरणाएवढा होतो आणि भूभागावर पडतो धरण बाधणाऱ्यानी या गोष्टीचा विचार त्याच्या अहवालात कुठेच केलेला नाही त्या विभागात ३० मोठी, १३५ मध्यम आणि ३००० छोटी धरणे बाधली जाताहेत

पण आपणाला खरी खोलात घेऊन जाते आपल्याला महाराष्ट्रातील 'परिसर' सस्था त्यानी 'पाणी नियोजन - पर्यावरणीय भूमिका' म्हणून १९८८ मध्ये पुण्यात एक चर्चासत्र घेतले होते त्याचा सविस्तर अहवाल उपलब्ध आहे त्यात त्यानी 'द सोशल अँड एनव्हायरमेंटल इफेक्ट्स ऑफ डॅम' या अभ्यासपूर्ण त्रिखंडात्मक ग्रथाच्या आधारे तयार केलेले एक टिपण दिलेय त्यात म्हटलय, 'धरणामुळे जो प्रचंड जलाशय तयार होतो त्याचा दाब हा भूकंपाना कारणीभूत होतो धरणामुळे भूकंप होऊ शकतो ही शक्यता प्रथम १९३० साली ध्यानात आली ती अमेरिकेतील बोल्डर धरणाच्या सदर्भात १९६८ पर्यंत चार मोठ्या जलाशयामुळे चार मोठे भूकंप घडून आले होते १९६२ मध्ये चीनमध्ये हसिंगेगकियाग जलाशयाच्या जागी, १९६६ मध्ये ग्रीसमधील क्रेमेस्ता या धरणाच्या जागी आणि १९६७ मध्ये भारतातील कोयना या धरणाच्या जागी

आरभी अशी कल्पना होती की, धरण प्रथम पाण्याने भरले जाते वा धरणात जास्तीत जास्त पाणी साठवले जाते तेव्हाच भूकंप होण्याचा धोका असतो पण धरण रिकामे होऊन पुन्हा भरले जात असताना पण भूकंप झालेले आहेत अलीकडे तर धरणातील पाणी एकदम सोडून दिल्यासही भूकंप होतो असे अनुभवाला आले आहे भू-शास्त्रीयदृष्ट्या भूकंपप्रवण नसलेल्या प्रदेशात बाधलेल्या धरणाच्या जलाशयामुळे भूकंप घडून येऊ शकतील असे प्रथम कोणाला वाटत नव्हते पण आस्वान धरणाच्या क्षेत्रातही बराच मोठा भूकंप १९८१ साली घडून आला ओकोसोबे आणि ब्रास्क या धरणाच्या सदर्भातही हा अनुभव आलेला आहे — या सर्व इशान्याकडे दुर्लक्ष करूनही भूकंपप्रवण मानल्या गेलेल्या अस्थिर व नाजूक भागातही भारतात धरणे बाधली जात आहेत

— हे सारे वाचून आपण सारेच जण घाबरलोय आपल्याला कोयनेचा भूकंप आठवतोय मरू देत धरण म्हणून या मडळीचे आभार मानून पसार व्हावे असे आपणाला वाटतय — धरण झाले नाही म्हणून तुमच्या आणि माझ्या घरची चूल आणि दूरदर्शन काही बद पडणार नाहीत ! पण त्यापूर्वी एक करूया दिल्लीपासून फक्त चार तासांच्या अंतरावर रुकी आहे आपण रुकीला फेरी मारून येऊ या रुकीला डॉ जयचंद्र राहतात रुकीला या देशातील भूकंपावर सशोधन व अभ्यास करणारी School of Research and Training in Earthquake Engineering ही जी सस्था आहे, तिचे ते सेवानिवृत्त सचालक आहेत नंतर ते रुकी विश्वविद्यालयाचे कुलपती होते या माणसाने डॉक्टरेट लंडन विश्वविद्यालयातून केली होती कॅलिफोर्निया मध्ये काही काळ प्रशिक्षण घेतले होते या शास्त्रज्ञाने आता वयाची ८० वर्षे ओलाडलीत रुकीच्या आपल्या सस्थेत माननीय प्राध्यापक म्हणून राहून हा माणूस सशोधन करतो — डॉ जयचंद्राना मी हडसावून खडसावून विचारणार आहे, 'भूकंप करून आमचे जीवन उद्ध्वस्त करणारे प्रकल्प या देशात बनताहेत आणि तू गप्प बसतो आहेस !'

— वैज्ञानिक अधश्रद्धा —

डॉ जयचंद्राना बराच वेळ कळेचना की मी वेड्यासारखा काय प्रश्न विचारतोय ते म्हणाले, 'तू स्वतःला शास्त्रज्ञ वगैरे समजतोस मग असला खुळा प्रश्न का विचारतोस तू ? उद्या,ग्रहणात अन्न खाल्ल्याने पोटात दुखते का,देवीला कोंबडी न कापल्याने कोंलरा होतो हे खरे का, किंवा फारच झाले तर घरात गॅसचा सिलेंडर ठेवल्याने घराला फार धोका असतो असे आमचे शेजारी म्हणतात हे खरे का हे असले प्रश्न घेऊन न्यूयॉर्क, टोकिओ, येथे तज्ज्ञ मडळींना भेटावयास जाशील

— त्यातून पुन्हा जाण्यापूर्वी बायकोला घरातला गॅसचा सिलेंडर लगेच कायमचा दुकानात परत करायला बजावून आला असशील

— अरे विज्ञान युगात जगायचे म्हणजे मनाची किमान तयारी हवी 'त्यानंतर त्यानी मला विषय समजावून देण्याचा जो प्रयत्न केला तो क्रमवार असा देता येईल

१) जगात शेकडो आणि हजारो धरणे आहेत आणि पाणी भरल्यामुळे त्या विभागात भूकंप झालेले नाहीत २) या प्रश्नाचे उत्तर थोड्या वेगळ्या प्रकारे देता येईल पाणी भरल्यामुळे ज्या विभागात भूकंप झाले अशा धरणाची वा विभागाची संख्या एक टक्क्याहूनही कमी आहे ३) एक टक्का विभागात तरी भूकंप झाले, मग धरणे का या प्रश्नाचे उत्तर समजावयास भूकंप का होतो व भूकंपाची तीव्रता (Magnitude) किती होती हे समजावून घ्यावे लागेल या भूकंप झालेल्या अनेक धरणांपैकी फक्त १०-१२ ठिकाणी भूकंपाची तीव्रता ४ ते ६ ५ यांच्या मध्ये होती ४) भूकंपाची तीव्रता म्हणजे काय व त्यामुळे नक्की काय परिणाम होतात हे माहित नसल्याने 'डॅमिंग द नर्मदा' मध्ये

एकदा सहा तीव्रतेचा भूकंप झाला होता असे सांगितले की तू घाबरतोस ५) ते नीट समजावे म्हणून आपण तक्ता क्रमांक ७ पाहू म्हणजे सर्वसामान्यपणे 10^{16} एर्ज (Ergs) एवढ्या शक्तीचा भूकंप नीट काळजी घेऊन न बाधलेली घरे पाडतो

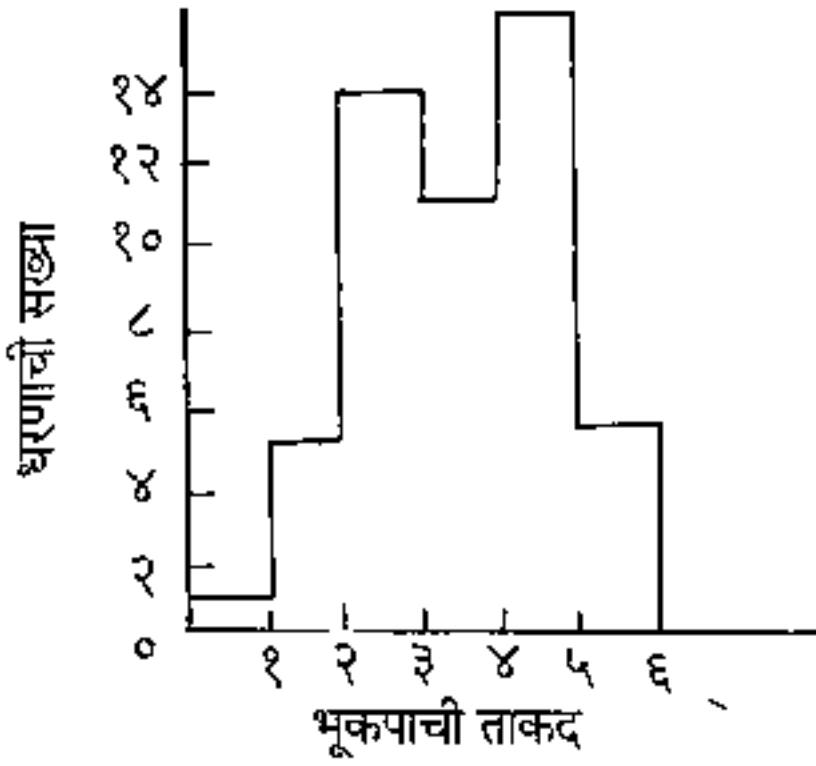
तक्ता ७

भूकंपाची तीव्रता निर्माण झालेली शक्ती एर्जमध्ये, व होणारे परिणाम

भूकंपाची तीव्रता [Magnitude]	निर्माण झालेली शक्ती [Ergs] एर्ज	होणारे परिणाम
-२	$10^{6.5}$	परिणाम काही नाही
+२	$10^{14.5}$	परिणाम काही नाही
+३	10^{16}	विचारात घेण्यासारखा परिणाम नाही
+४	$10^{17.5}$	मध्यम प्रतीचा
+६	$10^{20.5}$	नुकसान होते
+६.५	$10^{22.25}$	नुकसान होते

हा तक्ता नीटपणे समजावून घेतला तर एवढ्या एवढ्या तीव्रतेचे भूकंप एवढ्या वेळा झाले असे म्हटल्यावर तू उगाचाच घाबरणार नाहीस दोन तीव्रतेच्या भूकंपाने निर्माण झालेली शक्ती $10^{14.5}$ एर्ज आहे तर चार तीव्रतेच्या भूकंपाने निर्माण झालेली शक्ती $10^{17.5}$ आहे म्हणजे दोन तीव्रतेचे एक हजार भूकंप चार तीव्रतेच्या एका भूकंपाबरोबर आहेत ६) चार ते सहा तीव्रतेचे भूकंप हे कच्च्या घराना फार नुकसान पोचवू शकतात हे मी सांगितले पण अशा स्वरूपाचे भूकंप सर्व ठिकाणी होत नाहीत धरणाच्या विभागास त्या पूर्वीचा विवर्तनिक आधार (Tectonic history) असेल तरच अशा तीव्रतेचे भूकंप येतात जगात आत्तापर्यंत हजारो धरणे बाधली गेलीत त्यापैकी फक्त पधरा धरणाच्या जवळ, जेथे विवर्तनिक आधार होता तेथे या तीव्रतेचे भूकंप आले आहेत आकृती क्रमांक १ या १५ धरणाच्या वेळी काय झाले ते अधिक स्पष्ट करेल म्हणजे १५ धरणाच्या जवळ ४ ते ५ तीव्रतेचे भूकंप झाले, तर पाच धरणाच्या जवळच ५ ते ६ तीव्रतेचे भूकंप झाले या विभागात धरण बाधण्यापूर्वी पण या तीव्रतेने भूकंप होत असत व या झालेल्या भूकंपाच्या मुळे कोयना सोडून इतर कोणाही धरणाला काही अपाय झाला नाही कारण धरण बाधतानाच त्याची काळजी घेतली जाते ७) कोयना आणि भत्सा या दोनच धरणाच्या बाबत धरण बाधल्यामुळे भूकंपाची तीव्रता वाढली वा ते जलद गतीने घडले असे म्हणावयास वाव आहे पण या विभागात त्यापूर्वी भूकंप नोंदवले गेले होते, भूगर्भातही प्रथमपासूनच हालचाल होती, आणि भेगा होत्या हे घाटावर अनेक

आकृती क्रमांक १

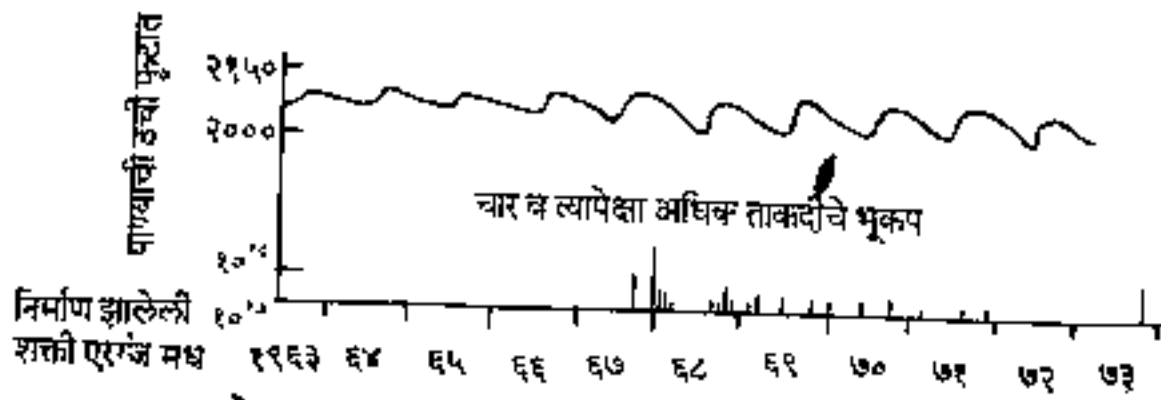
जगातील हजारो धरणांपैकी, ज्या १५ धरणाच्यामुळे भूकंप होऊ शकणाऱ्या क्षेत्रात भूकंप झाले त्याची संख्या व भूकपाची ताकद

ठिकाणी असलेल्या गरम पाण्याच्या झऱ्यामुळे समजते या शतकाच्या सुरुवातीला कोईमतूरला झालेला भूकंप पण तुमच्या लक्षात असेल कोयनेच्या धरणातील पाण्याची उंची कमी-जास्त केली वा पाणी सोडले तरी त्याचा भूकंपावर काही परिणाम होत नाही हे लक्षात आलय ८) भाक्रा धरणाचे उदाहरण घ्या त्याची उंची ७२६ फूट आहे फार मोठ्या प्रमाणात अस्थिर असलेल्या विभागात (Seismic region) ते आहे तेथेही गेल्या वर्षात भूकंपाचे लक्षात यावेत असे झटके बसलेले नाहीत ९) धरणामुळे भूकंपाची तीव्रता बहुतेक सर्व ठिकाणी वाढत नाही काही विवर्तनीय आधार असलेल्या विभागात ती वाढते, पण त्या भूकंपामुळे धरणाला काही अपाय होणार नाही याची काळजी घेतली जाते १०) खरे तर हे आधीचे विधान करताना आम्ही शास्त्रज्ञ मडळी महाराष्ट्राचा नेहमी आदराने उल्लेख करतो कोयनेला भूकंप होऊनही महाराष्ट्राने दुसरा व तिसरा टप्पा पुरा केला काठावरचे शेतकरी, व्यापारी, नोकरदार तेथेच राहिले खेडी व शहरे हलली नाहीत पुढचे टप्पे होऊ नयेत म्हणून तेथील शेतकऱ्यांनी, नेतृत्वाने वा विचारवतानी अजिबात प्रयत्न केला नाही उलट ते टप्पे पुरे व्हावेत म्हणून ही सारी मडळी प्रयत्नशील राहिली उत्तरेतल्या कोणत्याही विभागात असे घडले असते असे मला वाटत नाही मी याचे श्रेय महाराष्ट्राच्या विज्ञाननिष्ठ मनोवृत्तीला देतो फुले, आगरकर, र. धो कर्वे, सावरकर

आबेडकर यानी सारे जीवन वेचून ही माणसे तयार केलीत हे मनाला पटते (११) जपान, कॅलिफोर्निया, युरोपमधील आल्प्स पर्वताच्या श्रेणी हे विभाग ताकदवान भूकपाचे विभाग समजले जातात पण गेल्या शभर वर्षात तेथे शेकडो धरणे बाधली गेलीत आणि ती सुरक्षित आहेत आणि अशा स्वरूपाची धरणे बाधण्याचे तंत्रज्ञान आज जगभर सर्वांना माहित आहे (१२) तुम्हाला एक नवी उदाहरण देतो रशियातील नुरेक (Nurek) धरण हे जगातील सर्वात उच, तीनशेमीटर उंचीचे धरण आहे हे धरण पुन्हा जगातील तीव्र भूकपाच्या क्षेत्रात, म्हणजे ज्या विभागाची नेहमीची ताकद जास्त होती व धरण बाधण्यापूर्वीही जेथे ६.५ ते ८ या तीव्रतेचे भूकप झाले होते अशा क्षेत्रात बाधल्या, ते धरण बाधल्यावर पहिल्या ९ वर्षात, १.५ ते ४.५ या ताकदीचे सुमारे १८०० भूकप त्या विभागात नोंदवले गेले त्यानंतरच्या ९ वर्षात ४ पेक्षा अधिक ताकदीचा एकही भूकप तेथे नोंदवला गेला नाही आणखी एक गोष्ट तिथे नोंदवली गेली आहे धरणातील पाण्याची उंची जेव्हा नेहमीच्या उंची पेक्षा १० मीटरने वाढवली त्यावेळी भूकपाचे प्रमाण वाढले पण काही दिवसांनी ते थाबले मग पुन्हा पाण्याची उंची आणखी १० मीटरपेक्षा जास्ती वाढवेपर्यंत भूकपाची संख्या वाढली नाही हे असे अनेकदा लक्षात आल्या म्हणजे वाढलेला भार कुरकुर न करता जमीन सहन करते आणि कुरकुर करते तेव्हा पण ती घाबरावे अशी नसते (१३) तुम्ही एक प्रश्न पुन्हा पुन्हा विचारत आहात 'धरणातील पाण्याची उंची आणि भूकपाच्या छोट्या झटक्याचे प्रमाण यात काही संबंध आहे का' तो तसा नाही हे आता मान्य झालेय मी तुम्हाला गेल्या दहा वर्षांमधील कोयनेच्या परिसरातील छोटे भूकप आणि पाण्याची उंची याच्या साहाय्याने तें समजावून देतो

आकृती क्रमांक २

[कायना धरणावढल पाण्याची उंची आणि चारपेक्षा अधिक ताकदीचे भूकप व त्यामुळे निर्माण झालेली शक्ती -दहा वर्षांचा आढावा]

आकृती क्रमांक २ मध्ये दाखवलेल्या ते लक्षात घ्या — आणि पुन्हा एकदा तुम्हाला सांगायचे तर धरणामुळे भूकप होत नाहीत जगभर आपल्यापेक्षा अधिक तीव्र भूकपाची क्षेत्रे असलेल्या विभागात शेकडो धरणे बाधली गेलेली आहेत आणि रशियन इंजिनियर काय म्हणतो हे बहुगुणांच्यासाठी लागते नाहीतर भारतीय तंत्रज्ञ अशा स्वरूपाची धरणे सहजपणे बाधू शकतात हे आज जगभर मान्य आहे

डॉ जयचंद्राना समजावून घेण्याचा प्रयत्न केला, त्याच्या विचाराचे सकलन केले चागले दोन तीन दिवस फुकट गेले —माझे नव्हे, त्याचे ! आजोबा माझ्यावर वैतागले असणार पण मी मात्र खुशीत आहे मला एक गोष्ट समजलीये 'मध्ययुगीन अधश्रद्धेपेक्षा वैज्ञानिक अधश्रद्धा अधिक वाईट असतात आणि समाजाचे अधिक नुकसान करतात' माझ्या मनात दोन प्रश्न पण निर्माण झालेत महाराष्ट्रातील अधश्रद्धा निर्मूलनाची चळवळ बाबाच्या सागण्यामुळे देवापुढे बकरी कापल्याने व वृत्तपत्रातील भविष्य वाचल्यामुळे समाजाचे किती नुकसान होते हे सागण्यात आपली ताकद वाया घालवण्यापेक्षा वैज्ञानिक अधश्रद्धा निर्माण करणाऱ्या त्याच्या व आमच्या बाबाच्या विरुद्ध आवाज का उठवत नाही ? —दुसरा प्रश्न अधिक अस्वस्थ करणारा होता मी शास्त्रज्ञ आहे दिल्लीतील एका प्रख्यात सशोधन संस्थेचा गेली दहा वर्षे सयुक्त सचालक आहे माझ्या हाताखाली माझ्या विषयात आय् आय् टी दिल्लीमध्ये विद्यार्थी डॉक्टरेट करताहेत परदेशात मी भजेत माझ्या विषयात भाषणे देऊन येतो आणि परदेशातल्या माझ्या विषयातील सर्वमान्य संस्थांचा मी सन्माननीय फेलो आहे —पण हा नवा विषय समजावून घेताना मला प्रथम घाम फुटला होता कारण आजचे जग हे तज्ज्ञांचे (Specialists) आहे आपल्या विषयाबाहेर थोडे गेलो की, आपण बावचळतो —मग नर्मदा प्रकल्पाला विरोध करणारे हे सारे कार्यकर्ते दे देणादण करत, सारे तंत्रज्ञ साऱ्या तांत्रिक बाबतीत कसे पार चुकलेत, हे सारे अगदी पाढे म्हटल्यासारखे कसे काय सांगू शकतात ? —या प्रश्नाचे उत्तर शोधायचे तर प्रख्यात कार्यकर्ता स्मितू कोठारीला आता भेटावयास हवे तुमच्या माझ्या मनातील प्रश्नाचे गुते मग कदाचित थोडे कमी होतील

*

*

चक्रव्यूहात शिरण्यापूर्वी.....

२० एप्रिल १९९० आज मी खूप दमलोय, गागरलोय मनातील गुता कमी कसला होतोय तो आणखीनच खूप वाढलाय तरीही मी शांत आहे खूप दमलो असूनही आज दैनंदिनी लिहावयास हवी नाहीतर खूप काही सागून गेलेला हा महत्त्वाचा दिवस माझ्या हातातून कदाचित मग कायमचा निसटेल गेला आठवडा कसा छान होता परिसरवादी मडळी पृथ्वी गरम होते आहे वगैरे काही म्हणोत निसर्गाने खुश होऊन यदा उत्तरेतला उन्हाळा पुढे ढकलला होता पण गेले दोन दिवस निसर्ग अचानक पुन्हा परिसरवादी मडळींच्या पक्षात गेला होता भोवताली भट्टी पेटली होती जीव गुदमस्त होता कामात गुतलो होतो त्यामुळे दैनंदिनी लिहिणे जमले नाही पण आजची गोष्टच वेगळी आहे

गेले दोन-तीन दिवस मी स्मितू कोठारीला कसे भेटावे याच्या विचनेत होतो स्मितू कोठारी हा रजनी कोठारींचा मुलगा मागे अहमदाबादला कुठला तरी अभ्यासक्रम करत होता अभ्यास निम्म्यावर सोडून दिल्लीत परत आलाय लोकायन, कल्पतरू या त्याच्या सस्था अगदी प्रथमपासूनच नर्मदा आदोलनाशी जोडलेल्या आहेत एकवेळ या मडळींना परदेशातून खूप मदत मिळाली आहे परकीय मडळींनी याचे कौतुक पण खूप केलेय ज्याला पर्यायी नोबेल पारितोषिक (Alternative Nobel Prize) म्हणतात ते 'राइट लायव्हलीहुड अवार्ड' १९८५ मध्ये याच्या लोकायन संस्थेला मिळालंय हे पारितोषिक तोलामोलाचे आहे आणि नोबेल पारितोषिकाचे वितरण करण्याच्या आदल्या दिवशी हे स्टॉकहोममध्ये एका मोठ्या समारंभात दिले जाते हे बक्षीस दिले जाते आजच्या तातडीच्या, गभीर आणि जटिल समस्यांना नवी, चांगली, व्यावहारिक उत्तरे शोधण्याचा

प्रयत्न केल्याबद्दल (Working on practical and exemplary solutions to the most urgent problems of today) म्हणजे याला भेटणे आणि समजावून घेणे जरूरीचे आहे. गेले दोन-तीन दिवस मी याला भेटायचा अटीतटीने प्रयत्न करतोय. याचा सेक्रेटरी, याची बायको, याचा जवळचा मित्र व फार चांगला कार्यकर्ता विजय प्रताप याना १०-१२ तरी फोन केले होते. पण तो फार कामात होता. —च्यायला, म्हणजे या देशात मोकळे काय ते फक्त आम्हीच।

पण तो खरेच खूप कामात असणार. गेले दोन-तीन दिवस महाराष्ट्र, गुजराथ, मध्यप्रदेश येथून आलेले आदिवासींचे जथे श्रमशक्तिभवनासमोर धरणे धरून आहेत. तापलेली दिल्ली त्यामुळे आणखी तापते आहे. खरे तर आदिवासींना घेऊन आलीय मेधा पाटकर. पण यावेळी वृत्तपत्रात तिचे नाव नाही. नाव आहे याचे आणि याच्या दिल्लीतील कल्पतरू सस्थेचे. हा काल राम पासवान, हेगडे, मधू दडवते वगैरे मडळींना भेटला, त्या मडळींनी प्रश्नाचे गाभीर्य मान्य केल्या आणि हा आज विश्वनाथ प्रताप सिंग याना भेटणार. अशी बातमी दिल्लीतील प्रमुख इग्रजी वृत्तपत्रात ठळक मथळ्याखाली आहे. त्यानंतर आज रात्री तो तीन आठवड्यासाठी अमेरिका, युरोप वगैरे दौऱ्यावर जाणार आहे. —त्याला आज भेटणे तर जरूरीचे होते. पण त्याचेही बरोबर असणार. मी लिहितो मराठीत. आजकाल मराठीत लिहिलेले मराठी माणसेसुद्धा वाचत नाहीत. —मग मराठीत लिहिणाऱ्या एका लेखकासाठी त्याने का आपला वेळ बरबाद करावा ?

मी मग माझे कोंकणी डोके लढवतो. डॉ. प्रभाकर माचवे माझे जवळचे मित्र आहेत. त्याचा मुलगा आशिश माचवे तर फार जवळचा मित्र आहे. तो खरा आहे. आय. आय. टी. चा पदवीधर इजिनिअर. पण ते सगळे सोडून सध्या भारतामधील सर्वाधिक खप असलेली 'जोनवायली' म्हणून जी प्रकाशन सस्था आहे तिचा मालक आणि प्रशासक बनलाय. त्याला मी नर्मदैवर इग्रजीत लिहावे असे वाटायचे. —मी त्याला म्हणायचो, 'माझ्या पिढीवर बाळासाहेब खेराचे फार उपकार आहेत. इग्रजीत पुस्तक काय, पत्र देखील लिहावयास जमत नाही.' पण त्याला म्हटले यावेळी एक कर. मी इग्रजीतच तुमच्यासाठी पुस्तक लिहितोय असे समजून स्मितूला फोन कर. कुणाच्याही नवसामुळे का असेना अखेर भेट ठरली. वेळ तशी अडीच वाजताची. पण स्मितू त्याच्याच ऑफिसात तीन वाजता आला. मंत्र्याच्या बरोबर त्याची त्यापूर्वी मीटिंग होती आणि खरे तर माझ्यासाठी मीटिंग लवकर संपवून वा निम्म्यावर सोडून तो आला होता. मी बरोबर दोन-तीन शास्त्रज्ञ मित्र ठेवले होते. ध्वनिमुद्रक साक्षीला होता. चांगले दोन एक तास बोललो. पण हातात तसे काही लागले नाही. —झाली फक्त खडाजगीच काय झाले ते सागतो.

मी म्हटले, "स्मितू, अवघड तांत्रिक विषयात अतांत्रिक माणसाने एवढ्या अधिकारवाणीने बोलावे का ? तुम्ही लोक असे बोलता त्याला आधार काय ?"

स्मितू म्हणाला, “अरे, आम्ही अभ्यास करतो त्यातून तांत्रिक माणसे आम्हाला मदत करतात आता विजय पराजपे याचेच उदाहरण घे महाराष्ट्रातील या फार मोठ्या शास्त्रज्ञाने केवढी मेहनत घेऊन नर्मदा प्रकल्पातील खर्च-फायदा याचे प्रमाण (cost-benefit ratio) कसे चुकीचे आहे ते सिद्ध करून दाखवलेय” —मला त्याचे बोलणे पटले नाही मी त्याला मध्येच थांबवला त्याला म्हटले, “एक पराजपे काय म्हणतात याला काय महत्त्व ? महाराष्ट्रात त्याच्या तोडीचे किमान वीस पचवीस तरी अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक असतील त्याची मते वेगळी असतील ”

स्मितूला माझे म्हणणे पटले नाही तो म्हणाला, “हे बाकीचे वीस पचवीस पराजपेसारखे सामाजिक बाधिलकी मानणारे नाहीत असा याचा अर्थ होतो ” —मी म्हटले, “असे तुम्ही कसे म्हणता ? त्यांना सरकारी अहवाल बरोबर वाटला असेल त्याच्याकडे पराजप्याच्या सारखी सामाजिक बाधिलकी नाही असे म्हणणे बरोबर नाही पण माझा मूळ मुद्दा फार वेगळा आहे काल जागतिक बँकेने या योजनेला मान्यता दिली आहे जागतिक बँक पैसे सोडताना फार काटेकोर असते हे जगभर सारेजण जाणतात त्यांना भारताचा बट्याबोळ व्हावा आणि आपण दिलेले पैसे बुडीत खाती जावेत असे काही वाटत नसणार जागतिक बँकेने किमान वीस प्रकल्पाना संपूर्ण चुकीची मदत केली आहे हे तू आकडेवाडीने सिद्ध करशील असे तू म्हणतोस, त्यावेळी हे कोण सप्रती नवे पुरुषावतार म्हणून तू आणि पराजपे याच्याकडे मी खरोखरच आदराने पाहतो —पण होते काय एका बाजूला तू, पराजपे वगैरे मडळी आणि दुसऱ्या बाजूला जागतिक बँक आणि सरकारी यंत्रणा यामुळे आम्ही सर्वसामान्य माणसे पार गोधळून जातो या प्रश्नावर काही सन्माननीय सर्वसमत उपाय शोधता येईल का हे पहात मी हिडतोय ।”

आमचा हा सवाद नव्हे तर विसवाद मग असा पुढे सुरू राहतो त्यात मध्येच एक मजा झाली आपण म्हणतो त्या वेगवेगळ्या शास्त्रीय प्रश्नांना, तांत्रिक समस्यांना भरभक्कम आधार कसा आहे हे सांगायला स्मितूने तीन-चार भारतीय शास्त्रज्ञांची नावे आमच्यावर फेकली भूकप होण्याची शक्यता कशी आहे हे आम्हाला पटावे म्हणून जागतिक कीर्तीचा एक भारतीय शास्त्रज्ञ त्याबाबत काय म्हणतो हे सुद्धा त्याने आम्हाला त्या शास्त्रज्ञाच्या नावासकट सांगितले । —आता मात्र आम्ही शास्त्रज्ञ मित्र वैतागतो हा म्हणतो ते लोक मोठे शास्त्रज्ञ मग आम्ही काय भारतात राहून गोठ्या खेळतो ? —हे म्हणजे, औरंगजेबाने शिवाजीला दूर कोपऱ्यात पचहत्यारी सरदार म्हणून उभे करावे आणि हे बध माझे मोठे सरदार म्हणून बोटतुटक्या शाहिस्तेखानाला, आणखी कोणाकोणाला पुढच्या रागेत उभे करावे तसे झाले

पण मी काही शिवाजी नाही मी आवाजात शक्य तितका सयम ठेवला म्हटले, “स्मितू, मी या शास्त्रज्ञांना ओळखतो ते माझे मित्र पण आहेत ते मोठे नाहीत असे तर

मला मुळीच म्हणावयाचे नाही —पण आपण एका फार महत्त्वाच्या राष्ट्रीय प्रकल्पाची चर्चा करतोय भातुकलीचा खेळ खेळत नाही । जो शास्त्रज्ञ तुझ्या बाजूने बोलेल तो मोठा मग सरकारी यंत्रणेची पचाईत होते ते लोक कातावतात या वा त्या बाजूने चार सदर्थ गोळा करणे फार सोपे असते उद्या मी आणि माझे हे शास्त्रज्ञ मित्र चार वेगवेगळे गट तयार करू थोडेफार वाचन करून चार सदर्थ काढू आणि 'तेवढेच ज्ञानप्रकाशात' म्हणत मोठ्या शास्त्रज्ञाना आणि प्रशासकाना म्हणू, 'या करा आमच्याशी कुस्ती ।

तुम्ही लोक असे करता असे मी म्हटलेले नाही मला तसे अजिबात वाटत नाही ज्ञानाच्या क्षेत्रात नवी ब्राह्मणशाही असावी आणि सर्वसामान्य माणसानी नव्या विषयातील तांत्रिक बाबींना हात घालू नये असे तर मला अजिबात वाटत नाही —पण मग या देशातील या मोठ्या योजना कार्यान्वित करण्यासाठी आपण एखादी सर्वसमत रीत (Mechanism) शोधली पाहिजे कारण नर्मदा फक्त सुरुवात आहे यापुढच्या या देशातील प्रत्येक मोठ्या विकास प्रकल्पाला याप्रमाणे खीळ पडू शकते म्हणूनच उत्तराच्या शोधात हिडताना, माधव चितळे याच्या पासून वसंत गोवारीकरापर्यंत अनेकांशी बोलताना मी एक मुद्दा घोळवलाय तो जरा तुला समजावून देतो —लोकप्रतिनिधी व शासकीय यंत्रणा यानी एखादा विकास कार्यक्रम ठरविल्यावर एक गोष्ट करावी प्रत्येक विषयासाठी आज भारतात सर्वमान्य व्यावसायिक सस्था (Professional Bodies) आहेत त्याचे एखादे खुले खास चर्चासत्र फक्त त्या प्रकल्पातील, त्याच्या विषयाशी संबंधित असलेल्या तांत्रिक बाबींची चर्चा करावयास बोलवावे शासकीय तंत्रज्ञ व शास्त्रज्ञ आपली बाजू मांडतील तुम्ही केलेला अभ्यास तुम्ही वा तुमचे मित्र मांडाल व्यावसायिक सस्थेचे सदस्य मते मांडतील या व्यावसायिक सस्थाना एकमताने वा बहुमताने काय वाटते ते बाहेर येईल किमान दोन्ही बाजूचे मुद्दे, प्रतिमुद्दे कोणते हे एखादा तक्ता देऊन ती व्यावसायिक सस्था आमच्यासारख्या सर्वसामान्य माणसापर्यंत पोचवेल ही कल्पना मी फार वरच्या अनेक सरकारी तंत्रज्ञाशी, सचिवाशी वगैरे बोललोय आणि त्यांना ती मान्य होईल असे मला वाटते —तुला हे मान्य होईल का हे मला हवे आहे ”

स्मितू क्षणभर थाबला म्हणाला, “कल्पना चांगली आहे पण आमची एक अट आहे कोणते व्यावसायिक सघ हे आम्ही ठरवणार । —यातील अनेक व्यावसायिक सघ सरकारच्या दबावाखाली (Influence) आहेत याची माहिती माझ्याकडे आहे ।” मी वैतागलोच म्हटले, “स्मितू, या देशातील व्यावसायिक सघटनाना स्वायत्तता आणि स्वतःची उजळ प्रतिमा आहे असे मला वाटते पण मग तुम्ही तेवढेच प्रामाणिक आणि बाकीचे सगळे एकतर बहुगुणा म्हणतात तसे पैसे खाणारे वा तू म्हणतोस तसे सरकारी दबावाखाली । —मग आमच्यासारख्या सामान्य माणसानी या प्रश्नाला उत्तर कसे शोधायचे ?”

आपण थोडे पुढे जाऊ मी म्हटले, "स्मितू, विस्थापिताचा प्रश्न महत्वाचा आहे असे मी मानतो खूप लोक असे मानतात त्याबाबत तुमच्यातील काही सस्थानी व व्यक्तींनी केलेले काम फार चांगले आहे हा प्रश्न तज्ज्ञाचा नाही मानवी मूल्याचा आणि सहसवेदनेचा आहे हे आमचे सर्वाधिक पददलित अभागी भाऊ आहेत पण यातही आमची पचाईत होते नर्मदा आयोग आपण किती चांगल्या सोयी, सवलती, भरपाई विस्थापितासाठी दिल्या आहेत हे आकडेवारीसकट सागतो राज्य सरकारे आपणाला ते सारे द्यावयाचे आहे व आपण त्यात मुळीच खळबळ व कुचराई करणार नाही म्हणून सागतात तुम्ही तसे काही अजिबात होत नाही म्हणून मग आकडेवारीने सागत धरणे धरता मला एक मार्ग सुचतो प्रशासकापासून केंद्रीय मंत्र्यापर्यंत अनेकांशी मी तो गेल्या ३-४ दिवसात बोललोय ही कल्पना काहीशी लोकआयुक्ताच्या कल्पनेसारखी आहे प्रत्येक राज्यात अशा प्रकल्पातील विस्थापिताना मान्य केलेल्या गोष्टी मिळताहेत की नाही हे पहावयास एक सर्वसमत समिती नेमावी सुदैवाने किमान महाराष्ट्रात तरी अजून अशी सर्वमान्य, चारित्र्य साफ असलेली माणसे आहेत दुर्गा भागवत, पु. ल देशपाडे, ग प्र प्रधान, मधु लिमये, नानाजी देशमुख या माणसाची वा यातील काही माणसाची समिती आपणाला महाराष्ट्रातील नर्मदेतील विस्थापिताचे पुनर्वसन कबूल केल्याप्रमाणे होते आहे का हे पहावयास बनविता येईल —दुर्गा भागवत वा पु. ल देशपाडे यानी पैसे खाल्ले असे महाराष्ट्रात स्वप्रातही कुणाच्या मनात येणार नाही आणि दुर्गा भागवत आणि पु. ल देशपाडे याना आपल्या खिशात घालावे असा विचार चुकून स्वप्रात जरी मनात आला ना तर शरद पवार याची झोप उडेल ।"

पण स्मितूचे पुन्हा तेच तो म्हणाला, "तू म्हणतोस तो तोडगा मला बराचसा बरोबर वाटतो पण तो नर्मदा प्रकल्पाबाबत मात्र आम्ही आता स्वीकारणार नाही कारण आम्ही आता खूप पुढे आलोय!" मी म्हटले, "हा कहर आहे असे करता येणार नाही, आम्ही फार पुढे आलोय असे म्हणणारे तुम्ही कोण ? तुम्ही पुढे आला म्हणून काय या देशाची प्रगती मागे खेचायची ?"

मी स्मितूला म्हटले, "तुझ्या बोलण्यामधून एक गोष्ट स्पष्ट जाणवते आहे या देशाच्या विकासाचा आजचा आराखडा, आजचा ढाचा (Model) तुम्हाला मान्य नाही नर्मदा प्रकल्पाला तुमचा विरोध आहे याचे कारण नर्मदा ही, तुझ्याच शब्दात सागायचे तर तुमच्या दृष्टीने आजच्या विकासनीतीचे सकेताक्षर व खूण (Symbol) आहे —तुम्हाला पर्यायी विकासनीती हवी आहे पण विकासाचा आजचा हा आमचा आराखडा सपूर्ण चुकीचा आहे असे जे तुम्ही लोक म्हणता ते मला मान्य नाही विकास व प्रगती कमी वेगाने झाली आहे व असमानता भयकर प्रकारे वाढली आहे त्याबद्दल आम्हीही फार अस्वस्थ आहोत पडेल ती किंमत मोजून या गोष्टी व्हाव्यात असे आम्हाला पण मनापासून

वाटते पण याचा सबध आमच्या या मोठ्या विकास प्रकल्पाशी आहे असे आम्हाला वाटत नाही त्यातून ते तसे थोडेफार आहे असे मान्य केले तर याच विकासनीतीने, असमानता असताना आज दारिद्र्य रेशेखाली असलेल्या लोकाची सख्या ३३ टक्क्यापर्यंत खाली आणली आहे आणि लोकसख्या प्रचंड प्रमाणात वाढली असताना व पावसाअभावी दुष्काळ पडला असतानाही परदेशातून अन्नधान्य न आणता या वाढत्या लोकसखेला धान्य पुरवले आहे —तुमची पर्यायी विकासनीती एवढे करू शकत नाही नाहीतर मलाही मनापासून ही पर्यायी विकासनीती आवडते पण ती विचारधारा ही अद्भुततेवर आधारलेला स्वप्नवाद (Romanticism) आहे असे वाटते गोविंदपूरला शहर ग्रामदानी खेड्याचा प्रकल्प गेली तीस वर्षे उभा आहे मी तेथे राहून भटकून लोकात मिसळून आलोय हरियाना-पंजाबपेक्षा ती खेडी फार मागासलेली आहेत विकास, प्रगती, मागासलेपण कशाला म्हणायचे या नेहमीच्या तुमच्या घाण्यात मला शिरायचे नाही— रेशनची दुकाने चालवून इतर ठिकाणहून आणलेले रेशन वाटणे एवढेच प्रमुख काम तेथे चाललय ।”

मला स्मितने शेवटचा झटका दिला म्हणाला, “तू मला गोविंदपूर बदल काय सागतो आहेस? मी ती खेडी पाहिलेली नाहीत त्याचा अभ्यास केलेला नाही ।” मी पण आता उखडलो त्याला म्हटले, “तू महाराष्ट्रातील बाकीच्या अर्थशास्त्रज्ञाना सामाजिक बाधिलकी वगैरे नसलेले जे म्हणाला होतास ते आता तुझ्याबद्दल मी म्हणू शकतो । —त्यातून सर्वप्रथम विनोबाजींनी माडलेले, विकासाची नवी धारा दाखवणारे, जे फार महत्त्वाचे प्रकल्प आहेत ते तू पाहिलेले नाहीस वा अभ्यासलेले नाहीस तर आजच्या या देशाचा विकास कार्यक्रम चुकीचा आहे, हे येथे वा परदेशात सागून या देशाच्या विकासाला आणि नर्मदा प्रकल्पाला खीळ घालण्याचा तुला काय अधिकार आहे ?”

खरे तर यानंतर चर्चा शक्य नव्हतीच अशा वेळी आपणाला सफाईने आणि सहजपणे कटवताना, आणि स्वतः कसे मोठे आहोत हे पटवून देताना, या जगात तयार माणसे जे करतात ते त्याने केले तो म्हणाला, “तुझे मुद्दे बरेच आहेत पुन्हा कधी तरी सवडीने बोलू. तुला माहित आहे आज रात्रीच्या विमानाने मी अमेरिकेला चाललोय त्यातून बी बी सी साठी तेंडुलकर नर्मदा प्रकल्पाच्या सदर्भात सिनेकथा लिहित होते त्याच्याएवजी सध्या सदीप पेडसे ती लिहितोय ती आत्ताच माझ्याकडे आलीये ती वाचून बी बी सी कडे वाटेत पोचवायची आहे ”

माझ्याबरोबरचा डॉ भल्ला मात्र आता फार तापला तो म्हणाला, “स्मितू, योगायोग गमतीचा आहे नेमका आज रात्री तुझ्याच विमानात बसून मी अमेरिकेत चाललोय मी पण तुझ्या सारखाच या देशात राहतो मात्र या देशात राहून 'सुपर कडक्टिव्हिटी' सारख्या अत्याधुनिक क्षेत्रात संशोधन करतो माझे काही प्रयोग वाचून अमेरिकेतील एक प्रमुख

प्रयागशाळेने मला ज्ञानाच आदान-प्रदान करावयास बोलावलय अत्याधुनिक ज्ञानाच्या आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात, बरोबरीच्या नात्याने विकसित देशाशी सहकार्य व सहयोग करून, आधुनिक विज्ञानाच्या साहाय्याने या देशाची झपाट्याने प्रगती केली पाहिजे हे मी मानतो—खरे तर हे मला सर्वप्रथम तर्कसंगत पद्धतीने समजावून सांगितले ते दाभोळकरानीच आग्रहाने वाचावयास दिलेल्या सावरकराच्या ग्रंथानी । अरे, किती मजेची गोष्ट आहे आधुनिक विज्ञानाने ध्वनी आणि वायू यांचे प्रदूषण करित निर्माण केलेले विमान ते विमान तुला आणि मला दोघानाही चुकवता येत नाही पण योगायोग अम्मा की, आज रात्री एकाच विमानात बसून आपण मनाने विरुद्ध दिशेने प्रवास करत असू या देशातील बैलगाड्या अजून अत्याधुनिक बनल्या नाहीत आणि हे विमान अजून या देशात बनत नाही ही खत मला विमानात सतावत असेल —तर, या देशात विमान न टवता बैलगाड्याच कशा ठेवता येतील याचा तू विमानात बसून विचार करत असशील । मी सावरकराना मानतो आणि त्यांनी जे सांगितलय ते मला आता अधिकाकाधिक पटायला लागलय —त्यांनी सांगितलय, 'या देशाला, आधुनिक विज्ञान डावलून मध्ययुगाकडे घेऊन जाणाऱ्या मडळीशी वादविवाद करित बसून स्वतःची शक्ती वाया घालवू नकोस ।' तुझ्यात आणि माझ्यात म्हणूनच यापुढे सवाद शक्य नाही त्याची जरूरी पण नाही —दाभोळकर अजून सभ्रमावस्थेत तुझ्या आणि माझ्यामध्ये गटागळ्या खाताहेत तू परत आल्यावर ते तुला भेटत राहतील ।”

—रात्रीचे ११-१२ वाजलेत स्मितू आणि भल्ला आता विमानात असतील मी मात्र दिवसभरची दगदग, वणवण, उकाडा यानी पार थकलोय त्यातून काही लिहावेसे वाटत नाही नर्मदेची ही पत्रिकेचा वाटेतच थांबवावी अस वाटतय मी मनातून कुठेतरी मोडलोय तरीपण मी आज शांत आहे भारतभर सेवाभावी सस्थाना शोधत केलेल्या शोधयात्रेनंतर मी माझ्या 'प्रकाशवाटा' पुस्तकात, या सस्था, अगदी रजनी कोठारी, लोकायन वगैरेंच्याबद्दल एक भेदक दाहक विधान केले होते असे आपण लिहिले ते चूक की बरोबर हा सभ्रम मला आत्तापर्यंत अस्वस्थ करत असे

—आज मात्र मला असा सभ्रम अजिबात नाही वाटतय, 'प्रकाशवाटा'त या मस्थाच्या वर मी फार मोजके, नेमके आणि सयमाने लिहिलय

*

*

*

दिवस मागे पडलेत दमून, कटाळून, वैतागून कसे चालेल ? नर्मदेची पत्रिकेचा मध्यावर थांबवायची नसते तुम्ही कटाळू नका मी पण पुन्हा भ्रमतीला तयार आहे डॉ भल्ला काही म्हणो आपल्याला आपला मित्र स्मितू कोठारी याला विसरता येणार नाही

आपल्याला पटो न पटो त्याच्या जवळ एक नवा वेगळा समर्थ विचार आहे सर्वात महत्वाचे म्हणजे तो व त्याचा विचार आज एकटे नाहीत त्याच्या मागे भारतात एक सघटित कडवो ताकद उभी आहे आपल्याशी बोलताना तो नकळत थोडी चढेलपणाची भाषा वापरतोय असे आपल्याला वाटतय त्याचे कारणही कदाचित तेच असेल आठ-दहा वर्षांपूर्वी अशी गोष्ट नव्हती छात्र युवा संघर्ष वाहिनीने नर्मदा आंदोलन सुरू केले होते दिल्लीत कल्पवृक्ष आणि लोकायन या दोन संस्था त्याचे काम बघत त्याशिवाय महाराष्ट्रात मेघा पाटकर ची 'नर्मदा धरणग्रस्त समिती', मध्यप्रदेशात श्रीपत धर्माधिकारी व मडलीक याची 'नर्मदा घाटी नवनिर्माण समिती' व गुजराथेत गिरीश पटेलचा 'लोकअधिकार सघ'वगैरे त्या सुमारास त्या चळवळीत हळूहळू सामील होत होते — पण आता हरसूदचा मेळावा सुद्धा झालाय हरसूद हा या संघर्षातील एक महत्वाचा टप्पा आहे

हरसूद—राजा हर्षवर्धनाने इसवी सन ६०६ मध्ये नर्मदेच्या खोऱ्यात वसवलेले एक टुमदार गाव आज त्या गावाची लोकसंख्या सुमारे पंधरा हजार आहे एकदा इंदिरा (नर्मदा) सागर प्रकल्प झाला की, हे गाव कायमचे पत्रास फूट पाण्याखाली जाईल आधुनिक जगात यात तसे नवे असे काही नाही पूर्वीच्या काळी भूकपाच्या वा पुराच्या प्रकोपात शहरे जशी नाहीशी होत तशी आज जगभर विकासाच्या प्रकल्पात जुनी गावे व शहरे बुडवून त्याहून नवी टुमदार गावे उठवली जातात आपल्या भारतातही, आपल्याला अगदी जवळ वाटणारे सबंध बागलकोट शहर कायमचे पाण्याखाली जाणार आहे त्याऐवजी त्याच्याहून अधिक टुमदार शहर उठवले जात आहे आणि सान्या गावाने त्याला मान्यता दिलीये पण हरसूदमध्ये आणि त्याच्या भोवतालच्या विभागात हे होणे नव्हते

खरे तर खाडव्याच्या जिल्हाधिकार्याने त्या विभागातील पाण्याखाली जाणाऱ्या खेड्यांतील व गावामधील पंचमडळींना व लोकाना बोलवून कोणत्या चांगल्या पर्यायी योजना त्याच्यासाठी आहेत, देशाच्या प्रगतीसाठी हे कसे आवश्यक आहे हे समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला पण समजावून द्यावयास तो असमर्थ ठरला असेल, कदाचित पर्यायी योजना आकर्षक नसतील, वा कार्यकर्ते जोरावर ठरले असतील वा त्याच्या मनात दुसरेच काही असेल कारणे काही असोत, २८ सप्टेंबर १९८९ला हरसूद येथे एक विशाल मेळावा झाला

हा मेळावा आपणाला नीट समजावून घ्यावा लागेल या छोट्या गावात घोषणा देत वाजत गाजत ४० हजार आदिवासी, शेतमजूर, कष्टकरी एकत्र आले होते आंध्रप्रदेशातील पेनुकोडा, मध्यप्रदेशातील अलिराजपुर आणि बडवानी, महाराष्ट्रातील धुळे आणि ठाणे, गुजराथमधील केवाडिया आणि राजपिपल आणि राजस्थानातील बन्सवाडा अशा वेगवेगळ्या ठिकाणाहून ते आले होते महत्वाचे म्हणजे या देशातील

दोनशेहून अधिक जागरूक गट(Movements and groups) यात सामील झालेले होते स्वामी अग्निवेश, शबाना आझमी, शिवराम कारथ, सुदरलाल बहुगुणा वगैरे प्रतिष्ठित माणसे आलेली होती व्ही सी शुक्ला आणि मानेका गांधी यांना या मडळींनी व्यासपीठावर चढू दिले नाही तरी साऱ्या सभेत राजकीय सभेत होतात तशी टोलेजग भाषणे झाली

पण हे महत्त्वाचे नव्हे हा मेळावा फक्त नर्मदा धरणाला विरोध करण्यासाठी वा विस्थापिताचे योग्य पुनर्वसन करण्यासाठी नव्हता —एका विचारधारेसाठी एक युद्धनीती तयार होत होती त्या मेळाव्याला बाबा आमटे यांनी दिलेली शपथ (Pledge) पहा

‘आम्ही आमची सस्कृती आणि समाज सैरभैर व्हावयास देणार नाही आमची जमीन आणि आमचे जगल पाण्याखाली बुडालेले आम्हाला चालणार नाही हवा आणि पाणी याप्रमाणेच माती ही निसर्गाची एक अनमोल देणगी आहे आम्ही तिचे रक्षण करू.

या देशाला परकीय कर्जाच्या विळख्यात आम्ही जाऊ देणार नाही श्रीमंत आणि गरीब याच्यामधील दरी वाढवणारी आजची पिळवणूक आम्ही खपवून घेणार नाही काही लोकांच्या चैनीसाठी चाललेला हा विकास आम्ही बंद पाडू

आम्ही तसूभरही हलणार नाही आम्ही प्रतिज्ञा करतो की, माणसाचा सन्मान करीत, माणसाला विश्वासात घेत माणसाचे मंगल करू शकणाऱ्या आमच्या नव्या विकास नीतीसाठी आम्ही संघर्ष करू ”

— हरसूदच्या मेळाव्यापूर्वी चित्र फार वेगळे होते नर्मदा संघर्ष आंदोलनात अनेक वेगवेगळे गट होते मिट्टी बचाव आंदोलन, नर्मदा असरग्रस्त संघर्ष समिती, नर्मदा बचाव आंदोलन अशा वेगवेगळ्या नावाचे हे गट महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, गुजराथ यात पसरलेले होते त्यात पुन्हा आपापल्या मनाप्रमाणे काम करणारे एकाडे शिलेदार पण खूप होते यापूर्वी त्या मडळींशी बोलताना गमत वाटायची त्याचे आपापसात खूप मतभेद होते ते पाहिले की, नारायण सुर्व्यांची कविता आठवायची सुर्व्यांच्या एका कवितेत एकमेकाना सर्व गोष्टींत मनापासून विरोध करणाऱ्या नुकड मधील मित्राची गोष्ट आहे पण मध्येच कुणीतरी एका मित्राच्या लग्नाची गोष्ट काढली तर सारे मित्र एकदम एकसुरात ओरडायचे ‘फुल सपोर्ट’ । या मडळींचे तसे होते आपापसात खूप मतभेद होते पण ‘नर्मदा धरणाला एकदम विरोध ते होता कामा नये’ असे म्हटले की मात्र सारेजण एका सुरात म्हणायचे, ‘फुल सपोर्ट’ —पण आता मध्यवर्ती समन्वय समिती स्थापन झालीये आता अनेक गोष्टींत एका सुरात हे लोक बोलतात

पण प्रथमच पाहिले त्याप्रमाणे नर्मदा धरणाला विरोध हा त्याच्या व्यापक युद्धनीतीचा भाग असेल हे खरे का खोटे, का त्यामागे आणखीही काही आपण आधिक अस्वस्थ

व्हावे असे एखादे कारण आहे हे आपण नंतर एकदा तपासणार आहोत मात्र नर्मदा धरणाला विरोध हा त्याच्या व्यापक युद्धनीतीचा भाग असला तरी आपल्या परिक्रमेचा मार्ग आपणास बदलावयास नको साम्यवादी मित्र गिरणी बद्द पाडताना कामगाराना योग्य वेतन मिळत नाही व त्याच्या सुरक्षिततेची सोय सचालकानी केलेली नाही असे अगदी चांगले व्यवस्थापन व चांगल्या सोयी असलेल्या गिरणीत सुद्धा म्हणतो पण अशा वेळी, हा त्याच्या व्यापक युद्धनीतीचा भाग आहे व याना खरे तर सर्व कारखान्याची व राष्ट्रीय सपत्तीची मालकी त्याच्या पक्षाकडे पाहिजे आहे व पुढे हेच लोक कामगाराची जास्त पिळवणूक करतात सप हा याच्या व्यापक युद्धनीतीचा एक भाग आहे असे आपण म्हणू शकत नाही — उलट त्याच्या व्यापक युद्धनीतीचा मुकाबला करावयाचा असेल तरी प्रथम सपाची प्रमुख कारणे, त्यावर उपाय व पुन्हा सप न होण्यासाठी काय केले पाहिजे हे तपासावे लागते

त्यामुळे त्याची व्यापक युद्धनीती आपण जरा बाजूला ठेवू आता प्रथम नर्मदा प्रकल्पाला विरोध करणारी मध्यवर्ती समन्वय समिती सर्वसामान्यपणे काय म्हणते ते पाहू त्याचे मुद्दे आहेत

- (१) प्रकल्पाची वैज्ञानिक, तांत्रिक अशक्यता
- (२) लाभहानीबद्दल सरकारचा खोटेपणा
- (३) जगलाबद्दल जगली वागणूक
- (४) जमिनीची धूप होऊन, गाळ साचून धरणे बरबाद होणे, पाणलोट विभाग वगैरे हे मी प्रमुख प्रश्न सांगितले उपप्रश्न पण खूप आहेत — मी या सर्व प्रश्नांची यादी बनवली आहे ती घेऊन आपण यक्षाप्रमाणे सरकारी यंत्रणेमधील फार मोठ्या शास्त्रज्ञाना व तंत्रज्ञाना भेटणार आहोत आणि त्यांना सांगणार आहोत — 'पाण्याला हात लावण्यापूर्वी आमच्या या यक्षप्रश्नाची प्रथम उत्तरे द्या नाहीतर तुमचा आणि देशाचा सत्यानाश ठरलेलाच आहे ।'

हे आपण करणार आहोत पण जरा नंतर प्रथम या मडळींनी उपस्थित केलेले दुसरे प्रश्न फार महत्त्वाचे व निकडीचे आहेत त्यातून त्या प्रश्नाची उत्तरे सरकारी यंत्रणेमधील तज्ज्ञ देऊ शकणार नाहीत आपणालाच ती शोधावी लागतील त्यापैकी पहिला प्रश्न आहे विस्थापितांचा नर्मदेच्या तीरावरील वाली आणि जटायूचा पण दुसरा प्रश्न त्याहूनही अधिक निकडीचा आहे पळा पळा आभाळ कोसळतय

*

*

*

पळा...पळा...आभाळ कोसळतंय...

पळा पळा आभाळ कोसळतय तुम्ही म्हणणार मध्येच हे काय नवीन काढलत ? आता कुठे जरा भूकप होणार नाही म्हणाला होतात म्हणून निवातपणे बसले होते । —त्यात भूकप होणार असेल तर इकडून तिकडे तरी जाता येते पण जर सारे आभाळच कोसळणार असेल तर मग जायचे तरी कुठे ? आपल्यापैकी काहीजण घाबरलेत, काही जण बावचळले काही जण तर चक नसलेल्या मिशीत हसताहेत सुद्धा । —त्यांना आठवते आहे इसापनीतीमधील एक गोष्ट 'पान पडले म्हणून ससा पळाला ससा पळाला म्हणून हरीण पळाले, हरीण पळाले, म्हणून बकरी पळाली, बकरी पळाली म्हणून गाय आणि घोडा मग ओघानेच वाघ आणि सिंह रानात नुसती पळापळ पळा पळा आभाळ कोसळतय ।'

पण आभाळ कोसळतय या कल्पनेला असे सहज हसण्यावारी नेता येणार नाही परिसर आणि पर्यावरणवाद (Environmentalism) याच्या मागे काही शास्त्रीय आधार आहेत जगभरची अनेक माणसे त्यात सामील आहेत —हा आहे आजचा एक नवा धर्म हातात हिरवे निशाण घेऊन भोवतालचे सारे जग पादाक्रांत करून बदलून टाकण्याच्या कल्पनेने बाहेर पडलेला । आपली नर्मदा परियोजनाच नव्हे, तर विकासाच्या प्रत्येक प्रकल्पात हे लोक यापुढे आपल्याशी टकराव घेणार आहेत आपल्या सस्कृतीने आपल्याला एक विलक्षण अद्भुत वारसा दिलाय प्रत्येक नवा विचार, नवा धर्म आपलाच मानून तो समजावून घे त्या धर्मातील, त्या विचारातील जो भाग चागला वाटेल तो आपलाच आहे असे समजून आपले जीवन, आपली सस्कृती अधिक समृद्ध करीत

पुढे चाल खरे तर या पर्यावरणात तसे नवे काही नाही सजीव हे परस्पर सबधावर आधारलेले निसर्गाचे एक चक्र आहे हे आपणाला माहीत आहे —विकास योजना साकार करताना निसर्गाचे सतुलन अकारण फार विघडू नये असे पण आपणापैकी अनेकाना वाटते किमानपक्षी हे सतुलन असे बिघडून आपलेच जास्ती नुकसान होऊ नये असे तर आपणा सर्वांनाच स्वाभाविकपणे वाटते पण हे सारे नक्की करण्यासाठी शास्त्रीय दृष्टीने पर्यावरण नक्की काय आहे, त्यातले नवे शब्दप्रयोग कोणते आहेत त्या शब्दामागचे नक्की आशय काय आहेत हे सारे आपणाला समजावून घ्यावे लागेल

पर्यावरण (Environmentalism) समजावून घेण्यापूर्वी प्रथम एक मजेशीर गोष्ट लक्षात घेऊ प्रत्येक विचारधारेत कडवे अतिरेकी असतात साम्यवादी मडळींच्यात ते आपले नक्षलवादी मित्र म्हणून उभे राहतात तर गांधीवादी तत्वज्ञानात गाईचे दूध, अहिंसक मध आणि बिनमिठाची पालेभाजी मागणारे आचार्य म्हणून ते आपणाला भेटतात । या पर्यावरणात पण असे कडवे अतिरेकी (deep ecologist) आहेत अमेरिकेतील हेन्री डेव्हिड थोरो याने आपल्या 'वान्डेन' या ग्रथामधून जगाला प्रथम हिरवे निशाण दिले सायलेट स्पिंग लिहिणारा रेचेल कार्सन आणि अगदी १५-२० वर्षापूर्वी आर्नेनेस या नॉर्वेजियन माणसाने मग हा वाद टोकाला नेला या कडव्या अतिरेकी मडळीचे म्हणणे साधारणतः असे आहे

(१) वनस्पतीनाच नव्हे, तर निसर्गातील साऱ्याच विविधतेला अणुगुणुला, स्वतःचे अम एक मूल्य व जीवन आहे या साऱ्याच गोष्टींना एक स्वयंभू म्यान व जीवन आहे

(२) आपण आजकाल जी मूल्ये मानतो ती फक्त मनुष्यजातीपुरतीच मर्यादित असतात ह मुळातच सपूर्ण चुकीचे आहे मनुष्यजात, सजीवाच्या इतर जाती वा सजीवनिर्जीव मूल्ये सर्व निसर्गाला लागू असलेली, सर्वव्यापी हवीत

(३) मानवाची अमानवी जगातील ढवळाढवळ असह्य व निर्घृण वनली आहे म्हणजे माणसाला उपयोगी पडते ती साधनसामग्री हे मुळातच चुकीचे आहे म्हणजे जी साऱ्या जीवसृष्टीला वा खरे सागायचे तर सजीव-निर्जीवानाच उपयोगी पडते तीच खरी साधनसामग्री म्हणजे प्रदूषण हटवणे हे भौतिक विकासापेक्षा अनतपटीने अधिक महत्त्वाचे कर्तव्य आहे

(४) थोडक्यात आजचा आपला मानवी दृष्टिकोण खऱ्या अर्थाने अमानवी आहे तो आपण बदलला पाहिजे म्हणजे जीवन, जीवमात्र, मूल्ये याचे सदर्थ तपासताना नद्या विविध प्रकारचे प्रवाह, डोंगर याचाही समावेश आला म्हणूनच आपणाला मग 'नदीलाही जगू द्या' म्हणून घोषणा केली पाहिजे नदीचा प्रवाह हे तिचे जीवन आणि नदीवरचे धरण हे तिचे मरण ह आपण ओळखले पाहिजे मतत उच्च जीवनमानाच्या नाटी लागण्यापेक्षा आपण आत्मानदाच्या शोधात राहिले पाहिजे

हे विचार वाचल्यावर आपणाला काय वाटते ? दिवस आणि रात्र याच्यामध्ये असते सधिप्रकाश उधळणारी सध्याकाळ —विज्ञान आणि भावव्याकुळता याच्या सधिप्रकाशात हे विचार उभे असतात सधिप्रकाशात झाडावरच्या सावल्या खालीवर होत बाळमनाला बागुलबोवा वा पऱ्याची गाणी ऐकवतात ना तसे काहीसे हे विचार करतात । मला तर ही पुस्तके वाचताना आठवण होत होती कुमारवयात, भाबावून, घावरून आणि आदराने वाचलेल्या स्वामी शिवानदाच्या त्या प्रसिद्ध पुस्तकाची —जे पुस्तक वाचताच आचार्य अत्र्याना ब्रह्मचारी सिनेमा काढावासा वाटला होता ब्रह्मचारी सिनेमात, शिवानदशिष्य नायकाचे तत्वज्ञान ऐकून वैतागलेली मीनाक्षी त्याला म्हणते, अहो ब्रह्मचर्य हेच जीवन वीर्यनाश हाच मृत्यू हे तुमचे तत्वज्ञान तुमच्या वडिलानी मानले असते तर किती बरे झाले असते हो । आपल्याकडे आचार्य अत्र्याकडे होती त्याच्या छटाकभर जरी प्रतिभा असती तर या मडळींना असले काही प्रश्न विचारून आपण निरुत्तर करू शकलो असतो एक मात्र खरे, याची पुस्तके वाचताना जाणवत होते की आत्मानंद शोधण्याचा स्वामी शिवानदाचा मार्ग स्वामी आर्नेनेस याच्यापेक्षा अधिक व्यवहारी आहे । प्रश्न पडतो फ्रिटजॉफ, कॅप्रा, आर्नेनेस, ऑण्डी लिवोपोल्ड, जेन लॅपिनर सिपसन हे व याचे असे अनेक आचार्य माणसाने अहकार विसरून निसर्गाशी तादात्म्य पावलेला साक्षात्कार हे श्रेय मानावे म्हणून सागतात त्यापुढे जाऊन माणसाच्या अगदी जीवनरक्षणाच्या मूलभूत गरजा सोडून निसर्गावर तिळमात्रही आघात करू नये म्हणून सागतात —मग हे लोक निसर्गावर आक्रमण करून कापसाची झाडे लावून बनवलेले कपडे का घालतात, आणि निसर्गावर आक्रमण करून वर प्रदूषण निर्माण करणाऱ्या शाई कागद अशा गोष्टींच्या साहाय्याने स्वतःचे विचार तरी कशाऱ्या माडतात ।

तुम्हाला माझा हा विचारसुद्धा कदाचित टोकाचा अतिरेकी वाटला असेल पण एक तर मान्य व्हावे आपल्यासारख्या पामराना याच्या विचाराचा उपयोग नाही या मडळींना डावलून जरा पुढे जाऊया पण खरे तर ही आहे पर्यावरणवादी मडळींच्या चक्रव्यूहाची बाहेरची फळी आतली दुसरी फळी जरा मजबूत व फसवी आहे निसर्ग चागला आहे आणि माणूस निसर्गावर आक्रमण करतोय हे सागायला ही दुसरी फळी फार मजेशीर फसवी माहिती पुढे फेकते तेहरी बाध झाला तर हिमालय कसा वितळेल याची तपमानासकट माहिती देत एखादा विचारवत पुढे येतो तर अगदी लाइफ मासिकाच्या फेब्रुवारी '८९च्या अकात एखादा लेखक, वनावरचे मानवाचे आक्रमण सुरू असल्याने दर वर्षी दहा हजार जीवपेशी (Species) नाहीशा होताहेत हे सागतो आपणाला वाईट वाटते आपण घाबरतो ही आकडेवारी खोटी नसते तर फसवी असते

म्हणजे या मडळींना समजावून घेताना दुसरी बाजू पण समजावून घेतली पाहिजे आज जगात एकूण चौदा लाख जीवपेशी (Species) आहेत त्याशिवाय पाच लाख वेगवेगळ्या

प्रकारच्या वनस्पती आहेत हा आकडा फार मोठा वाटत असेल तर आणखी एक गोष्ट लक्षात घ्या हा आकडा फार लहान आहे निसर्ग एवढा क्रूर आहे, त्याने निर्माण केलेल्या जीवनकलह एवढा भयकर आहे की आत्तापर्यंत या जगात आलेल्या जीवपेशी व वनस्पतींपैकी ९९ टक्के त्यात नाहीसे झालेत डायनोसॉरसारख्या महाकाय प्राण्याला, ज्याच्याजवळ निसर्गाशी खेळण्याची माणसासारखी बौद्धिक ताकद नव्हती त्याला नामनिशाणी न ठेवता कायमचे नाहीसे केलेय आणि झुरळे व शार्क २५ हजार कोटी वर्षे या पृथ्वीवर आपले वास्तव्य टिकवून आहेत निसर्ग फार चांगला आहे आणि सजीवांचे वा माणसाचे भले व्हावे म्हणून काही करतोय या कविकल्पनेला काही आधार आहे का ? त्याने भूकंप आणि महापूर यात प्रगत मानवी संस्कृती रसातळाला नेल्यात, वृक्षवल्ली आम्हा सगे सोयरे म्हणणाऱ्या तुकारामासारख्या साधुपुरुषाला अकाल आणि दुष्काळ यात होरपळून काढलय निसर्गाने कार्बनडायऑक्साईड न वाढविणाऱ्या त्यावेळच्या संस्कृतीला दुर्गादेवीसारखे खूप काळ चाललेले बिनपावसाचे दिवस दाखवलेच छत्रपती शिवाजी आणि पहिले माधवराव यांच्यासारख्या देवमाणसाना आमच्याकडे औषधे नव्हती म्हणून गुडघी रोग आणि क्षय अशा आजच्या सामान्य आजारांनी मारून टाकले आगरकरापासून चिपळूणकरापर्यंत आमच्यातली मोठी माणसे आजच्या छोट्या आजाराने अल्पवयात आमच्यापासून हिरावून नेली

म्हणजे पुढे जाण्यापूर्वी निसर्ग म्हणजे काय ते पुन्हा एकदा पहावे लागेल तत्त्वज्ञ आणि शास्त्रज्ञ, कवी आणि व्यवहारी यानी असोम कुतूहलाने पाहून निसर्गाला नेहमीच समजावून घेण्याचा प्रयत्न केला पण जाणवले ते एवढेच की म्हटले तर भूतोबा, म्हटले तर शिवलिंग, म्हटले तर दगड एवढेच याच्याबाबत खरे खरे तर अशावेळी कानात पुन्हा घणाणत राहतात सावरकरच — 'अरे, या पंचमहाभूताना नमस्कार कसले करतोस ? अरे ही वीज आकाशात असताना तू तिला हजारदा नमस्कार केलेस आणि तिच्यावर मुदर सूक्ते रचलीस तरी ती एकदा बेगुमानपणे तुझ्यावर येऊन कोसळेल पण ही तुझी बटीक असे समजून तू जर तिचे नियम समजावून घेतलेस ना तर तू तिला एका दिव्यात घट करून तुझ्या घरात ठेवशील — आणि मग लश्चने ठोकून बटण दाबलेस तर त्या विजेला पेटावेच लागेल'

पण स्मित् कोठारी आणि डॉ. भल्ला या दोन मित्रांना हा वाद करायला मोकळे सोडून आपण पुढे सटकू हा वाद महत्त्वाचा नाही असे नव्हे पण हा वाद आहे शंकराचार्य-मडनमिश्र यांच्या वादासारखा उपाशी पोटी भाकरीच्या शोधात अस्वस्थपणे हिंडणाऱ्या माणसाला याचा उपयोग नसता आपण पुढीलकासाखी याच्यासमोर वीट फेकू आणि सागू तूर्तास जग आहारात नेथेच निमृटपण उभे रहा पण पुढे जाण्यापूर्वी तुम्हाला एक सागतो मला अर्थाकड मरणय यायला लागलाय 'गांधीवादी, साम्यवादी,

हिंदुत्ववादी, सर्वोदयवादी, समाजवादी माग्च, मुद्दामच अम अतिरकी व कडव अतिगकी गट तयार करून दुसऱ्या व पहिल्या फळीत ठेवतात त्यामुळे याच्या निम्न्या फळीत क्रिया मूळ विचारात आपण गला की आपल्याला आपाआपच वाटते, माणस आणि विचार नम खरे आहेत हो ।

तर पर्यावरणवादी मडळी चक्रव्यूहाच्या तिसऱ्या व शेवटच्या फरीत जा विचार पुढ माडतात तो आपणाला पटावा असा व व्यवहारी वाटतो खर तर प्रथम वाटत टक्कराव कोठे नाहीच —माणसान निसर्गाचे नियम समजावून घेऊन त्याचा उपयोग करून पाहिले तर झाडे आणि नदी यांच्यावर आक्रमण करून स्वतःचे जीवन कमी कष्टाच व समाधाना करावे कमी श्रमात जास्ती निर्माण करून स्वतःच व साऱ्याच अन्न, वस्त्र, निवाग याच प्रश्न सोडवावेत नतर साहित्य-संगीत-कला आणि आपले छंद जापासावयाम वेळ माकळ्या मिळावा खरे तर जगलात राहणाऱ्या, झाडावरील पडलेली वा पिकलेली फळे खाणाऱ्या प्राचीन माणसाने स्वतःचे कष्ट कमी व्हावत म्हणून, अन्न-वस्त्र-निवाग याच प्रश्न मृदावत म्हणून नदीकिनारी वा जगल तोडून शेती मुरू केली घर बांधली, त्याचवेळी त्यान निसर्गावर पहिल आक्रमण केले व आज निसर्गाने जे काम निम्न्यावर सोडले अम वाटल ते नदीवर बाध घालून, त्यातून वीज निर्माण करीत भोवतालचा काळोख नाहीसा करीत आणि वैराण वाळवटात व भावतालच्या पडीक जमिनीत वारामाही वागायती फुलवत माणस पुरे करतोय —ह मार आपल्याला पटत व पर्यावरणवादी मडळींना पण पटते

पण टक्कराव याच्या पुढे सुरू हातो हे प्रकल्प, या विकास योजना साकार करताना सारी सजीव सृष्टीच नाहीशी होण्याची वेळ आलली आहे असे पुढे ही मडळी म्हणतात आपण बावचळतो अस असेल तर हे प्रकल्प नकोत असे तुम्हाला आणि मलाही मनापासून वाटते आपण असे गागरलेले अस्ताना हिस्वा अगरखा (Green House), ओझोनचे कवच व ते कवच पोखरणारा क्षय (Ozone depletion), हे शब्द आपल्या कानावर येतात आपणाला हे शब्द माहीत नसले किंवा अर्धवट माहीत असले तर आपण अधिकच अस्वस्थ होतो त्यानंतर आपणासमोर एकागी आकडेवारी येत हिरेव्या अगरख्याच्या आतील तपमान वाढतय कारण हवेतील कर्ब-द्वि-प्राणिल वायूचे प्रमाण वाढतय जगले नाहीशी झाल्यामुळे दरवर्षी शहर ते टोनशे कोटी टन कर्ब-द्वि-प्राणिल वायू आकाशात फेकला जातोय पृथ्वीचे तपमान वाढले तर हिमालय आणि अटाक्टिका दोन्ही वितळतील

मध्ययुगात संस्कृत भाषेत काय मत्र म्हटले जाताहेत त्याचा नेमका अर्थ आणि सदर्थ काय हे न समजल्यामुळे सारा समाज रसातळाला गेला आपले अज्ञान हा इतरांनी आपल्याला हवे तसे फसवायचा व पिदवायचा परवाना असतो या नव्या शब्दाचे व ज्ञानाचे अज्ञान आपणाला फार महान पडेल काही वेळा हे शब्द वापरून पर्यावरणवादी

मडळी आपल्याला घाबरवतील याउलट हे लोक उगाचच 'लाडगा आला'ची आरोळी मारतात असं समजून खरा लाडगा येईल त्यावेळी आपण गाफील राहू आणखी आपले जे काही खास शेजारी देश आहेत त्यांना ज्या ज्या वेळी प्रगतीला खीळ घालावीशी वाटेल त्यावेळी ते लोक याच शब्दाची पुन्हा पुन्हा खेळी खेळतील

आता एक करूया नीट बैठक मारून हे सारे एकदा पूर्णपणे समजावून घेऊया समजावून घेण्यापूर्वी माझी एक गोष्ट मान्य करा मराठीत प्रतिशब्द बनवणे कठीण नाही हिरवा अगरखा आणि ओझोनचे कवच हे शब्द आपण बनवलेच की पण 'ओझोनसाठी काही नवा शब्द बनवायचा नाही भारतातच नव्हे, तर जगभर इतर प्रगत भाषात हेच शब्द जसेच्या तसे वापरले जातात अगदी 'ग्रीन हाऊस' हा शब्द सुद्धा —आपली भाषा समृद्ध व्हावी असे वाटत असेल व जगभर लोक काय बोलतात ते नीट समजावे असे वाटत असेल तर हे सारे शब्द पचवायचे अगदी इंग्रजी भाषेत सुद्धा 'बद' सारखे शब्द उघडपणे पचवले गेलेत आपण पण स्टेशनला स्टेशन म्हणतो पाहिजे तर ठेसन म्हणू पण 'अग्निस्थ विश्रामस्थान' म्हटले तर अतिरेकीपणा होतो

म्हणजे आता आपणाला (१) 'ग्रीन हाऊस इफेक्ट' म्हणजे काय, (२) कार्बन डाय ऑक्साईड (कर्ब द्वि प्राणिल वायू) याचे 'ग्रीन हाऊस' परिणामात स्थान कोणते व किती, (३) हा कार्बन डाय ऑक्साईड वायू कोणकोणत्या प्रमाणात, कोणकोणत्या कारणाने वाढतो, (४) ग्रीन हाऊस परिणामाला आणखी कोणतेकोणते वायू किती हातभार लावतात, (५) या ग्रीन हाऊसचा जगाच्या तपमानावर किती परिणाम होतो, (६) हे सारे तत्त्वज्ञान शास्त्रीय दृष्टीने आता गृहीत सत्य आहे की आणखी काही आहे, (७) ओझोनचे कवच (Ozone layer) नक्की काय आहे, (८) ओझोनचा क्षय (Ozone depletion) म्हणजे नक्की काय, (९) फ्रिऑन (Freon) वायू काय आहे, (१०) ओझोनक्षयाशी फ्रिऑनचा संबंध काय, (११) प्रगत देशानी एकूण प्रदूषण किती केल्या, (१२) आपण किती केल्या, किती करतोय, किती करू शकू, (१३) या सर्वांचा विचार करायला जगातील प्रमुख देशांची मॉन्ट्रीयल मध्ये जी बैठक भरली होती त्यात कोणती आचार सहिता (Montreal Protocol) पुढे आली, (१४) जर्मनीत नुकतीच हॅम्बुर्ग येथे 'हवामान आणि प्रगती' (Climate and Development) याचा विचार करण्यासाठी जी जागतिक काँग्रेस झाली त्यात नक्की काय ठराव झाले, (१५) या ठरावावरून या देशाचे दाखवायचे व खायचे दात वेगळे असण्याची शक्यता आपणाला वाटते का, (१६) सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे या सर्वांचा आपल्या विकास योजनाशी संबंध किती आहे, तारतम्याने आपण प्राधान्य कशाला द्यावयाचे, प्रगत देशानी आजवर केलेली प्रगती व अविकसित देशांची निकडीची गरज याची गल्लत होते आहे का या सगळ्या प्रश्नांचा विचार करायचा आहे

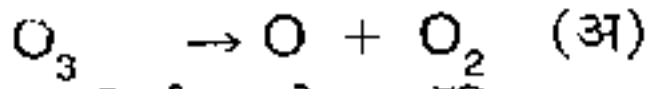
प्रश्नाची यादी अशी मोठी आहे विषय सोपा आहे पण नवीन आहे म्हणून प्रथम कठीण वाटतो आहे — नर्मदेची परिक्रमा करताना वाटेत असतात अवघड घाट आणि निसरडे कडे पण ते तसे असतात म्हणून तर नर्मदेची परिक्रमा करावयाची असते ।
— आणि आपल्या काकाजींच्या शब्दात 'यातही मोठा मजा असतो यार !'

ओझोनचे कवच

आपल्या डोक्यावर असते आभाळ किंवा अवकाश पृथ्वीपासून १०-१५ किलोमीटर उचीपर्यंत जी पोकळी आहे तिला आपण म्हणतो पहिले आवरण (Troposphere) त्यानंतर १५ ते ५० किलोमीटर उचीपर्यंत जी पोकळी आहे तिला आपण म्हणतो दुसरे आवरण (Stratosphere), आता प्रथम एक मजेशीर गोष्ट समजावून घेऊ आपण पृथ्वीपासून जसे वरवर जातो तशी हवा विरळ होत जाते व तपमान कमी होत जाते हे आपणाला माहित आहे पण ते तसे पहिल्या आवरणातच होते पहिल्या आवरणातच असे का होते हे आपण नंतर पाहणार आहोत पण पहिल्या आवरणात पृथ्वीपासून दूर, वर वर जाताना तपमान कमी होत जाते व पहिल्या आवरणाची सीमारेषा जेथे सपते तेथे, म्हणजे पृथ्वीपासून वर सुमारे १५ किलोमीटर वर तपमान असते सुमारे शून्याखाली ६० अश सेल्सिअस ($-६०^{\circ}C$) त्यानंतर सुरू होते दुसरे आवरण त्या दुसऱ्या आवरणात मात्र मजेशीर गोष्ट होते हवामान तेथेही अगदी विरळ विरळ होत गेलेले असते पण त्या दुसऱ्या आवरणात आपण जसे वर जातो तसे तपमान वाढत जाते व दुसरे आवरण जेथे सपते तेथे, म्हणजे पृथ्वीपासून सुमारे ५० किलोमीटर्स अंतरावर तपमान असते सुमारे ५ ते १० अश सेल्सिअस

दुसऱ्या आवरणात हे असे होते याचे कारण या दुसऱ्या आवरणात ओझोन (Ozone) नावाचा एक वायू असतो तो ओझोनवायू तेथे असतो अगदी अत्यल्प प्रमाणात, पण तरीही तो एक वेगळी गोष्ट करतो तो जणू पृथ्वीचा द्वाररक्षक म्हणून तेथे उभा असतो सूर्यापासून येणारे प्रकाशकिरण पृथ्वीवर येतात हे आपणाला माहित आहे प्रकाशकिरण वेगवेगळ्या लांबीच्या लहरींनी बनलेले असतात हे पण आपणाला माहित आहे प्रकाशकिरणाची लांबी मोजायला 'नॅनो मीटर' (nm) म्हणून आपण एक शब्द वापरतो नॅनो म्हणजे १०० कोटीत एक किंवा एकाचा शभर कोटीवा भाग एक नॅनोमीटर म्हणजे एक मीटरचा शभर कोटीवा भाग आपण पृथ्वीवर जो सूर्यप्रकाश पहातो त्यात जाभळ्यापासून लालपर्यंतचे रंग एकत्रित असतात त्या लहरींची लांबी असते सुमारे ४०० ते ८०० नॅनोमीटर एवढी त्यात सर्वात कमी लांबी असते जाभळ्या रंगाच्या लहरींची व सर्वात जास्त लांबी असते लाल रंगाच्या लहरींची पण सूर्यापासून येणाऱ्या प्रकाशलहरींत जाभळ्या रंगाच्या अल्ट्रावiolet (Ultra Violet) छोट्या प्रकाश लहरी पण असतात त्या

हे अस्थिर रूप आहे त्यामुळे कमी लांबीच्या, जाभळ्या रंगाच्या अल्ट्रावiolet (Ultra Violet) प्रकाश लहरी त्याच्यावर पडतात त्यावेळी प्रथम त्याचे विघटन [अ] होते व पुन्हा त्याचे पुनर्जीवन [ब] होते

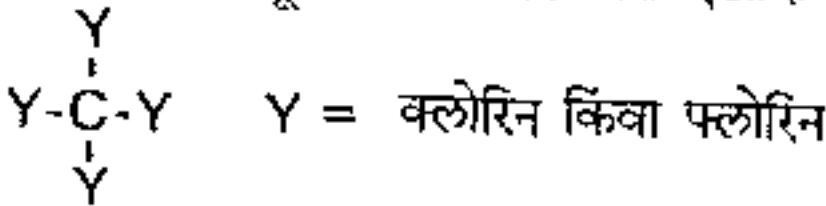
पण निर्माण झालेला ऑक्सिजनचा अणू [O] फार अस्थिर असतो व तो पुन्हा ऑक्सिजन वायूशी संयोग पावतो $O + O_2 \rightarrow O_3$ (ब)

म्हणजे अल्ट्रावiolet लहरी वापरून ओझोन मोडतो व पुन्हा बनतो व हे चक्रसुरू राहते

जगलतोड आणि फ्रिऑन

म्हणजे एक तर खरे हा अत्यल्प स्वरूपात दुसऱ्या आवरणात असलेला ओझोन वायू आपला संरक्षक आहे व तो आपण तेथे कमी होऊ देता कामा नये तो त्या दुसऱ्या आवरणात कमी होतो आहे हे गेल्या १०-१२ वर्षांत जाणवले आहे अंटार्क्टिकाच्या डोक्यावर या दुसऱ्या आवरणात तर ओझोन उरलेला नाही व तेथे ओझोन वायू नसलेली पोकळी (Ozone hole) तयार झाली आहे हे जाणवलय अर्थात अंटार्क्टिकाच्या डोक्यावर ही ओझोन पोकळी तयार व्हावयास अनेक कारणे असतील आवर्तने (Solar Cycle effects) व ध्रुव प्रदेशातील हवेचे प्रवाह (dynamic effects) पण याला कारणीभूत असतील —पण एक गोष्ट तर खरी की, दुसऱ्या आवरणातील ओझोन वायूला क्षय लागलाय (Ozone depletion) आणि बहुतेक शास्त्रज्ञांच्या मते त्याला मोठ्या प्रमाणावर फ्रिऑन वायू व थोड्या प्रमाणात जगलतोड कारणीभूत आहे म्हणजे ओझोनचा खरा शत्रू असलेला फ्रिऑन वायू काय आहे व तो असे का वागतो हे पाहिले पाहिजे

फ्रिऑनवायूला 'क्लोरो-फ्लुरो-कार्बन' असेही म्हणतात कार्बनची धारणा चार असते हे आपणाला माहित आहे म्हणजे कार्बनला चार हात असतात इतर कोणी येऊन त्या हातात आपले चार हात मिसळेल्यंत तो अस्थिर असतो क्लोरीन व फ्लोरीन याची धारणा प्रत्येकी एक आहे म्हणजे त्यांना प्रत्येकी एक हात आहे म्हणजे कार्बनच्या एका अणूला एक फ्लोरीनचा अणू व तीन क्लोरीनचे अणू येऊन मिळाले किंवा दोन फ्लोरीनचे अणू व दोन क्लोरीनचे अणू येऊन मिळाले तरी एखादा स्थिर परमाणू तयार होईल

फ्रिऑन किंवा क्लोरो फ्लुरो कार्बनची रचना) अशी असत हा फ्रिऑन वायू माणसाने प्रथम बनविला १९३० मध्ये कमी तापमान निर्माण करायला त्यापूर्वी अमोनिया व सल्फर डायऑक्साईडचे मिश्रण वापरत पण अमोनिया ज्वालाग्राही होता अमोनिया

व सल्फरडायऑक्साईड प्रकृतीला अपायकारक पण होते त्याच्या जागी तपमान कमी करणारा (Refrigerent) म्हणून फ्रिऑन वापरला जाऊ लागला फ्रिऑनकडे अनेक चांगले गुण आहेत तो प्रकृतीला अजिबात अपायकारक नव्हता ज्वालाग्राही नव्हता या अशा गुणामुळे तो कामगार आणि कारखानदार दोघाचाही आवडता होता त्याचे नवे नवे उपयोग लक्षात येत होते त्याच्यापासून आपण 'निलेंप' वर जे वापरतो ते टेफ्लॉन सारखे प्लॅस्टिक बनत होते फवारे उडवून (Aerosol) जी सौंदर्य प्रसाधने अगावर उडवतात त्यात प्रगत देशात फ्रिऑन फार लोकप्रिय ठरला होता —पण महत्त्वाचे म्हणजे आणि आपण लक्षात ठेवावयाची गोष्ट म्हणजे अमेरिकेत अन्न गोठवून ठेवण्यासाठी, वा कमी तपमानाला रक्त व इजेक्शन ठेवण्यासाठी तो मोठ्या प्रमाणात वापरला जाऊ लागला —अमेरिकेतील ७५ टक्के अन्नपुरवठा फ्रिऑन वापरून गोठवलेल्या अन्नपदार्थांमधून होतो ।

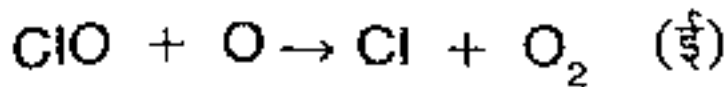
पण या बहुगुणी पदार्थाची एक अपायकारक गोष्ट अलीकडे लक्षात आलीये फ्रिऑन स्थिर आहे म्हणजे एकदा तो हवेत गेला की तेथेच राहतो असा लाखो टन फ्रिऑन माणसाने आतापर्यंत हवेत सोडलाय तो सावकाश पहिल्या आवरणातून सरकत दुसऱ्या आवरणात जातो तेथे फ्रिऑन हा स्थिर पदार्थ आपल्या आखूड 'अल्ट्रा व्हायोलेट' लहरींमुळे विघटित होतो म्हणजे नक्की काय होते ते फ्रिऑनची रचना कार्बनचा एक अणू, क्लोरीनचे तीन अणू व फ्लोरीनचा एक अणू मिळून बनलेली आहे असे धरून समजून घेऊ

आता येथे निर्माण झालेला क्लोरीनचा अणू (Cl) कोणाबरोबर तरी हातमिळवणी करून स्थिर होण्याचा प्रयत्न करत असणार त्याची व ओझोनवायूची क्रिया होऊन

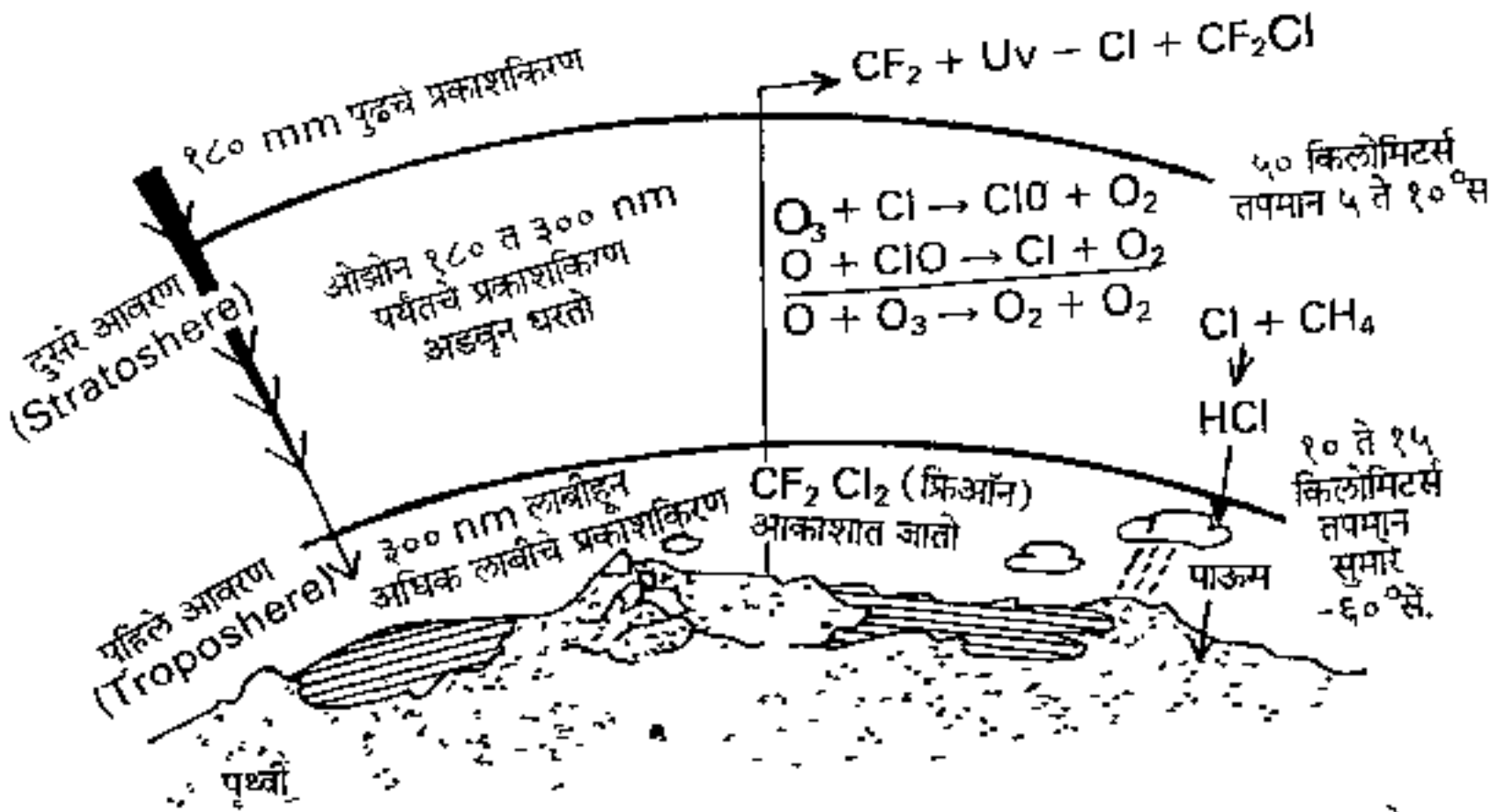
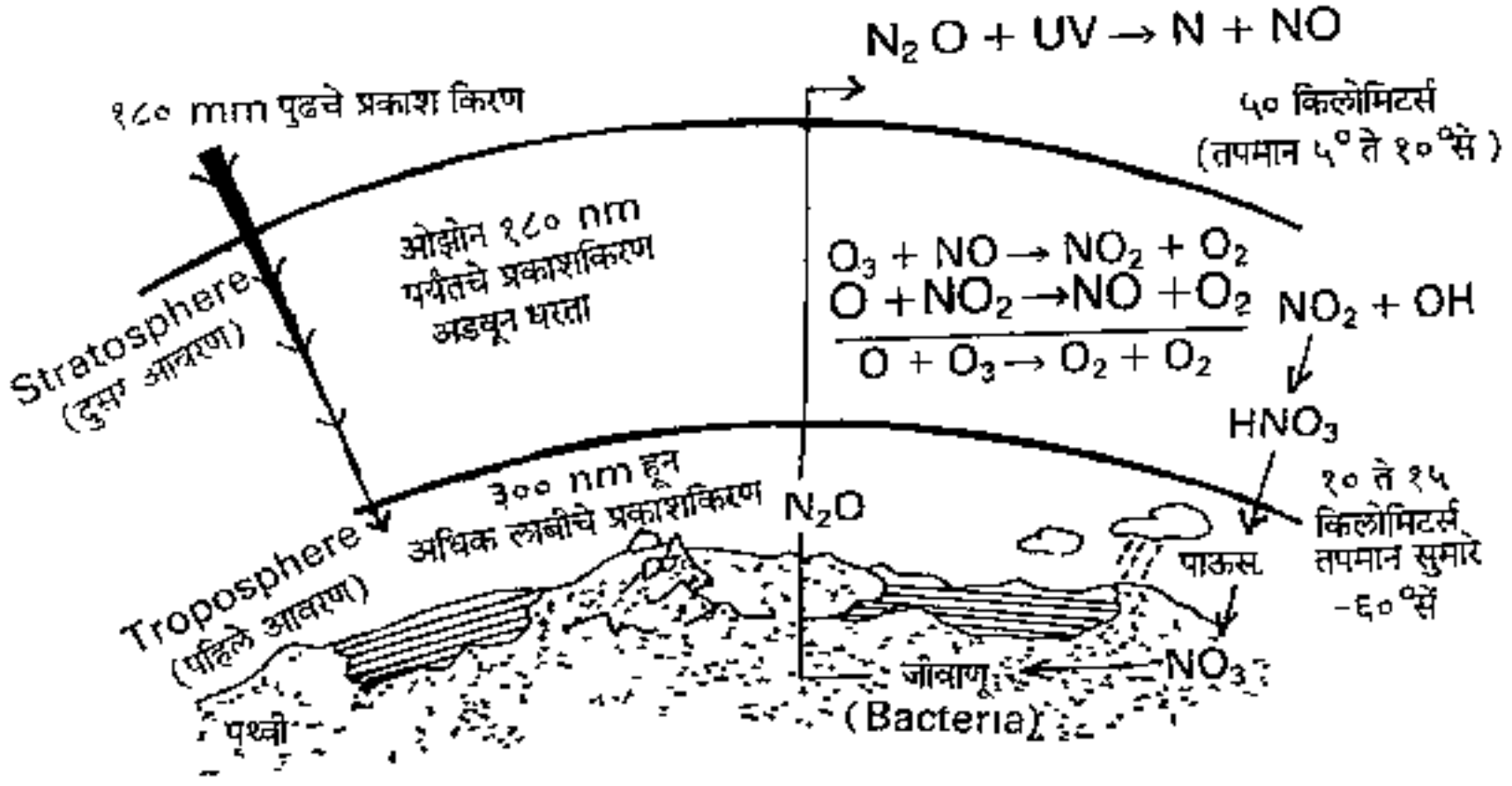
ऑक्सिजन वायू बनला व ओझोनच्या एका परमाणूचा नाश झाला त्यातून आपण (अ) मध्ये पाहिल्या प्रमाणे ओझोन वायूचे अल्ट्राव्हायोलेट लहरींमुळे विघटन होऊन ऑक्सिजनचा अणू (O) बनलेला आहे तो या (ड) मध्ये तयार झालेल्या क्लोरीन मोनॉक्साइडवर (ClO) क्रिया करेल

म्हणजे आता (अ) च्या नंतर (ब) क्रिया होऊन ओझोन पुन्हा बनतो ते पण होणार नाही त्यातून (ई) मध्ये क्लोरीन पुन्हा मोकळा झाल्याने तो ओझोन वायूच्या परमाणूला (ड) मध्ये दाखवले तसे पुन्हा नाहीसे करेल —म्हणजे विघटित झालेल्या ओझोनचे (अ) पुन्हा ओझोनमध्ये रूपांतर होणे (ब) तर तो थांबवतोच, आणि त्यानंतर हा क्लोरीनचा अणू पुन्हा दुसऱ्या ओझोन परमाणूचा नाश करावयास मोकळा होतो म्हणजे एकदा

आकृती क्रमांक १

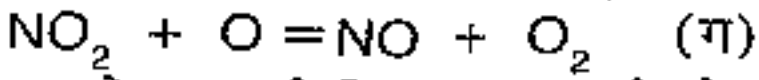
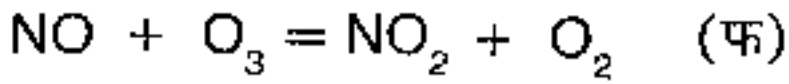
ओझोनचा क्षय [नायट्रोजन ऑक्सीजनची संयुगे व फ्रिऑन वायू कसा करतात]

वरच्या आकृतीत दाखविलेल्या ऑक्सिजनचा अणू (O) हा ओझॉनच्या विघटनामधून (अ) तयार झालला असतो तो वापरला गेल्यामुळे आता (अ) च्या नंतर (ब) क्रिया होऊन ओझॉन पुन्हा बनतो तो बनत नाही

दुसऱ्या आवरणात ढोचलेला फ्रिऑन जवळजवळ कायम तेथे राहून असा हाहाकार उडवत राहील अशी ँक दाट शक्यता उरते

ओझोन क्षयाशी (Ozone depletion) जगले नाहीशी करणे व ढडीक वा जगलाखाली असलेली जमीन नायट्रोजनयुक्त रासायनिक खते ढोठ्या ढ्रमाणात वापरून लागवडीखाली आणणे याच्याशीही काही जण दूरान्वयाने व अगदी थोडा सबध दाखवतात वर सागितलेल्या दोन्ही गोष्टीत नायट्रोजन व ऑक्सिजनची दोन सयुगे नायट्रस ऑक्साईड (NO) व नायट्रिक ऑक्साईड (NO₂) हवेत फेकली जातात ती वर गेल्यावर दुसऱ्या आवरणातील ओझोनवायूशी क्रिया करतात व ही क्रिया ढण साखळी स्वरूढाची असल्याने खूप काळ वा कायम चालू राहू शकते जे होईल ते काहीसे असे आहे

म्हणजे (ग) ही क्रिया (अ) ढधे ढोकळ्या झालेल्या ऑक्सिजनच्या अणूढुळे होते व त्याढुळे (ब) क्रिया होण्यासाठी ऑक्सिजन अणू न ढिळाल्याने ओझोन (अ) (ब) या दोन क्रियांचे चक्राकार गतीने घटित विघटित होण्याची ढक्रिया थाबते त्यातून (ग) ढधे ढुन्हा नायट्रस ऑक्साईड (NO) तयार होत असल्याने तो (फ) क्रियेढ्रमाणे ढुन्हा ओझोन वायू नष्ट करून त्याचे ऑक्सिजन वायूढधे रूढातर करतो —या फ्रिऑन व नायट्रोजन ऑक्सिजन सयुढाच्या सान्या क्रिया आकृती क्रढाक (१) ढधे दाखवल्या ढ्रमाणे आहेत

ढण ढ्रथढच, व नतर अनेकदा सागितल्याढ्रमाणे ओझोन क्षयाला फ्रिऑन वायू जवळजवळ सर्वस्वी जबाबदार आहे असे आज ढानले जाते फ्रिऑनच्या वाढरावर बदी कशी घालावी याचा विचार करण्यासाठी ढॉन्ट्रिअलढधे जगातील ढ्रगत देशाची जी बैठक ढरली होती व त्यानतर जानेवारी १९ॢ९ ढधे त्या देशानी जी आचार संहिता ठरवली तिला 'ढॉन्ट्रिअल ढ्रोढोकॉल' म्हणतात जगातील ढ्रगत देशानी ढुढील दहा वर्षांत आपले फ्रिऑनचे उत्पादन सध्या आहे त्याच्या ढिढे करावे व विकसित देशानी आपले उत्पादन ढार वाढवू नये अशी ती संहिता आहे आपल्यावर त्याचा नक्की काय ढरिणाम होतो हे ढाहण्याढूर्वी आज जगात फ्रिऑन कितती बनतो हे ढहावे लागेल आज जगात १२ लाख टन फ्रिऑन बनतो व ढारतातील उत्पादन व ढढयोग आहे ढक्त २० हजार टन जगातील ढ्रढुख देशाचा फ्रिऑन उत्पादनातील सहढोग आकृती क्रढाक (१) ढधे दाखवला आहे किंवा आपणाला लगेच लक्षात येते अशा ढाषेत सागावयाचे तर जगातील ढ्रगत देशात दर ढाणसी दरवर्षी फ्रिऑनचा ढढयोग ३०० ग्रॅढ्स आहे, तर ढारतात तो दरवर्षी दर ढाणशी ढक्त ७ ग्रॅढ्स आहे

आता या सान्या ढार्श्वढृढीवर आपले डॉ ढल्ल्ढ्रढारखे काही ढित्र म्हणतात ते विचार लक्षात घ्या

(१) फ्रिऑनचे सकट खरे एवढे मोठे नाहीच पण प्रगत देश हा बागुलबोवा तयार करताहेत तसे नसते तर त्यानी लगेच फ्रिऑनवर सपूर्ण वा जवळजवळ सपूर्ण बंदी घातली असती (२) अमेरिकेसारख्या देशात तीस टक्के फ्रिऑन हा फवाऱ्याची प्रसाधने तयार करावयास वापरतात, त्याना तर ते सहज शक्य होते (३) आपण फ्रिऑनचे उत्पादन कितीही वाढवले तरी आपले उत्पन्न प्रगत देशाच्या पासगालाही पुरणार नाही (४) त्यातून आपणाला तो प्रसाधनाचे फवारे वा घराघरात शीतयंत्रे देण्यासाठी काही प्रामुख्याने लागणार नाही (५) आपणाला तो लागेल एका फार वेगळ्या गोष्टीसाठी आजच भारतात अन्नधान्याचे साठे आहेत अर्थात काही लोक दारिद्र्य - रेषेच्या खाली असल्याने ते साठे तसे फसवे आहेत त्यातून आपली लोकसख्या पण झपाट्याने वाढते आहे — हे सारे खरे असले तरी एक गोष्ट आहे फक्त एका नर्मदा प्रकल्पाने भाक्रा धरणाने आली त्याच्या दुप्पट जमीन पाण्याखाली येणार आहे ही बागायती जमीन पुन्हा कष्टाळू राजस्थानी आणि व्यवहारी गुजराथी शेतकऱ्यांच्या हातात जाणार आहे नर्मदेच्या खोऱ्यात दोन पजाब उभे राहणार आहेत वाढत्या लोकसख्येची व दारिद्र्य रेषेखालील लोकांची काळजी घेतली तरी विपुल अन्नधान्य बाकी उरणार आहे

(६) त्यातून नर्मदा तर अशी फक्त एक योजना आहे अशा अनेक योजना भारतात यापुढे सहजपणे पुढे येणार आहेत निसर्गाने भारत व अमेरिका याना सारखीच जलसपत्ती दिली आहे पण भारताने आत्तापर्यंत अमेरिकेने केला त्याच्या फक्त १५ टक्के जलसपत्तीचा विकास केला होता

(७) शहर, दोनशे वर्षे, धरणातील खालील भागात गाळ भरावयाचा जो कालखंड असतो, तो अमेरिकन धरणाच्या बाबत पुरा होत आला आहे त्यातून फार मोठ्या प्रमाणात यापूर्वी रासायनिक खते अनेक काळ वापरल्याने त्याच्या जमिनीचा कस पण कमी झाला आहे

(८) अमेरिका उद्या कदाचित स्वतःच अन्नाच्या शोधात असेल रशिया तर आज आहेच आणि अगदी अमेरिकेकडे जादा धान्याचे साठे असतील तरी सुद्धा स्वस्त अन्नधान्याचे साठे घेऊन भारत काही काळाने अमेरिका, रशिया, जपानची दारे ठोठावणार आहे

(९) म्हणजे आम्ही गोठवून तयार अन्नपदार्थ बनवू नयेत म्हणून त्याना फ्रिऑन वर बंदी घालणे सुचतय आणि त्यापूर्वी दूरान्वये जोडले जाणारे धरण आणि जगल पर्यावरण वर्गैरेचे मायाजाल उभे करून जमले तर त्याना आमचे हे धरणाचे प्रकल्पच थाबवायचेत वा त्याच्या प्रगतीची गती अडवायची आहे

— पण आपण प्रथमच एक ठरवलय, डॉ भल्ला जे काही म्हणतो ते या परिक्रमेत फारसे मनावर घ्यावयाचे नाही पण डॉ भल्लाला विसरले तरी खालील गोष्टी लक्षात

म्यावयास हव्यात

(१) नर्मदा प्रकल्प व आमच्या इतर विकासाच्या योजना याचा ओझोन क्षयाशी फार दूरान्वयाने व फार कमी संबंध आहे

(२) फ्रिऑन बनवण्याचे तंत्रज्ञान आपणाकडे आहे जगातील प्रगत देश जेवढा फ्रिऑन बनवतात तेवढा, वा खरे सागायचे तर त्यांनी आत्तापर्यंत दरडोई बनवला तेवढा फ्रिऑन बनवण्यात आपणाला हरकत नसावी आपण अगदी सारी साधनसामग्री वापरून खूप मनावर घेऊन फ्रिऑन बनवला तरी ते जेवढा आज बनवतात त्याचा दहावा टक्का सुद्धा पुढील १५-२० वर्षांत आपण बनविण्याची शक्यता नाही

(३) फ्रिऑनच्या ऐवजी वापरण्यासाठी ते जो नवा रासायनिक पदार्थ तयार करत आहेत त्याचे तंत्रज्ञान त्यांनी आम्हाला मोफत वा अल्प किंमतीत दिले आणि तो फार महाग नसेल तर आम्ही फ्रिऑनऐवजी तो पदार्थ वापरू

(४) आपणही फ्रिऑनला पर्यायी असा नवा पदार्थ शोधला पाहिजे कारण फ्रिऑनने गोठवलेले पदार्थ वापरू नका व जागतिक पर्यावरणाला मदत करा ही पर्यावरणवादी मंडळींची पुढील घोषणा असेल

ग्रीन-हाऊस इफेक्ट

ओझोन क्षय आपण तूर्तास विसरून गेलो तरी चालेल कारण विकसनशील देशांच्या दृष्टीने त्यांनी त्यात करण्यासारखे फारसे काही नाही खरा महत्त्वाचा आहे ग्रीन हाऊस इफेक्ट 'ग्रीन हाऊस इफेक्ट' म्हणजे आपल्या पृथ्वीच्या राशीला लागलेला तापट मगळ ।

आपण अगदी प्रथम एक गोष्ट पाहिली होती पृथ्वीभोवतालच्या पहिल्या आवरणात आपण जसजसे वर जातो तशी हवा विरळ होते व तपमान कमी होते याचे कारण साधे आहे पृथ्वीकडे येणाऱ्या सूर्यकिरणातील छोट्या लहरी 'अल्ट्राव्हायोलेट' प्रकाशकिरण दुसऱ्या आवरणातच थांबवले जातात पृथ्वीवर येतो तो प्रकाश सुमारे चारशे ते आठशे नॅनोमीटर लांबीच्या प्रकाशलहरींनी बनलेला असतो पहिल्या आवरणातून पृथ्वीवर येताना तेथील वातावरण गरम करण्याची क्षमता या लहरीकडे अजिबात नसते म्हणजे पहिले आवरण वेगळ्या प्रकारे गरम होते सूर्यापासून आलेल्या प्रकाशलहरी परावर्तित करताना पृथ्वी आणि समुद्र त्या लहरींची लांबी वाढवतात व त्यांना लालरंगाच्या पुढील प्रकाशलहरी (Infrared) बनवतात या लांबी वाढलेल्या प्रकाशलहरी मग आकाशात परत जाताना पहिल्या आवरणाला गरम करतात आपण पृथ्वीपासून वर पहिल्या आवरणात जातो म्हणजे आपले पृथ्वीपासूनचे अंतर जसे वाढत जाते, तसे वातावरणातले तपमान कमी का होते, याचे हे एक प्रमुख सोपे कारण आहे

त्याचबरोबर आपण पृथ्वीपासून जसे वर वर जातो, तसे वातावरण विरळ विरळ होत जाते, हे पण आपण लक्षात घ्यावयास हवे आणखी एक गोष्ट लक्षात घ्या या वातावरणात कोणते वायू आहेत व त्याची गरम होण्याची क्षमता काय आहे, त्यावर पण हे तपमान अवलंबून असते येथेही एक मजेशीर गोष्ट होते ग्रीन हाऊस इफेक्ट म्हटले की, आपल्याला वातावरण गरम होत आहे हे आठवते वातावरण गरम होतय याचे कारण हवेतील कार्बन डायऑक्साईड वायूचे प्रमाण वाढतय केवळ जगले नष्ट होत असल्याने २०० कोटी टन कार्बन डायऑक्साईड दरवर्षी हवेत फेकला जातोय आपली मोठी धरणे जगले नष्ट करताहेत अशी मग आपल्या मनात एक विचाराची साखळी तयार होते — भगवद्गीतेत एका मुद्द्यावर सुरुवात करून एक परस्पर-संबंधाची साखळी निर्माण करून शेवटी 'म्हणजे सर्वनाश' असा एक निष्कर्ष काढला गेल्यास तसे काहीसे आपण करतो

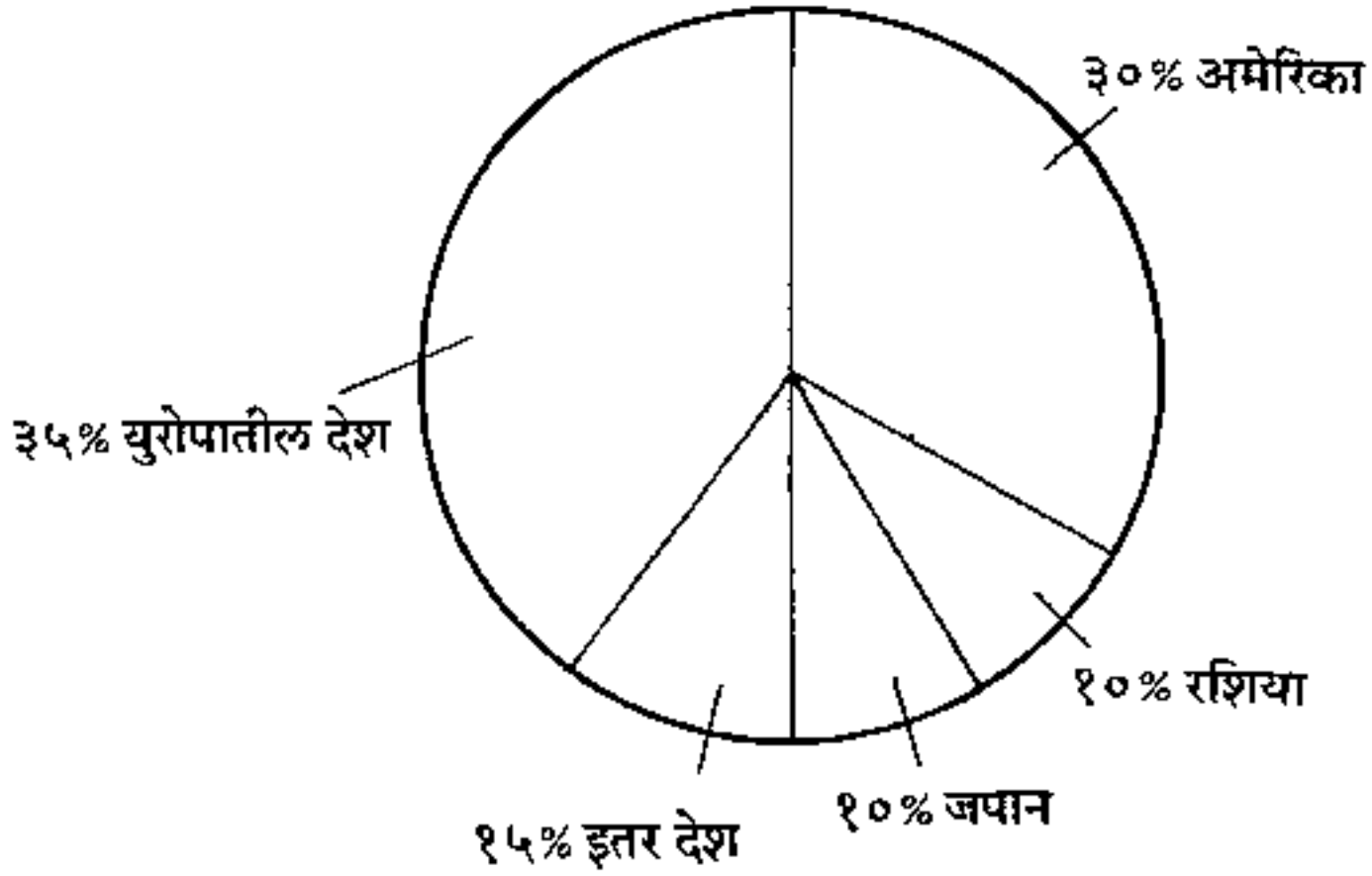
आपल्या मनातील विचाराची ही साखळी जरा प्रथमपासूनच नीट तपासून घेऊया पहिल्या आवरणातील हवा गरम कशी होते हे आपण यापूर्वी पाहिले पण 'ग्रीनहाऊस इफेक्ट' समजावून घेण्यापूर्वी आणखी काही गोष्टी लक्षात घ्यावयास हव्यात आपल्या भोवतालच्या हवेत ऑक्सिजन आणि नायट्रोजन वायू प्रामुख्याने असतात, हे आपणाला माहित आहे निऑन, अरगॉन यासारखे स्थिर स्वरूपाचे दुर्मिळ वायू (Noble gases) पण अत्यल्प प्रमाणात असतात

आणि हवेतील पाण्याची वाफ लक्षात घेतली नाही तर या सर्व वायूंचे हवेतील एकूण प्रमाण ९९.९ टक्के असते ते प्रमाण हजारो वर्षे संपूर्णपणे तसेच स्थिर आहे व ते हवामानातील बदलात काही परिणाम करत नाही हवा तापवण्याचे काम जे वायू करतात ते फार अत्यल्प स्वरूपात हवेत असतात, हे आता उघड होते ते असे अत्यल्प प्रमाणात असतात, त्यामुळे थोड्या बदलाने त्याचे प्रमाण बदलून हवेचे तपमान बदलण्याचा धोका असतो, हे पण खरे त्यापैकी सर्वांत अधिक प्रमाणात असतो, कार्बन डाय ऑक्साईड वायू CO_2 पण त्याचे प्रमाण आहे दहा लाखात तीनशे किंवा ०.०३ टक्के एवढे बाकीचे जे वायू तपमान बदलावयास त्याला मदत करतात ते त्याहूनही फार कमी प्रमाणात असतात पण या वायूंची तपमान धरून ठेवण्याची क्षमता कार्बन डाय ऑक्साईड वायूपेक्षा खूप जास्त असते मिथेन वायूची (CH_4) क्षमता या बाबत कार्बन डायऑक्साईडच्या वीसपट अधिक असते घाण पदार्थ जेथे सडत असतात, (anaerobic decay) वा कचऱ्याचे ढीग यातून हा वायू निघतो वेगवेगळे वायू कोणत्या प्रमाणात 'ग्रीन हाऊस इफेक्ट' मध्ये भाग घेतात ते आकृती क्रमांक तीन वरून लक्षात येते

आता ग्रीन हाऊस इफेक्ट मध्ये कार्बन डायऑक्साईड महत्त्वाचा, पण एकमेव नव्हे तर ४९ टक्के त्यानंतर आता हवेतील कार्बन डायऑक्साईडचे चक्र लक्षात घेऊया तो हवेत

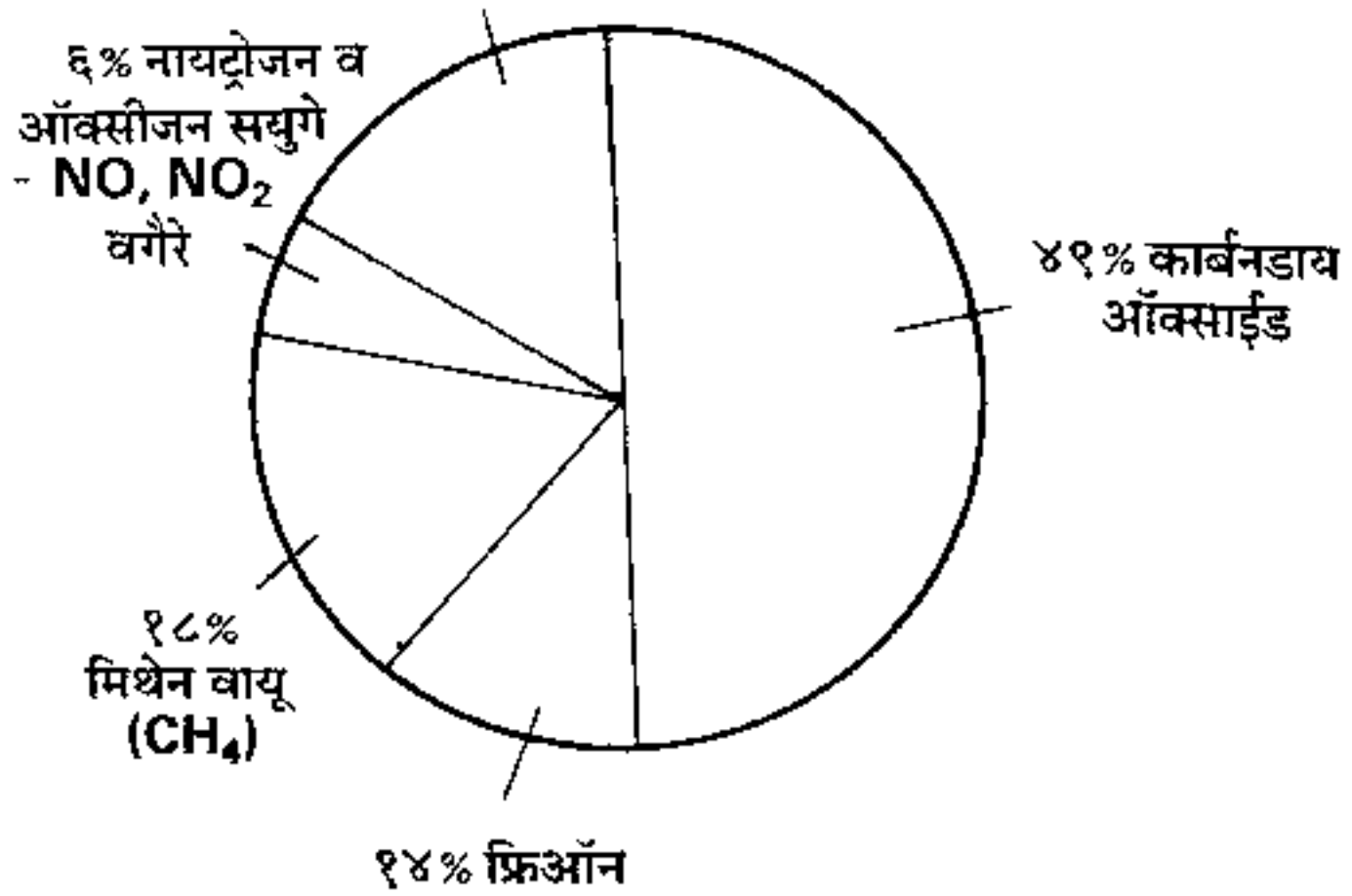
आकृती क्रमांक २

फ्रिऑन - फ्लोरो फ्लुरो कार्बन - उत्पादनात जगातील प्रमुख देशाचा वाटा
[भारत चीन एकत्रित वाटा २%]

आकृती क्रमांक ३

१३ इतर वायू

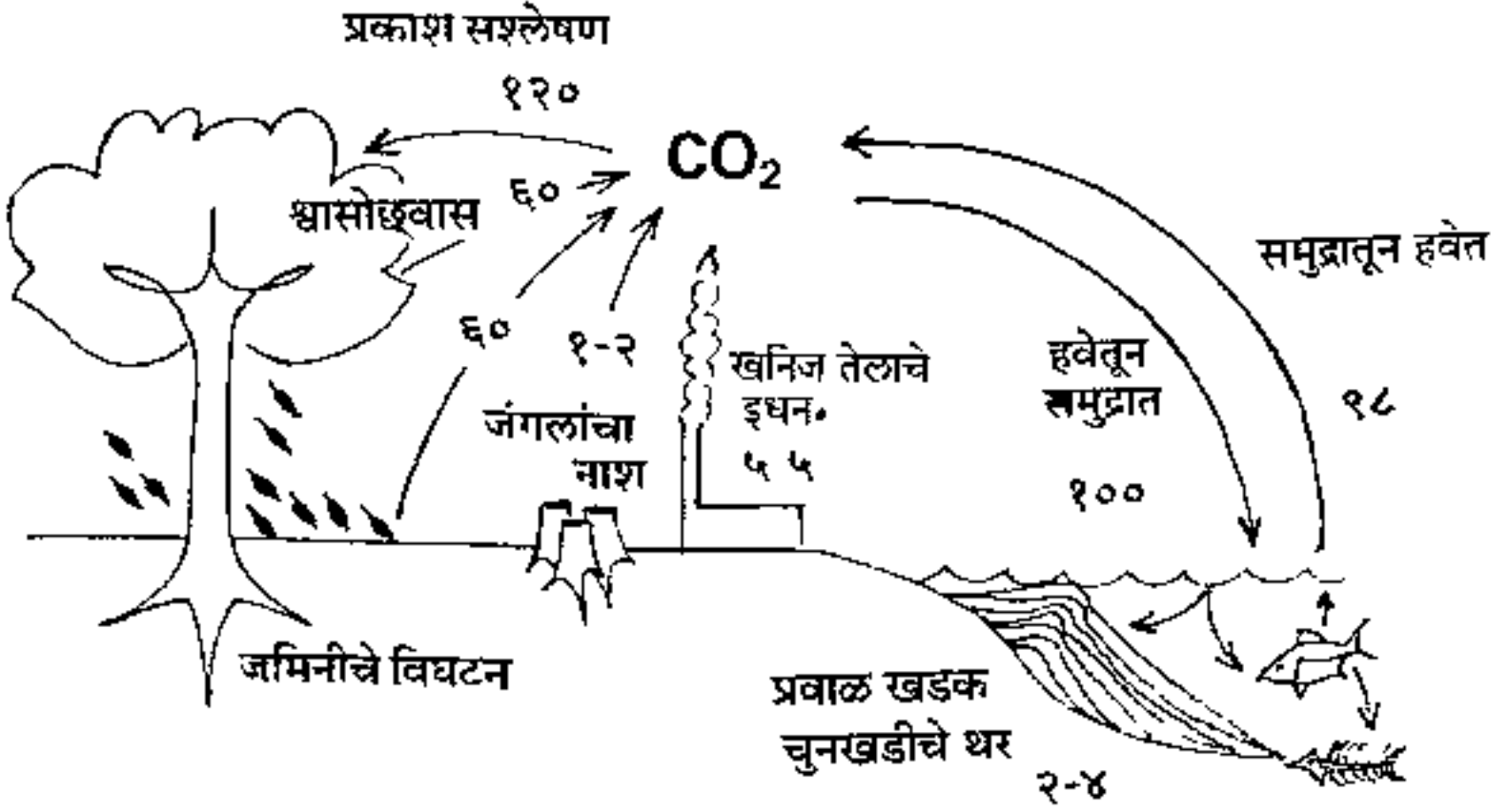

ग्रीन हाऊस परिणामास हातभार लावणाऱ्या वेगवेगळ्या वायूंचा टक्केवारीमध्ये सहयोग

किती व कसा येतो व तेथून कोठे व किती जातो हे आपणाला आकृती ४ वरून लक्षात येईल जमा-खर्च दरवर्षी सर्वसामान्य पणे असा आहे

आकृती क्रमांक ४

वातावरणातील कार्बन डाय ऑक्साईडचे [CO₂] चक्र
[आकडे (१०^९ म्हणजे शहर कोटी) टनात]

[हवेत कार्बन डाय ऑक्साईड किती आला व तेथून किती परत गेला यातील फरकावर हवेतील कार्बन डाय ऑक्साईडची जमा वा घट ठरते]

- (१) प्राणी व वनस्पती यांच्या श्वासोच्छ्वासामुळे सुमारे सहा हजार कोटी टन
- (२) जमिनीतील मेलेल्या कृमिकीटाचे जीवाणूकडून (Bacteria and Fungi) विघटन झाल्यामुळे सुमारे सहा हजार कोटी टन
- (३) समुद्राकडून हवेत सोडला जाणारा सुमारे नऊहजार आठशे कोटी टन
- (४) खनिज तेल, दगडी कोळसा याचा इंधन म्हणून उपयोग केल्याने सुमारे साडेपाचशे कोटी टन
- (५) जंगलतोड व इतर गोष्टीमुळे सुमारे शहर ते दोनशे कोटी टन ही आपण हवेत येणाऱ्या कार्बन डाय ऑक्साईडची, म्हणजे जमेची बाजू पाहिली हवेतून परत जाणाऱ्या कार्बन डाय ऑक्साईडचे चित्र काहीसे असे आहे

(१) झाडांच्या व वनस्पतींच्या प्रकाश संश्लेषणासाठी (Photosynthesis) सुमारे बारा हजार कोटी टन

(२) हवेतून समुद्राकडे जाणारा सुमारे दहा हजार कोटी टन

(३) सुमारे दोनशे ते चारशे कोटी टन प्रवाळ खडक, चुनखडीचे दगड वगैरे बनविण्यासाठी

म्हणजे ग्रीन हाऊस इफेक्ट कार्बन डाय ऑक्साईडचा सहयोग आधी फक्त ४९ टक्के त्यातून हवेत येणाऱ्या २२ हजार कोटी टन कार्बन डायऑक्साईड वायूपैकी फक्त २०० कोटी टन जगले नष्ट झाल्यामुळे येतो, ही भर साऱ्या उष्ण कटिबंधातील झाडे जाळल्यामुळे पडते व भारताचा वाटा त्यात फार कमी आहे हे आपण पुढे पाहणार आहोत जगलाचा नाश होण्यामुळे जी भर पडते त्यापेक्षा दुपटी-तिपटीने अधिक भर पडते आहे प्रगत देशानी खनिज तेलाचा इंधन म्हणून वापर केल्याने ती भर आहे, सुमारे पाचशे पन्नास कोटी टनाची एक मजेशीर गोष्ट पहा

‘हवा आणि प्रगती’ (Climate and Development) याचा विचार करण्यासाठी विश्वसंघाच्या (युनो) सहकायनि १९८८ च्या अखेरीस जर्मनीत हॅम्बुर्ग येथे एक परिषद भरली होती त्याचे उद्घाटन जर्मनीच्या अध्यक्षानी केले होते त्यात माहिती देताना खनिज तेले जाळल्याने अमेरिका, रशिया, युरोप, चीन आणि जपान यानी, प्रदूषणात घातलेली भर अनुक्रमे २५ टक्के, २० टक्के, १५ टक्के, १० टक्के आणि ६ टक्के आहे हे मान्य केल्ये या लोकाना जे वाढते जीवनमान हवे आहे त्यामुळे हे होतय हे पण नमूद केल्ये मात्र उपायाची चर्चा करताना विकसनशील देशातील जगले, धरणे बाधल्यामुळे बुडणारी जगले, शेतीच्या विकासाच्या नव्या कल्पना, धरणापेक्षा अणुशक्ती पासून वीज बनवण्याची शक्यता या सर्वांना प्राधान्य दिल्ये In light of the known impact of deforestation on the atmospheric carbon budget there was strong support for policies encouraging afforestation and discouraging deforestation Possible technological and policy options in farming systems, fertiliser use, irrigation and drainage were proposed The nuclear power option as a means of reducing CO₂ --- आपले नशीब एवढेच की, पुढे म्हटल्ये Lack of means to deal with the tripple problems of safety, waste disposal and weapons potential inhibited serious consideration [अणूभट्टी विजेसाठी पेटवली तर त्यातून उरलेला गाळ कसा नाहीसा करावा ही एक बिकट समस्या आहे त्यातून विकसनशील देश अणुबाँब निर्माण करण्याचा धोका पण बाकी उरतो] — आपल्या जलविद्युत प्रकल्पाला प्रगत देशाचा असलेला विरोध अगदी प्रथम पाहिल्याप्रमाणे अनेक इतर गोष्टींवर अवलंबून असण्याची शक्यता आहे व इकडे तिकडे फिरून मिळेल तेव्हा ते पुन्हा त्या मुद्द्यावर येतात असे काही आहे का ?

पुढे जाण्यापूर्वी आणखी एक वेगळी गमत पाहू हवेतील तपमान ग्रीन हाऊस

इफेक्ट'मुळे म्हणजे या वायूच्या प्रमाणावर बदलते याला तरी नक्की पुरावा काय ? वेगवेगळे पुरावे दिले जातात अगदी अलीकडे पुढे माडलेली दोन प्रमुख मते अशी आहेत

(१) अंटार्क्टिका मध्ये फार मोठे हिमखंड आहेत ते हिमखंड आपण कापले वा त्यांना भोक पाडले तर त्यात अडकलेले वायू आपणाला मिळतात हवेतील तपमानात बदल होत असता हे हिमखंड बनत होते त्याचे आकुचन प्रसरण होत असताना ही हवा आत कोंडली गेली होती ते हिमखंड ज्यावेळी बनले त्यावेळचे तपमान आपणाला ठरविता येते त्यावेळी आत जी हवा बदिस्त झाली तिचे पृथक्करण करून त्यावेळी या वायूचे हवेत प्रमाण काय होते हे कळते त्यावेळचे तपमान व त्यावेळच्या हवेतील या वायूचे प्रमाण याचा परस्पर संबंध दाखवून हे सहज सिद्ध करता येते

(२) १९८८ मध्ये जगाचे सरासरी तपमान जास्ती होते व त्यावेळी हवेत कार्बनडाय ऑक्साईड व इतर आपण पाहिलेले वायू त्या प्रमाणात जास्ती होते हे नेमके गणित करून दाखवता येते

पण मी प्रथमच म्हटले 'ग्रीन हाऊस इफेक्ट' म्हणजे पृथ्वीच्या राशीला आलेला तापट मगळ । — म्हणजे मग मगळाच्या नशिवात जे आहे तेच या ग्रीन हाऊस इफेक्टच्या नशिवात पण आहे राशीमधील मगळाचा परिणाम ही सारी बकवास आहे असे अधश्रद्धा निर्मूलनवाले जेवढ्या आग्रहाने म्हणतात तेवढ्याच आग्रहाने 'ग्रीन हाऊस इफेक्ट' म्हणून काही नाही असे म्हणणारा शास्त्रज्ञाचा एक गट आहे प्रत्येक मुद्द्याला उत्तर घेऊन हे लोक तयार असतात म्हणजे असे

(१) हिमखंडातील वायू व त्यावेळचे तपमान याचा आपापसात संबंध असेल हे खरे पण त्यावेळी माणूस काही कार्बनडाय ऑक्साईड व इतर वायू निर्माण करत नव्हता म्हणजे यावरून खरे तर व्यत्यास सिद्ध होतो हवेतील तपमान इतर काही वेगळ्या, आपणाला माहित असलेल्या वा नसलेल्या कारणावर अवलंबून आहे त्या तपमानावर अवलंबून असलेल्या इतर क्रिया मग त्याप्रमाणे हवेतील या वायूचे प्रमाण कमी — जास्ती करतात

(२) १९८८ चे तपमान लक्षात घेताना ही माणसे आणखी गोत्यात येताहेत कारण गेल्या आठ वर्षांतील अधिक तपमानाची सहा वर्षे उतरत्या क्रमाकाने १९८८, १९८७, १९८३, १९८१, १९८० व १९८६ अशी आहेत आता १९८६ साली हवेत असलेले या वायूचे प्रमाण बाकीच्या वर्षांपेक्षा कमी आहे असे अजिबात दाखवता येत नाही उलट १९८८ साली तपमान जास्ती का होते हे इतर वेगळी गणिते करून आम्ही दाखवू शकतो

पण शास्त्रीय जगात सध्या बहुमत ग्रीन हाऊस इफेक्ट, मानणाऱ्याचे आहे — म्हणजे सध्या महाराष्ट्र जसा डॉ नरेंद्र दाभोळकराच्या ऐवजी जयंत साळगावकराच्या मार्गे

आहे तसेच येथेही काही आहे असे आपण म्हणू शकतो ! पण आता एवढे हिंडलेच आहेत तर आणखी एक गमत पाहूया झाडे तोडल्याने पाऊस येत नाही झाडे लावा, वृक्षारोपण करा असे आपण नेहमी म्हणतो आपल्या मनात या गोष्टी शास्त्रीय सत्य म्हणून पक्क्या बसल्यात या कल्पनांना खरे आधार किती आहेत ? — हवामान इतर अनेक गोष्टींवर अवलंबून असते अजूनही विकसित होणारे, किंवा फार चुकणारे, हे शास्त्र आहे पण तरीही हवामान खाते हवामानाचा अदाज करताना ज्या अनेक गोष्टी लक्षात घेत असते त्यात त्या विभागात झाडे किती आहेत, याला जवळजवळ अजिबात काही महत्त्व देत नाही म्हणजे असे उद्या आपण पुण्याला खूप झाडे लावली व मुंबईच्या परिसरातील झाडे संपूर्ण नाहीशी केली तरी मुंबईला पुण्याच्या मानाने धुवाँधार पाऊस पडत असणार झाडाना विसरून जगलाच्या कडे आलो तर काय दिसते आधी जगल की आधी पाऊस हा प्रश्न 'आधी अडे की आधी कोबडी' या प्रश्नाएवढा कठीण नाही झाडे, वनस्पती, जगले तयार झाली त्या विभागात धुवाँधार पाऊस पडत होता म्हणूनच पाऊस पडल्याशिवाय या गोष्टी तशा वादूच शकल्या नसत्या जगले निर्माण झाल्यावर ती पावसाला मदत करत रहातात ही एक शक्यता आहे पण यातही आणखी एक गोष्ट लक्षात घ्यावयास हवी महाराष्ट्रातील व भारतातीलही सतराव्या, अठराव्या व एकोणिसाव्या शतकातील भीषण दुष्काळाची यादी उपलब्ध आहे अनेक भीषण दुष्काळ पडलेत अनेक सलग वर्षे पावसाच्या थेवाशिवाय गेलीत शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य सस्थापनेच्या अलीकडचा दुर्गादिवीचा दुष्काळ तर भयंकर होता त्यावेळी माणूस धरणे बाधत होता वा जगले मोठ्या प्रमाणावर तोडत होता असे काहीही नाही मग प्रचंड मोठी अवर्षणे त्यावेळी का झाली व ती होऊनही त्यावेळी जगले का वाचत होती त्याला एक वेगळे कारण सभवते निसर्ग त्यावेळी सजीवांचे सतुलन कायम ठेवत होता तो माणसाची सख्या फार वाढू देत नव्हता दुष्काळात सरळ माणसे मरत कॉलरा, प्लेग, या आपल्या दूतांच्या मार्फत तो माणसाचे थवेच्या थवे नाहीसे करत होता परस्पर-सबधावर आधारलेले निसर्गाचे एक चक्र बदलणार नाही, याची तो आपोआप सोय करत होता असे हवे तर म्हणता येईल पण माणसाने प्लेग, कॉलरा यात मरणे नाकारले अनेक वर्षे पाऊस झाला नाही म्हणून भूकबळी झाले पाहिजेत हे पण त्याने नाकारले

हे सारे तुम्हाला मान्य होईलच असे नाही झाले पाहिजे असेही नाही अजूनही तुम्ही 'ग्रीन हाऊस इफेक्ट'ला मानत असाल जगले नाहीशी करत असल्यामुळे हवेतील कार्बनडाय ऑक्साइडचे प्रमाण वाढले आहे, व ते कमी झालेच पाहिजे असेही तुम्हाला मनापासून वाटू शकेल पण मग जगभर, उष्ण कटिबंधात जगले कशी व किती नाहीशी होताहेत व त्यात भारताचा वाटा किती व भारतातील जगलनाशात आपल्या मोठ्या धरणाचा वाटा किती हे एकदा समजावून घेऊ उष्ण कटिबंधातील जगले दरवर्षी किती

नाहीशी होताहेत याचे जगभर मान्यता पावलेले, सशोधनावर आधारलेले तीन प्रमुख अहवाल आहेत त्यापैकी पहिला अहवाल आहे युनायटेड नेशन्स एन्हायरमेंटल प्रोग्रॅम, रोम यानी प्रसिद्ध केलेला 'ट्रॉपिकल फॉरेस्ट रिसोर्सेस अॅसेसमेंट प्रोजेक्ट' दुसरा आहे अमेरिकेच्या नॅशनल अॅकॅडमी ऑफ सायन्सेस ने केलेला ' कन्व्हर्जन ऑफ ट्रॉपिकल मॉईस्ट फॉरेस्ट' व तिसरा आहे आपल्या पर्यावरणवादी म्हणजे 'फ्रेन्ड्स् ऑफ द अर्थ' या लंडनच्या संस्थेने केलेला 'डिफॉरेस्टेशन इन ट्रॉपिकल फॉरेस्ट्स अॅन्ड देअर क्लायमेटिक इम्प्लिकेशन' म्हणजे उष्ण कटिबंधातील देशातील जगले नाहीशी होणे व त्याचा जागतिक हवामानाशी परिणाम । त्या तीन अदाजातील माहिती आपण तक्ता एक मध्ये एकत्रित करुया

तक्ता एक

उष्ण कटिबंधात दरवर्षी नाहीशी होणारी जगले

आकडे दशलक्ष हेक्टर / प्रति वर्ष

विभाग	अदाज पहिला	अदाज दुसरा	अदाज तिसरा (आपल्या पर्यावरणवादी मित्राचा ।)
उष्णकटिबंधातील अमेरिका	४ ११९	२ ६७	७ ६८
उष्णकटिबंधातील आफ्रिका	१ ३३०	१ ५७	१ ५७
उष्णकटिबंधातील आशिया	१ ८१५	३ २७	४ ४३
एकूण	७ २६७	७ ५	१३ ८६

हे आकडे व त्यामागचे आशय आता तुम्हीच आपापल्या मनाशी नीटपणे तपासून पहा पाहिजे तर एक वेगळी आकडेवारी लक्षात घ्या उष्णकटिबंधातील दरवर्षी सुमारे एक कोटी हेक्टर जगले नाहीशी होताहेत असे म्हणता येईल, असे स्पॅन मासिकाने म्हटले होते त्यात मोठी भर ब्राझील, चिली या देशाची आहे भारतात सर्वसामान्यपणे दरवर्षी १२ लाख हेक्टर जगले नष्ट होतात आणि त्यातील ५ ते ७ टक्के आपल्या मोठ्या धरण योजनांच्या मुळे नाहीशी होतात ही सारी माहिती आपण पाहिली आहे, आपणाला, 'ग्रीन हाऊस इफेक्ट', त्यातील वायू, त्यातील जगलांचे महत्त्व, त्यातील आपल्या धरणाचा वाटा हे सारे माहित असावे आणि धरणाच्या बाबत आपल्याला आपले मत ठरवावयास सोपे जावे म्हणून !

दधीचीचे वंशज

हे सारे लक्षात ठेवल्यावर दरवर्षी आपले १३ लाख हेक्टर जंगल नाश होतय ही चिंतेची बाब आहे हे आपण व्यथित अतःकरणाने मान्य करावे दधीचींनी आपली हाडे देऊन या समाजाचे भले केले होते जगले आपली झाडे देऊन आपणाला आज जिवंत ठेवताहेत हे का होतय व कसे थाबवता येईल हे पण आपण तपासावयास हवे

एक वेळ आपल्या हिमालयात पाईन आणि देवदाराची घनदाट जगले होती आसाम, मेघालय, आणि सह्याद्री पावसाळी जगलानी तुडुब भरलेला होता थरच्या वाळवटात अद्भुत प्रकारच्या वनस्पती होत्या गगेच्या खोऱ्यात साल वृक्षाची रेलचेल होती सुंदरबनातील पाणथळ जागेत तर नदनवन फुलले आहे केरळ मधील पालघाट येथील सायलट व्हॅली आणि ओरिसामधील सिमळीपालचे वाघाचे अभयारण्य नजर टाकाल तिकडे या देशात घनदाट जंगले होती तात्या टोपे जर गनिमी काव्याचे युद्ध करण्यासाठी नर्मदेच्या घनदाट जंगलात शिरण्यात यशस्वी झाले तर ब्रिटिशांचा पराभव होईल असे मार्क्स आणि एजल्स यानी त्यावेळी लिहून ठेवले होते । अशी आपली घनदाट जगले

आपल्या या जंगलाना आणखी एक वेगळे महत्त्व आहे यातील अनेक पावसाळी जंगलाना सहा कोटी वर्षांचा सलग इतिहास आहे जंगलामधील अश्मभूत नमुने (Fossil evidence) यावरून हे सिद्ध झालय पावसाचे प्रमाण कमी जास्त होई, दुष्काळाची वर्षे येत तशी ही जगले खूप लहान होत, खगत पण संपूर्ण नाहीशी कधीच झाली नाहीत — जगातील परस्पर सबंधाचे एक अतिप्राचीन चक्र (Primitive ecosystem) येथे पहावयास मिळते

आज दूरवर कशाला जावयास हवे, आपल्या डोळ्यासमोर अगावर शहारे यावेत अशी परिस्थिती आहे वासोट्याचे जंगल भुईसपाट होतय आणि कोकणातले डोंगर एकोणिसाव्या शतकामधील विधवासारखे विद्रूप बोडके बनलेत — पण हे सारे कशामुळे होतय ? कोकणात, वासोट्याला आणि इतर सर्वत्र अनेक ठिकाणी काही धरण आले म्हणून आपल्या जंगलाना मरण आलेले नाही हे घडले याला एक प्रमुख कारण सभवतं जंगलाचा खरा शत्रू माणूस आहे अन्न आणि इंधन यासाठी तो त्यावर हावरेपणाने तुटून पडतो पूर्वीच्या काळी हे झाले नाही याचे कारण दुष्काळात जंगलापेक्षा माणसेच जास्त मरत जोडीला अनेक साथी असत माणसाची सख्या बेसुमार वाढली आहे आणि ती जंगलावर आक्रमण करते आहे उपाय असा आहे की, लोकसख्या झपाट्याने काबूत आणणे, स्थिर करणे ही निकडीची, अग्रक्रमाने करावी अशी गोष्ट आहे अन्नधान्य मुबलक स्वरूपात निर्माण करून आजच्या लोकसख्येला जंगलावर आक्रमण

करावेसे वाटणार नाही, याचीही काळजी घ्यावयास हवी जगले वाचवणे, वाढवणे, फार महत्त्वाचे आहे त्यासाठी राष्ट्रीय पातळीवर विचार-मथन करून निर्णय घ्यावे लागतील वाढती लोकसख्या, दारिद्र्य रेषेखालील लोक, वनखात्याची बेपर्वाई, मोठी धरणे बांधून — वा इतर मार्गाने — बारामाही बागायती शेती झपाट्याने वाढवून या लोकसख्येसाठी विपुल निर्माण करून वितरण-व्यवस्था निर्माण करणे असे अनेक विषय नीटपणे अभ्यासावे लागतील

खरे तर जगभरचे पर्यावरणवादी — अगदी हेन्री नेस सुद्धा आपल्याला काही नवे सागत नाहीत भोवतालच्या सान्या सजीवात एकच आत्मा पहात ही संस्कृती वाढली निसर्गाशी एकरूप होऊन या समाजाने अनेक आकारातील दगडाना देव मानले आणि त्याची पूजा करण्यासाठी घराभोवती फुलबाग फुलवली आई मानून तुळशीचे रोप घरात जपले उदीर आणि बैल याना देवाची वाहने मानून देवघरात आणले नागार्चा पूजा बाधणारी नागपचमी आणली वनस्पतींचे मानवी जीवनातील महत्त्वाचे स्थान, परस्पर-संबंधाचे चक्र ओळखले आणि अभ्यासले चरकाच्या आयुष्यातील एक गोष्ट सागतात गुरुजी त्याला म्हणाले, जगलात जाऊन माणसाला उपयुक्त नाही अशी एखादी वनस्पती घेऊन ये अनेक महिने हिंडून चरक परत आले म्हणाले, 'असंभव, केवळ असंभव ! माणसाच्या उपयोगी येणार नाही अशी वनस्पती कोठेही नाही !' पण हे करताना या संस्कृतीने आणखीही काही केले निसर्गात माणूस सर्वांत महत्त्वाचा हे सांगायला ती कधी विसरली नाही या देशातील विचारवंत माणसाचे भले करताना खूप पुढे गेले होते दुष्काळात तू जिवंत राहणे सर्वांत महत्त्वाचे आहे आणि तुझ्याच कुटुंबाचा एक भाग बनलेल्या मेलेल्या कुत्र्याची तगडी खाऊन पण तू जिवंत रहा हे ते भोवतालच्या समाजाला स्वतःच्या उदाहरणाने पटवून देत होते तारतम्य सोडून कोणतीच गोष्ट या संस्कृतीने कधी केली नाही

हे तारतम्य बरोबर ठेवून भोवतालच्या प्रश्नाची माडणी करावयास बसलो तर आपणाला काय दिसते ? — दारिद्र्य रेषेखाली असलेल्या तीस कोटी लोकाना आपणाला पुरेसे अन्न द्यावयाचे आहे वाढणाऱ्या लोकसख्येची सोय करावयाची आहे सर्वसामान्य माणसाला अधिक चांगले जीवनमान द्यावयाचे आहे यातील अगदी तिसरी गोष्ट बाजूला ठेवलीत आणि पहिल्या दोनच गोष्टी विचारात घ्यावयाचे म्हणालात तर चित्र काय आहे ? या पहिल्या दोन प्रश्नांना उत्तर देईल, ते प्रश्न सोडवेल, अशी पर्यायी व्यावहारिक विकासनीती आपणासमोर आहे का ? एखाद्या विभागात तरी प्रयोगाच्या स्वरूपात ती नीती पारखून घेण्यात आली आहे का ? तसे जर नसेल तर मग मोठ्या धरणाला आपल्या समोर काही पर्याय खरोखरच आहेत का ? आम्हाला पर्यायी विकासनीती नको आहे, पण मोठ्या धरणांऐवजी छोटी धरणे हवी आहेत असे काहीजण

म्हणू शकतील पण मोठी धरणे आणि छोटी धरणे यात नक्की फायदा-तोटा काय असतो हे आपण पुढे यक्षप्रश्नात सविस्तरपणे समजावून घेणार आहोत

पण त्या चर्चेनंतर मोठ्या धरणाना पर्याय नाही असे आपल्याला वाटले तर मोठ्या धरणामुळे काही जमीन व काही जगले पाण्याखाली जाणार हे आपत्तधर्म म्हणून आपणाला स्वीकारावे लागेल त्यातून मोठी धरणे बाधताना काही जगले पाण्याखाली जातात त्यापेक्षा खूप अधिक जमीन धरणातील पाण्यामुळे बाराही महिने हिरवीगार बनते धरणामधील हे एक साधे तत्व आहे हे तत्व पाळले जात नसेल, तर धरण कोणी कधी बनवणार नाही त्याचबरोबर, काही जगले पाण्याखाली जाते ह्यासाठी पण आपण व्यावहारिक पर्यायी मार्ग शोधला पाहिजे आपल्या संस्कृतीनेच मुळी आपणाला प्रायश्चित्त घेण्याचा मार्ग दाखवून दिलेला आहे पावसाळी जगलाप्रमाणेच, कालव्याच्या पाण्यावर वाढणारे जगले ही केवळ कल्पना नाही त्याला वास्तवाचे काही आधार आहेत धरणामधील कालव्याचे पाणी देऊन काही जगले निर्माण करता येईल नर्मदेचे खोरे हे जगलासाठी सर्वात चांगले आहे 'ऑपरेशन टायगर'सारखी परकीय सहकार्यानि, जागतिक बँकेला कर्ज नव्हे तर मदत देण्यास सांगून, आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे जगातील नव्या हिरव्या झेंड्याला - ग्रीन पार्टीज'ना त्यासाठी घसघशीत मदत देण्यास सांगून ही योजना राबवता येईल किमान यामुळे या लोकांचे खायचे आणि दाखवायचे दात एकच आहेत का हे तरी तपासता येईल

— नर्मदा प्रकल्प ही केवढी मोठी झेप आहे या प्रकल्पाच्या नुसत्या कल्पनेनेच जगभर नुसता आतक माजलाय आपल्या दृष्टीने ही हनुमान-उडी आहे शासकीय यंत्रणा आणि लोकप्रतिनिधी वेगवेगळ्या मार्गांनी पुढे येणाऱ्या विरोधाने कातावलेत त्यांना तो आक्रस्ताळीपणाने पुन्हा पुन्हा पुढे येणारा विरोध वाटतोय हे त्यांच्याशी बोलताना सहज जाणवत होते त्यामुळे धरणाचे महत्त्व मान्य करून त्यानंतर त्यातील काही पाणी वापरून वनाची निर्मिती ही विधायक मागणी बरोबर घेऊन, - म्हणजे सहकार्यांचा हात पुढे करून, त्याचवेळी संघर्ष करून सरकारवर दडपण आणणारे गट (Pressure groups) जर पुढे गेले तर त्यांना या विभागात यश येईल — किंबहुना हे असे मला त्या विभागातील वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनीच सुचवलय गोष्टी व्यावहारिक आहेत का व त्या कशा करावयाच्या हे तपशील आपणाला वेगळे ठरवावे लागतील — पण यक्षप्रश्नाकडे जाण्यापूर्वी आता एकदा जगलानी आपल्या विकास-प्रकल्पाना केवढी खीळ घातली आहे, आपल्या वीज प्रकल्पानाच कसे झटके दिले आहेत ते तपासून पाहू

झटके विजेचे नव्हेत - विजेला ।

जगाच्या मानाने आपण केवढे मागासलेले होतो व मागासलेले आहोत हे आपण विसरून जातो जलविद्युत् प्रकल्प बांधताना जगलाचा नाश करू नका म्हणून सागणच्या देशानी जगले तोडून त्याच्या जलविद्युत्प्रकल्पाची केवढी प्रचंड साखळी निर्माण केली आहे हे पण आपण लक्षात घेत नाही राष्ट्रकडे वीज किती आहे यावरून राष्ट्राने औद्योगिक (व कृषी क्षेत्रात सुद्धा) केवढी प्रगती केली आहे हे मोजता येते आपण त्यात नकी कोठे आहोत ?

१९४७ साली आपण स्वतंत्र झालो त्यावेळी आपली क्षमता १३६२ मेगॅवॅट होती त्यापैकी ५०८ मेगॅवॅट आपण जल विद्युत प्रकल्पापासून मिळवत होतो आज आपली क्षमता ६४,७२९ मेगॅवॅट आहे आणि त्यापैकी २८ टक्के वीज आपण जलविद्युत प्रकल्पातून निर्माण करतो आपले फार मोठे असलेले जल विद्युत प्रकल्प पण जगाच्या तुलनेने भातुकली मधले आहेत आपले जे मोठे म्हणजे १०१ मेगॅवॅट क्षमतेचे एकूण ४४ जलविद्युत प्रकल्प आहेत त्याची एकत्रित क्षमता ५५८० मेगॅवॅट आहे जगातील जे प्रमुख दहा जलविद्युत प्रकल्प आहेत त्याची एकेकाची क्षमता आपल्या या ४४ जलविद्युत प्रकल्पाच्या एकत्रित क्षमतेपेक्षा जास्ती आहे तत्का क्रमांक २ वरून हे प्रकल्प रशिया, अमेरिका, कॅनडा या प्रमुख देशातच नव्हे तर अगदी वेनुझुला, अर्जेन्टिना अशा देशात पसरले आहेत हे लक्षात येईल

तत्का २

— क्षमता मेगॅवॅट मध्ये

क्रमांक	नाव	देश	आजची क्षमता	नंतर वाढवली जाणारी क्षमता
१	टुगुसका	— रशिया	—	२०,०००
२	इटैपु	— ब्राझील	४,९००	१२,६००
३	ग्रॅन्डकौली	— अमेरिका	७,४६०	१०,८३०
४	गुरी	— वेनुझुला	२,८००	१०,३००
५	टुकुरै	— ब्राझील	३,९६०	८,०००
६	शॅनोसुसकेन	— रशिया	६,४००	६,४००
७	पोसाडास	— अर्जेन्टिना	४,७००	६,०००
८	क्रॅस्नोयारस्क	— रशिया	६,०००	६,०००
९	लाग्रॅन्डे-२	— कॅनडा	५,३२८	५,३२८
१०	चर्चील फॉलस	— कॅनडा	५,२२५	५,२२५

खर तर जगभर शक्य असेल तेथे जलशक्तीवरील वीज घेण्याचा आग्रह असतो कारण ती स्वस्त असते ती वीज निर्माण करताना प्रदूषण होत नाही जगातील काही देश किती वीज बनवतात आणि त्या विजेत जलशक्तीने निर्माण विजेचे योगदान काय असते ते तक्ता क्रमांक ३ मध्ये दिलेले आहे

तक्ता ३

जलशक्ती मधून घेतलेल्या विजेचे प्रमाण जेथे विजेच्या एकूण उत्पादनात जास्त आहे असे देश

क्रमांक	देश	जलशक्ती पासूनचे विजेचे उत्पादन (१०० कोटी युनिट मध्ये)	एकूण वीज उत्पादनातील त्याचे प्रमाण %
१	नॉर्वे	— ८३ ५	९९ ४
२	झांबिया	— ८ ८	९८ ९
३	झैरी	— ४ ३	९८ ६
४	घाना	— ४ ७	९८ ५
५	मोझाबिक	— १३ ६	९७ १
६	ब्राझील	— १२७ ५	९२ ७
७	झिम्बाब्वे	— ४ ०	८८ ९
८	श्रीलंका	— १ ५	८८ ६
९	न्यूझीलंड	— १६ ३	७४ १
१०	नेपाळ	— ० २	७३ ६
११	स्वित्झर्लंड	— ३३ ६	६९ ७
१२	ऑस्ट्रिया	— २९ १	६९ ३
१३	कॅनडा	— २५१ ०	६८ ४
१४	कोलंबिया	— १३ ८	६७ ०
१५	उत्तर कोरिया	— २२ ५	६४ ३
१६	स्वीडन	— ६१ ८	६४ १

आशियामधील देशानी—विशेषत भारताने जगले तोडून जलविद्युत प्रकल्पाची निर्मिती करू नये असे म्हणणाऱ्या युरोपची स्थिती काय आहे हे पण आपण लक्षात घ्यावयास हवे निसर्गाने वीज निर्माण करावयास उपयोगी पडेल अशी जलसंपत्ती युरोपला आशिया खंडाच्या मानाने फक्त २५ टक्के दिली होती पण त्यांनी त्यांना दिलेल्या त्या

जलसपत्तीपैकी ६० टक्के जलसपत्ती वीज निर्माण करण्यासाठी वापरावयाम सुरुवात केलेली आहे सारे आशिया खंड मिळून जेवढी वीज जलविद्युत प्रकल्पातून निर्माण करते त्याच्या दुप्पट वीज युरोप आज जलविद्युत प्रकल्पामधून निर्माण करते

पण आपण या आकड्याच्या जजाळातून आता बाहेर येऊ युरोप, जपान, कॅनडा, रशिया आणि अमेरिका यानी त्याच्या जलविद्युत शक्तीचा फार मोठ्या प्रमाणात विकास केलाय हे आकडेवारीशिवायसुद्धा आपणाला माहीत आहे —आपले एकूण वीज उत्पादन, इतर देशाच्या तुलनेने, आपणालाच आपली कीव यावी एवढे नगण्य आहे —आपले जलशक्तीवरील एकूण उत्पादन आहे फक्त १७,९७१ मेगॅवॅट एवढे मामुली त्यातही आणखी एक आपण अस्वस्थ व्हावे अशी गोष्ट आहे आपल्या आठव्या योजनेत आपण पुरे करणार होतो असे एकूण ४१ विद्युत प्रकल्प, त्याची एकत्रित क्षमता १८ ५०० मेगॅवॅट आहे —जंगल आणि पर्यावरण खात्याने हिरवा झेडा टाखवल्याने तसेच उभे आहेत

सर्वात महत्त्वाची गोष्ट आहे म्हणजे आपल्या वीज प्रकल्पाचा समतोल बिघडला आहे आपण जलविद्युत प्रकल्पामधून १७ हजार मेगॅवॅट वीज निर्माण करते हे आपण पाहिले आपल्या एकूण वीज उत्पादनात त्याचे प्रमाण २७ टक्के एवढे कमी आहे सुमारे अडीच टक्के वीज आपण आपल्या अणुभट्टीपासून बनवतो बाकीची वीज आपल्या औष्णिक केंद्रामधून बनवली जाते जलविद्युत प्रकल्पामधील वीज स्वस्त असते व ती जगले तोडत असली तरी पर्यावरण कमी बिघडते अणुभट्टीपासून बनवलेली वीज महाग असते त्यातून ती खरोखरच एक कायम पेटलेली भट्टी असते म्हणजे आपण वीज वापरली न वापरली तरी समयानुसार कमी होणाऱ्या किरणोत्सर्गी पदार्थाच्या आयुष्याप्रमाणे (Half life period) तिची शक्ती कमी होत असते सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे किरणोत्सर्गी कचरा (Radio active waste) कसा नाहीसा करावयाचा हा जगभर एक अवघड प्रश्न आहे ती खूप खर्चिक व धोकेदायक गोष्ट आहे आपण औष्णिक केंद्रातून वीज निर्माण केली तर ती सुद्धा जलविद्युत पेक्षा थोडी महाग असते —एक हजार मेगॅवॅट वीज तयार करावयास वर्षाला आपणाला ४० लाख टन कोळसा लागतो ती वीज निर्माण करताना प्रदूषण होते - या गोष्टीवर तसा वेगळा उपाय करता येईल आपण थोडा जास्ती खर्च करू प्रदूषण आटोक्यात आणण्याचे खर्चिक मार्ग अमलात आणू पण वैज्ञानिक दृष्टिकोणातून औष्णिक केंद्रामधून किती वीज घ्यावयाची याला एक मर्यादा आहे —वीज उत्पादन प्रकल्पातील ती ग्यानबाची मेख आहे ।

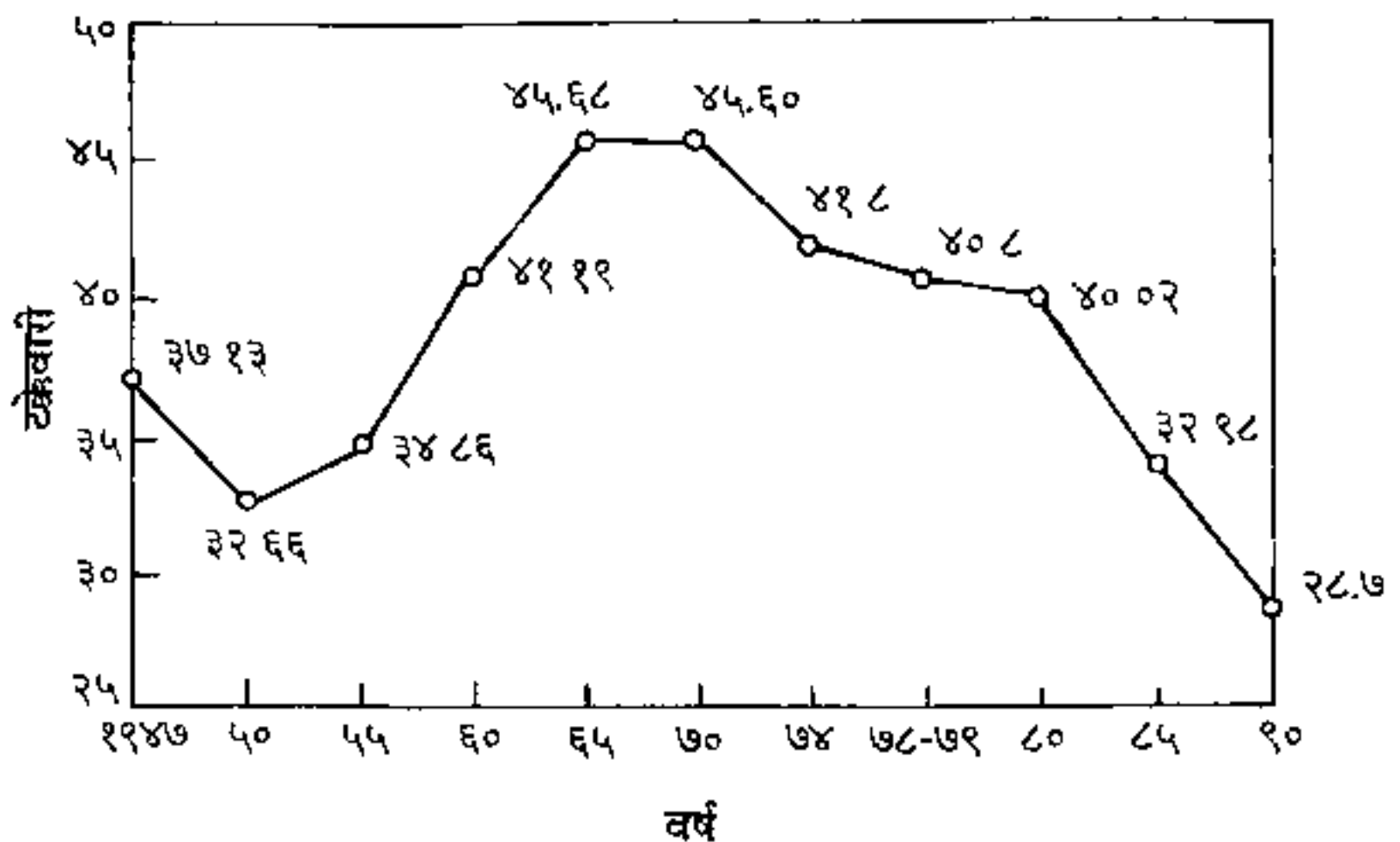
विजेचा समतोल विकास साधण्यासाठी जलविद्युत आणि औष्णिक विद्युत याचे आपापसातील प्रमाण ४० ते ६० असे तरी किमान ठेवावे लागते कारण दिवसा कारखान्यासाठी जास्ती वीज लागते रात्री सरासरीने दिवसाच्या निम्मी वीज लागते

त्यावेळी औष्णिक केद्रात वीज उपलब्ध असते तिचे काय करावयाचे हा प्रश्न असतो त्या विजेला यत्रसामग्री गरम करावयास न देता तिला तेथून हलवणे जरूरीचे असते रात्री ती शिल्लक असलेली वीज वापरून आपण धरणातील पाणी पुन्हा वर खेचतो त्यासाठी जलविद्युत प्रकल्पात आज प्रत्यावर्ती पाणचक्की (Reversible turbine) वापरावे लागते आपल्या तंत्रज्ञानी या तंत्रावर पण हुकूमत मिळवलेली आहे पैठणला आपण ते वापरतो सरदार सरोवरातील जलविद्युत केद्रात पण वापरणार आहोत सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे आपण फार प्रयत्नपूर्वक जलविद्युत व औष्णिक विद्युत याचे ४० व ६० हे प्रमाण १९७० सालीच मिळवले होते त्यानंतर काय झाले ते आकृती क्रमांक ५ मध्ये दाखविले आहे १९८० ते १९९० या दहा वर्षांत आपण तो समतोल झपाट्याने गमावला आपले जलविद्युत उत्पादन फार झपाट्याने कमी होऊन फक्त २८ टक्क्यावर आले ते आणखीही झपाट्याने कमी होऊ शकेल

नेमक्या त्याच सुमारास जगभरच्या नव्या हिरव्या झेड्याने परदेशात एक पुस्तक प्रसिद्ध केले त्यात त्यांनी अभिमानाने म्हटले — "संपूर्णपणे वेसावध असताना भारतातल्या विकास प्रकल्पाना आम्ही खिडीत गाढून मारले आहे " — हे लोक असे केव्हा व का म्हणाले आणि आपल्या विकासाच्या सर्धर्भात याचे नक्की सर्दर्भ काय ते पहावयास आपण आता यक्षप्रश्नाकडे जाऊ

आकृती क्रमांक ५

आपल्या जलविद्युतशक्तीची आपल्या एकूण विद्युतशक्तीमधील टक्केवारी

यक्षप्रश्न आणि आपण

तुम्हाला खोटे कशाला सागू, मी खरेच गोंधळलोय मला मनापासून ज्ञानाच्या क्षेत्रातील आधुनिक ब्राह्मणशाही मान्य नाही कोणताही अत्याधुनिक विषय समजावून घेण्याचा, त्यात प्रश्न विचारण्याचा, त्यात नवी भर घालण्याचा तुमच्या - माझ्यासारख्या सर्वसामान्य माणसाना म्हणजे त्या विषयात तज्ज्ञ नसलेल्या माणसाना अधिकार आहे, असावा असे मला वाटते पण हे सारे व्यवहारात आणताना एक अडचण येते गेल्या वर्षी काय झाले ते तुम्हाला सागतो थोरल्या भावाचे, देवदत्त दाभोळकराचे, पुण्यात छाती वगैरे उघडून करतात ते बायपास सर्जरीचे ऑपरेशन करावयाचे होते गोष्ट खूप खर्चाची होती त्याहीपेक्षा महत्त्वाचे म्हणजे, एकमेकात गुतून असलेल्या आमच्या मोठ्या एकत्र कुटुंबाच्या दृष्टीने चितेची व काळजीची पण होती आम्ही त्या विषयातील दोन तीन तज्ज्ञ डॉक्टरांशी सल्लामसलत करतो त्यानंतर त्यातला एक डॉक्टर ठरवतो त्यानंतर ऑपरेशनपूर्वी एक मजेशीर गोष्ट होते गावातील आमचे मित्र असलेले व बऱ्यापैकी वाचन असलेले वकील, व्यापारी, शाळेतील एखादे गुरुजी अशी तीन चार मडळी एकत्रित येतात आपण अलाण्या वृत्तपत्रात फलाणे वाचले होते, या ऑपरेशनमुळे फायदा नाही-त्रासच जास्ती होतो म्हणून आमच्यावरील प्रेमांमुळेच समजावून देण्याचा प्रयत्न करतात आमच्याच मोठ्या कुटुंबातील एक दोन जण ते जे म्हणताहेत त्यात होकार भरतात आणखी काही इकडचे तिकडचे वृत्तपत्रातील नव्हे तर त्या विषयावरील इंग्रजी पुस्तकातील वाचून काही उतारे मिळवतात त्यात आणखी म्हणजे गावातील एक नामांकित होमियोपॅथ डॉक्टर त्यांना येऊन मिळतो हे ऑपरेशन न करताच त्याशिवाय वा

याच्या गोड गोळ्यांनी माणसे जास्ती व सुखाने जगतात हे आपले अनुभवसिद्ध मत सागतो त्याच्या आधारासाठी, सध्या म्हटल्यासारखी पटापटा अशा बऱ्या झालेल्या माणसाची यादी सुद्धा सागतो ! आता या मडळीचे राहू देत या ऑपरेशनबाबत अगदी गोविंदराव तळवलकर, माधवराव गडकरी, गिरिलाल जैन, अरुण शौरी वगैरे मडळींनी आपली अभ्यासपूर्ण मते सांगितली असती, तरी आमच्या घरातील बहुसंख्य माणसानी ऐकली नसती आमच्या घरातील बहुसंख्य माणसे प्रथम थोडी घाबरतात, नंतर या मडळींना हसण्यावारी नेतात पण माझ्यासारखा एखादा चण उठतो हे लोक जे म्हणाले त्याची नोंद करतो व ती घेऊन या विभागातील त्या तज्ज्ञ डॉक्टरांच्याकडे जातो मी हे करतो याला दोन कारणे असतात एकतर प्रश्न विचारणाऱ्या माणसाची अभ्यासू वृत्ती व आमचे भले व्हावे याबाबत असलेली तळमळ मला माहित असते दुसरी एक अगदी वेगळी गोष्ट म्हणजे त्यातल्या काही माणसाचा आगलावेपणा पण मला माहित असतो उद्या हे लोक अगदी ऑपरेशन सुरू असताना सुद्धा डॉक्टर कसा अज्ञानी, मूर्ख, अडाणी, खोटारडा आहे आणि स्वतःची तुबडी भरण्यासाठी हे नको असलेले ऑपरेशन करतोय हे त्याला व इतरांना समजावून देण्यासाठी वाजत गाजत भाडायला हॉस्पिटलवर जायला कमी करणार नाहीत हे मी जाणून आहे कोणत्याही कारणाने म्हणा पण मी त्यातील महत्वाचे प्रश्न घेऊन डॉक्टरांकडे जातो डॉक्टर प्रथम थोडे हसतात नंतर थोडे वैतागतात त्याचा थोडाफार वेळही जातो पण हे असे प्रश्न विचारणे हा माझा हक्क आहे हे ते मान्य करतात सविस्तर उत्तरे देतात

मी काही चुकीचे, दिशाभूल करणारे उदाहरण देतोय का ? शक्यता आहे मी गागरलोय, गोधळलोय हे मी तुम्हाला प्रथमच सांगितलय पण या परिक्रमेत मी नेमक हे केलय धरणाला विरोध करणाऱ्या लोकानी मला जे मुद्दे सांगितले वा त्यानी वेगवेगळ्या छोट्या मोठ्या पुस्तिकात जे माडलय त्याची मी यादी केली ती घेऊन माधव चितळे, सनत मेहता, एस् सी वर्मा (अध्यक्ष, नर्मदा घाटी विकास प्राधिकरण) श्री शहा (अध्यक्ष, केंद्रीय जल आयोग) डेहराडूनच्या वनविकास विभागातील अधिकारी, डॉ पत सारखा अर्थज्ञ या व अशा मडळींना आपण भेटूया या मडळींना प्रश्न विचारताना एक मात्र करायचे आपल्या संस्कृतीने आपल्याला एक सुंदर सकेत शिकवलाय प्रश्न विचारणाऱ्या माणसाने लक्ष्मणरेषा ओलाडायची नसते समोरचा माणूस कसा मूर्ख व खोटारडा आहे हे त्याला आपण पटवून द्यावयास आलोय ही भावना मनात अजिबात आणायची नसते आपल्याला माहित नाही, आपल्या ज्ञानात भर पडावी म्हणून आपण प्रश्न विचारतोय ही भावना शक्यतो मनात कायम ठेवायची - त्यानंतर प्रश्नोत्तराच्या सदर्भात आपणाला काय वाटते ते आपापल्या मनाशी नक्की करायचे

आपणाला आणखीही एक करावे लागेल भल्या भल्या माणसानी विचारलेले भले भले प्रश्न टाळावे लागतील आता असे बघा सुदरलाल बहुगुणा फार मोठे आहेत चिपको आंदोलनाचे ते प्रवर्तक आहेत हरसूदच्या मेळाव्यात बाबा आमठ्याच्या बरोबर ते सेनापती वा सहसेनापती म्हणून उभे होते त्यांनी त्यांना देऊ केलेली पद्मश्री नाकारली होती परदेशातल्या पर्यावरणावरील प्रमुख परिषदाना त्यांना बोलावतात व ते तथे जातात अमेरिकेतील 'फ्रेंडस् ऑफ नेचर' या प्रमुख संस्थेने त्यांना 'कॉन्झर्वेशन अवार्ड' देऊन त्यांचा गौरव केलाय - आणि पद्मश्री नाकारणाऱ्या बहुगुणानी तो स्वीकारलाय पण बहुगुणा ज्यावेळी हेन्री नेसचे गुरू वाटावेत अशा थाटात मला म्हणाले, "नदीचे वाहण तिचे जीवन आहे व तिच्यावर बाध घालणे हा तिचा मृत्यू आहे असे मी मानतो आमचा प्रश्न एवढा मूलभूत आहे", तेव्हा या प्रश्नात आपण तज्ज्ञाना काय कुणालाच काही विचारू शकत नाही हे म्हणजे माझ्या भावाचे ऑपरेशन करणाऱ्या डॉक्टरला ' आमच्या विभागातील एका सन्माननीय माणसाला ऑपरेशन करून माणसाचे आयुष्य वाढवणे चुकीचे वाटते त्याला वाटते परमेश्वराने दिलेय तेवढेच आयुष्य माणसाने जगावे व ऑपरेशन करण्याऐवजी सकाळ सध्याकाळ देवाचे नामस्मरण करून गोमूत्र प्यावे - तुमचे याबाबत काय मत आहे' असे विचारण्यासारखे होईल । बाबा आमटे, बहुगुणा व इतर अनेकजण पर्यायी विकासनीती हवी असे म्हणतात त्या प्रश्नाचेही असेच आहे तुम्हाला होमिओपॅथीच्या गोळ्या घेऊन बरे व्हायचे असेल तर ऑपरेशन करणारा डॉक्टर त्याबाबत काही सांगू शकत नाही होमिओपॅथी बरी की चांगली, ती प्रमुख आजारासाठी वापरावी की सर्दीपडसे वर्गैसाठी हा एक वेगळा विषय असतो या प्रश्नासदर्भात म्हणायचे तर वि म दाडेकर, मधू लिमये, योजना आयोगाचे सदस्य, लोकप्रतिनिधी यानी ही गोष्ट ठरवावयाची आहे - आपणाला एवढेच पहावयाचे आहे की, तांत्रिक व आर्थिकदृष्ट्या या योजनेत गुणदोष काय आहेत

सारेच प्रश्न तांत्रिक आहेत तुमच्या आणि माझ्या - किमान माझ्या - तांत्रिक कुवतीच्या बाहेरचे पण लहान मूल ज्या उत्साहाने जिद्दीने प्रश्न विचारत हिंडते तसा मी हिंडत होतो 'मी तो हमाल भारवाही' असे म्हणत मी हिंडत राहिलो या मडळींचे प्रश्न तज्ज्ञाना विचारायचे त्याची उत्तरे पुन्हा प्रश्न विचारणाऱ्या मडळींच्याकडे पोचवायची, पुन्हा त्याचे उपप्रश्न घेऊन तज्ज्ञाना भेटावयाचे असा पिंपरीच्या चेंडूसारखा इकडून तिकडे फिरत राहिलो कधी कधी वैताग होई द मा मिरासदारांच्या गोष्टीतला, इतिहासाचे शिक्षक आणि इतिहासतज्ज्ञ आजोबा याच्यामध्ये थपडा खात हिंडणारा तो मुलगा आपल्या शरीरात शिरलाय आणि आपल्याला वाकुकुल्या काढून दाखवतोय असे सुद्धा वाटे ' - पण आता वाटते या मडळींनाच त्यांच्या सौजन्याचा फायदा घेत मी खूप पिळले एक गोष्ट सांगतो १ मे १९९० या दिवशी मी नर्मदामय होतो त्या दिवशी मधू

लिमयाचा वाढदिवस होता बागाईतकरानी म्हणून त्यांना रात्री जेवावयास बोलावले त्यांना सारथी असावा म्हणून मग बहुधा मलाही । एकूण आम्ही तीन-चारच माणसे लिमयाच्या समोर शहाण्या माणसाने बोलू नये, ते त्याचा खुळखुळा करतात हे मी मनाशी नक्की जपलेले तत्त्व मी नर्मदामय झाल्याने त्यावेळी विसरलो मी नर्मदा प्रकल्पाबाबत काहीतरी बोललो मग लिमये मला रात्री ११-१२ वाजेपर्यंत फैलावर घेत राहिले - मडके कच्चे की पक्के हे ते तपासत असावेत । नंतर जाताना पुन्हा म्हणालेच, "हा माझ्या अभ्यासाचा विषय नाही । हातातील कामे सोडून नव्या कामाना हात लावण्याएवढा आता वेळ नाही पण तुम्हाला मी पार्लमेंट लायब्ररीचा पास काढून देतो तुम्ही १५ दिवस त्या लायब्ररीत बसून आत्तापर्यंत लोकसभेत या विषयात एकूण काय प्रश्नोत्तरे झालीत ती जरा नीट तपासा ।" - एक मात्र खरे, लिमयानी उपस्थित केलेले एकदोन उपप्रश्न मला नवे होते मला रात्रभर झोप नाही सकाळी उठल्यावर मी प्रथम माधव चितळ्यांना फोन केला चितळे त्या प्रश्नाची सविस्तर उत्तरे मला दहा-पंधरा मिनिटे फोनवर सागत बसले मी आणखी काही आकडेवारी विचारली त्यावेळी म्हणाले, "याच्या नक्की आकडेवारीसाठी या या माणसाना भेटा वा फोन करा - पण असे करा आता फोन करू नका । आता ते झोपले असतील आता पहाटेचे चार वाजलेत ।" चितळे फोनवर अधून मधून जाभया देताहेत असे मला का वाटत होते याचा मला तेव्हा कोठे उलगडा झाला

एक मात्र खरे मी असा बॅडमिंटनच्या शटलसारखा इकडून तिकडे चकरा खात राहिलो मी तुम्हाला तसा फिरवणार नाही या भ्रमतीत माझ्या मनात प्रश्नोत्तराच्या ज्या प्रतिमा तयार झाल्या त्या एकसंधपणे, व्यक्तींना विसरून, पण ध्वनिमुद्रकाला आणि माझ्या टिपणाना साक्षी ठेवून तुम्हाला सांगणार आहे माझ्या मते खरे चार प्रश्न महत्त्वाचे आहेत मोठी धरणे-छोटी धरणे यात तांत्रिक दृष्टीने बरोबर-चूक काय, धरणाच्या पाण्यामुळे पाणलोट्याच्या पाणथळ जागा तयार होऊन खूप जमीन बरबाद होते यात शास्त्रीय सत्य काय आहे, गाळ साचल्यामुळे भारतातील प्रमुख धरणाचे आयुष्य सपुष्टात आलय आणि सरदार सरोवराचे आयुष्य तर पन्नास वर्षांपेक्षा जास्ती नसेल हे खरे का ? कोणतीही योजना लाखाचे बारा हजार करण्यासाठी करत नाहीत योजनेत खर्च-नफा याचे गणित (Cost-Benefit Ratio) महत्त्वाचे असते नर्मदा धरणाच्या बाबत मनमानी करत हे आकडे पुन्हा पुन्हा का बदलण्यात आलेत ? यातील एकेका प्रश्नाला आपण आता सविस्तर भेटणार आहोत एक मात्र लक्षात घ्या या माझ्या मनात निर्माण झालेल्या प्रतिमा आहेत आणि तुमच्या मनाशी तुम्ही त्या तपासून घ्यायच्यात

1] आपली जलसपत्ती, मोठी धरणे, छोटी धरणे व इतर उपाय

स्वातंत्र्यानंतर आपण आपल्या जलसपत्तीचा विकास योग्य मार्गाने केलेला नाही

मोठ्या वा मध्यम आकाराच्या धरणाऐवजी छोटे छोटे पाटबंधारे, ट्यूब वेल्स व इतर गोष्टींना आपण प्राधान्य द्यावयास हवे आपल्यासारख्या गरीब, विकसनशील देशात त्या गोष्टी अधिक योग्य आहेत त्यातून एकूणच सरकारी यंत्रणेत व समाजात असलेल्या भ्रष्टाचारांमुळे मोठ्या मोठ्या धरणाचा खर्च आज फार वाढला आहे पहिल्या योजनेत मोठी व मध्यम आकाराची धरणे बांधून जलसिंचन करावयास दर हेक्टर मागे फक्त १५३० रुपये खर्च येत असे आज तो दर हेक्टर मागे ३५,००० रुपये येतो आहे । - मग आपण मोठ्या वा मध्यम आकाराच्या धरणाचा आग्रह अजूनही का धरतो ?

प्रश्न महत्त्वाचा आहे तो गुतागुतीचा पण वाटतो पण तो तसा नाही खरी गोष्ट अशी आहे की, आपण आपल्याच देशात पाहुणे म्हणून वावरत असतो साधी साधी आकडेवारी व आपल्या भोवताली घडणाऱ्या छोट्या मोठ्या योजना पण आपणाला माहीत नसतात एकेक गोष्ट लक्षात घेऊ, आपल्या देशाचे भौगोलिक क्षेत्रफळ ३२ कोटी ८८ लाख हेक्टर आहे त्यापैकी १८ कोटी ६० लाख हेक्टर जमीन लागवडीयोग्य आहे म्हणजे आपल्या भौगोलिक क्षेत्रफळातील ५६.५ टक्के जमीन लागवडीयोग्य आहे लागवडीयोग्य असलेल्या जमिनीपैकी १४ कोटी १० लाख हेक्टर जमीन १९८५ मध्ये लागवडीखाली आली होती म्हणजे लागवडीयोग्य असलेल्या जमिनीपैकी ७६ टक्के जमीन आपण लागवडीखाली आणली होती आणखी एक गोष्ट लक्षात घ्या लागवडीयोग्य नसलेली जमीन लागवडीसाठी आणण्याची खूप कमी शक्यता आहे शहरीकरण व वाढणारी लोकसख्या यांचे लागवडीयोग्य जमिनीवर आक्रमण होण्याचा धोका पण आहे

शेतीचा आणि मनुष्यप्राण्याच्या जीवनाचा पण पाणी हा एक मूलभूत आधार आहे भारतीय शेती (व भारतीय जीवन पण) पावसावरील जुगार समजले जात असत भारतात पाणी प्रामुख्याने पावसापासून मिळते सरासरीने आपल्या देशाला दरवर्षी पावसापासून ४० कोटी हेक्टर मीटर एवढे पाणी मिळते पण त्यातही आपल्याला एक गोष्ट माहीत आहे हे सारे पावसाचे पाणी वर्षभर नाही, तर तीन-चार महिन्यात मिळते वेगवेगळ्या विभागात हे प्रमाण अगदी वेगळे वेगळे असते त्यातून पावसाच्या मनमानीप्रमाणे दरवर्षी त्यात हवे तसे चढउतार होतात दरवर्षी सुमारे १/३ देशात दुष्काळ व १/३ देशात पूर असे विचित्र स्वरूप असते

या पार्श्वभूमीवर आणखी काही गोष्टी लक्षात घेऊ आपल्या देशात जमिनीवरील पाणी (Surface Water) १८ कोटी हेक्टर मीटर आहे पण त्यापैकी ८० टक्के पाणी पावसाच्या तीन-चार महिन्यात वाहात असते ते पाणी साठवून वर्षभर वापरणे ही आपली निकडीची गरज बनते पण आपल्या देशाचा भूगोल, नद्यांची खोरी यामुळे मोठी व मध्यम आकाराची धरणे बांधावयास योग्य जागा खूप कमी आहेत म्हणजे आपल्या जमिनीवरील

पाण्यापैकी ६ कोटी १० लाख हेक्टर मीटर एवढेच पाणी आपण अशा प्रकारे वापरू शकू. जो भाग जमिनीवरील उपलब्ध पाण्याच्या फक्त ३८ टक्के आहे आणखी एक गोष्ट लक्षात घ्यावयास हवी आपल्या देशाकडे वापरता येईल असे भूगर्भातील पाणी सुमारे ४ कोटी २० लाख हेक्टर मीटर एवढे आहे १९५० मध्ये जमिनीवरील वापरायोग्य पाण्यापैकी आपण फक्त २० टक्के पाणी वापरत होतो भूगर्भातील पाण्यासाठी तो आकडा तर फक्त १० टक्के होता आज दोन्ही विभागात तो आकडा ५०-५५ टक्क्यावर आहे

एक गोष्ट तर आपणाला मान्य व्हावी मनमानी करत या देशातील पाण्याला समुद्रात जाऊ देणे आपणाला परवडण्यासारखे नाही पुराच्या वेळी खेडी, शहर, उद्ध्वस्त करत त्या पाण्याने जाऊ नये असे आपणाला वाटते म्हणजे मग या पाण्यावर छोटे पाटबधारे, मोठी वा मध्यम आकाराची धरणे शक्य तेथे बाधून आपण त्याला अडवले पाहिजे त्याचे हवे तसे नियंत्रण आपणाला करता यावयास हवे, यासाठी योग्य जागा कोणत्या, योग्य जागा म्हणजे काय व छोटे पाटबधारे व मोठी धरणे याचे तौलनिक हानी-लाभ कोणते हे आपण तपासावयास हवे ते आपण पुढे करणार आहोत पण त्यापूर्वी धरणाच्या बाबतची एक गोष्ट लक्षात घेऊ धरणाचे पाणी शेतीसाठी हवे असते तसेच ते मोठ्या शहरांना पिण्याचे पाणी म्हणूनही हवे असते मुंबई शहराचा पाणी पुरवठा वेंतारणा, तानसा, भातसा या धरणावर अवलंबून आहे ते पाणी कमी पडते आहे म्हणून आपण वेंतारणेवर आणखी एक धरण बाधण्याचा विचार करत आहोत हैद्राबाद शहर पाण्यासाठी निजाम सागर आणि सिगूर धरणावर अवलंबून आहे दिल्ली शहर यमुनेच्या काठावर वसलय पण यमुनेपासून दिल्लीला २५ टक्के सुद्धा पाणी मिळत नाही पश्चिमेकडून रामगंगा धरणामधून दिल्लीला पाणी आणावे लागते दिल्लीत १० टक्के पाणी पुरवठा ट्यूबवेल्स मधून होऊन सुद्धा पाण्याची टचाई पुन्हा उरतेच गगानदीवर बाधण्यात येणाऱ्या तेहरी धरणामधून दिल्लीसाठी मोठ्या प्रमाणात पाणी आणावे लागेल नदीवर धरण बाधणे म्हणजे नदीचे मरण आहे, माझ्या गगेवर बाध घालू नका असे बहुगुणा म्हणतात त्यावेळी मोठी शहरे वाढवू नका - खेड्याकडे परत चला असे अप्रत्यक्षपणे सांगितले जात असते प्रत्येक मोठ्या शहराला असे धरणातील पाणी हवे असते मद्रासला तर जवळपास कोठूनच पाणी पुरवता येत नव्हते आंध्र, महाराष्ट्र आणि कर्नाटकमधून कृष्णेचे पाणी मद्रासला द्यावयाचे ठरवले आंध्रमधील श्रीशैलम् धरणामधून ४३० किलोमीटर लांबीच्या कालव्यातून ते पाणी पुरवले जाईल

आणखी एक गोष्ट लक्षात घ्या आपण जे एकूण पाणी वापरतो त्याचा फार थोडा भाग उद्योगधंद्यासाठी लागतो हे खरे आहे पण मोठ्या धरणात पाणी अडवून त्याचा पुरवठा या मोठ्या उद्योगधंद्यांना केला नाही तर ते उद्योग उभे राहू शकत नाहीत 'बोकारो स्टील प्लॅन्ट' साठी लागणारी पाण्याची वाढती गरज भागवण्यासाठी दामोदर नदीवर तीनघट येथे

आपणाला नवे धरण बाधावे लागले औष्णिक विद्युत केंद्राना (Thermal and superthermal stations) पण असे पाणी लागते उत्तरेतील आपली औष्णिक विद्युत केंद्रे रिहाड धरणावर अवलंबून आहेत आपल्या 'विशाखापट्टणम् स्टील प्लॅन्ट' साठी आंध्रप्रदेशातील येलेरु धरणातून पाणी पुरवावे लागेल मोठी धरणे नकोत असे तुम्ही म्हणता त्यावेळी मोठे उद्योगधंदे नकोत, आम्हाला ग्रामोद्योगाकडे परत जावयाचे आहे असे आपण म्हणत असतो का ?

मोठ्या धरणाचे आणखी काही महत्त्वाचे फायदे लक्षात घ्या आपल्या देशातील १/३ भागाला दरवर्षी पुराचा फटका बसतो पूर टाळण्याचा एक महत्त्वाचा मार्ग म्हणजे मोठी धरणे बांधून त्यात पाणी अडवून, पुराचे नियंत्रण करणे महानदीवर बाधलेल्या हिराकूड धरणामुळे महानदीच्या खोऱ्यातील पूर कमी झाले आणि महानदीच्या खोऱ्यातील सकस जमीन पुराच्या तडाख्यातून वाचली हे आकडेवारीने सिद्ध झालेले आहे दामोदर नदीवर बाधलेल्या अनेक धरणामुळे दामोदर खोऱ्यात हेच झाले आहे भाक्रा धरण बाधल्यावर सतलजच्या खोऱ्यात नेमके हेच झाले आहे पुर्णखाली नेहेमी येणारी फार मोठी जमीन त्यामुळे सतलजच्या खोऱ्यात लागवडीखाली आली आहे उकाई धरण झाल्यावर सुरत शहरात वारवार येणारे पूर आता पूर्णपणे थाबले आहेत - या उलट गंगा आणि ब्रह्मपुत्रा यांच्यावर अजून मोठी धरणे न बाधल्याने तेथील पूर अजूनही सुरू आहेत गंगानदीच्या उपनद्यावर धरणे बाधण्यायोग्य जागा आपल्या देशात येत नसल्यामुळे बिहार, पश्चिम बंगाल, उत्तरप्रदेश यातील काही विभागातील पूर थाबवण्यासाठी आपणाला फार वेगळा विचार करावा लागेल

धरणे आणि पाटबंधारे

वरील माहितीचे सदर्थ मनात ठेवून मोठी व मध्यम आकाराची धरणे, पाटबंधारे याचा तुलनात्मक अभ्यास आपणास करावयाचा आहे त्यापूर्वी एक वेगळी गोष्ट लक्षात घेऊ निसर्गाने अमेरिका आणि भारत यांना सारखीच जलसंपत्ती दिली आहे अमेरिकेचे क्षेत्रफळ आपल्या तिप्पट असताना निसर्गाने हे झुकते माप आपल्याला दिले आहे पण आपली लोकसख्या अमेरिकेच्या तिप्पट असताना आपल्या जलसंपत्तीबाबत आपण काय केले आहे ? अमेरिकेने निर्माण केलेली पाणी साठवून ठेवण्याची क्षमता (Storage Capacity) आपल्या सहा पट आहे ।

स्वातंत्र्यानंतर आपण जवळजवळ एक लाख पाटबंधारे बाधले व सुमारे दोन हजार मोठी व मध्यम क्षमतेची (म्हणजे ज्याची उंची ३० मीटरहून जास्त आहे) धरणे बाधली स्वातंत्र्यापूर्वी ब्रिटिशानी बाधलेले हजारो पाटबंधारे पण अस्तित्वात आहेत दोन हजार

मोठ्या धरणाची क्षमता १४३ लाख हेक्टर मीटर आहे तर हजारो पाटबधान्याची एकूण क्षमता फक्त ३० लाख हेक्टर मीटर आहे आपण जी मोठी व मध्यम आकाराची धरणे बांधणार आहोत त्याची पाणी साठवण्याची क्षमता ८० लाख हेक्टर मीटर आहे व जी धरणे बांधणे आपल्या विचाराधीन आहे त्याची क्षमता ८० लाख हेक्टर मीटर आहे म्हणजे आपण जो सुमारे तीन कोटी तीस लाख हेक्टर मीटर पाणी साठवण्याच्या क्षमतेचा विचार करतो आहोत त्याला लाखाहून अधिक सख्येने असलेल्या पाटबधान्याचे योगदान ३० लाख हेक्टर मीटर म्हणजे दहा टक्क्याहून कमी आहे आपण आणखी दोन तीन लाख पाटबधारे बांधले तरी त्यामुळे निर्माण होणारी क्षमता फार तर ५०-६० लाख हेक्टर मीटर होईल आपला तीन कोटी तीस लाख हेक्टर मीटर पाणी साठवण्याचा आकडा तुम्हाला मोठा वाटत असेल तर आणखी एक गोष्ट लक्षात घ्या तो आकडा आपल्या वापरण्यायोग्य जमिनीवरील पाण्याच्या फक्त ४० टक्के आहे आणि आपणाकडे दरवर्षी उपलब्ध असलेल्या जमिनीवरील पाण्याच्या फक्त १६ टक्के आहे

काही हजार मोठी धरणे बांधण्याऐवजी लक्षावधी (वा कोट्यवधी) छोटे पाटबधारे बांधून आपली शेतीच्या पाण्याची गरज आपण का पुरी करून घ्या हा भावव्याकुळ प्रश्न तुम्ही अजूनही विचारू शकता त्याबाबत आपण खालील गोष्टी लक्षात घ्याव्यास हव्यात

(१) छोटी धरणे व पाटबधारे याना एक प्रमुख मर्यादा आहे याचे स्ववण क्षेत्र (Catchment area) कमी असते त्यामुळे दुष्काळाच्या दिवसात हे पाटबधारे संपूर्ण आटून जातात परदेशात याचा अनुभव काय आहे ते येथे सागून उपयोगाचे नसते तेथे वर्षभर पाऊस असतो आपल्याकडे तीनचार महिनेच पावसाचे असतात नक्की उदाहरण घेऊन हे अधिक स्पष्ट करू. आध्रमध्ये लागोपाठ तीन वर्षे अवर्षणाची होती त्यावेळी मोठ्या व मध्यम आकाराच्या धरणावर फारसा परिणाम झाला नाही त्याची क्षमता २९ लाख हेक्टर जलसिचनेची होती त्या ऐवजी २३ लाख हेक्टर जमिनीला त्यांनी जलसिचन केले मात्र त्याच काळात एकूण जलसिचन क्षमता १७ लाख हेक्टर असलेल्या पाटबधान्यानी फक्त ६० हजार हेक्टर जमिनीला पाणी पुरवले

(२) आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट लक्षात घ्या मोठी व मध्यम आकाराची धरणे व पाटबधारे नदीवर कोठे बांधावयाचे हे आपणाला आपल्या मर्जीनुसार ठरवता येत नाही - म्हणजे आयुष्यात काही वेळा तुमच्या मनात काय आहे याला फारसे महत्त्व नसते फक्त सागून आलेल्या स्थळापैकीच तुम्ही निवड करू शकता त्यासारखे हे आहे उगाच भलते-सलते विचार मनात आणू नका । - याचा अर्थ असा की, दिल्लीला पाणी पुरवायचे आहे तर दिल्लीच्या जवळपास यमुनेवर धरण बांधा असे सुदरलाल बहुगुणासारखा देवमाणूस म्हणाला तरी आपण तसे करू शकत नाही जास्तीत जास्त यमुनेच्या वरच्या अगाला त्यासाठी आपण विशाल धरण बांधू शकू

(३) म्हणजे एक लाख हेक्टर एवढी जलसिचनेची क्षमता असलेल्या एका मोठ्या धरणाऐवजी १० ते ५ हजार हेक्टर जलसिचनेची क्षमता असलेली १० ते २० छोटी धरणे बाधावयाची म्हटली तर तेवढ्या जागा सर्वसामान्यपणे नदीवर उपलब्ध नसतात व त्यामुळे मग आपली जलसिचनेची क्षमता कमी करावी लागते त्यातून अशा जागा उगमाकडे डोंगराळ प्रदेशात असल्या तर अवघड यंत्रसामग्री, सामान तेथे घेऊन जाण्याचा खर्च वाढतो उगमाकडेच्या प्रदेशात जुनी जगले जास्ती प्रमाणात पाण्याखाली जाण्याचा धोका असतो तुम्ही उगमापासून दूर मैदानी प्रदेशात अशी जमीन निवडलीत तर सुपीक जमीन धरणाखाली जाते एकच जागा निवडताना हा धोका कमी करता येतो म्हणजे एका मोठ्या धरणाऐवजी जास्ती छोटी धरणे बाधलीत तर मोठ्या धरणाच्या वेळी मिळाली असती त्यापेक्षा कमी जमीन सिंचनेसाठी मिळते व जास्त जमीन बुडताखाली जाते

(४) तुम्हाला हे पटत नसेल तर अगदी अलीकडेचे एक उदाहरण घेऊ गुजराथेत आपण हेरान धरण बाधले नाही कारण या धरणामुळे जमीन पाण्याखाली जाते व लोक विस्थापित होतात म्हणून पर्यावरणवादी मंडळींनी तेथे हिरवा झेंडा उभारला या पुढे जाऊन याऐवजी नदीच्या उगमाकडे जाऊन जास्ती छोटी धरणे बाधा म्हणून या मंडळींनी सुचवले सारा हिशेब केला त्यावेळी लक्षात आले की, अनेक छोट्या धरणामुळे एकत्रितपणे अधिक जमीन बुडताखाली जाते व अधिक लोक विस्थापित होतात - अर्थात यावेळी पाण्याखाली जाणारी जमीन शेतजमीन नव्हती, तर मोठ्या प्रमाणात जंगलामधील होती यावेळी विस्थापित होणारे लोक पण उगमाकडील डोंगराळ विभागातील म्हणजे आदिवासी होते त्यातून सिंचनेखाली येणारे लाभ क्षेत्र २५ टक्क्यांनी कमी होत होते व योजनेचा एकूण खर्च फार वाढत होता ही छोट्या धरणाची मालिका आपण म्हणून करू शकलो नाही हेरान धरण पण आपणाला हिरव्या झेंड्याच्या विरोधामुळे बाधता येत नाही हिरव्या झेंड्याचा गुजराथमधील पहिला बळी म्हणून ती जागा तुम्हाला बघता येईल

(५) तुम्हाला याबाबत नक्की काही आकडेवारी पाहिजे असे तुम्ही म्हणता तशी आकडेवारीसुद्धा उपलब्ध आहे महानदीवरील गिरना धरणाचे उदाहरण घ्या ६० कोटी ३ लाख घनमीटर पाणी साठवणारे एकच धरण बाधायचे हा पहिला पर्याय होता दुसरा पर्याय १ कोटी ८५ लाख घनमीटर पाणी साठवणारे एक धरण व बाकीचे ४ कोटी १८ लाख घनमीटर पाणी साठवण्यासाठी आठ धरणे अशी एकूण नऊ धरणे बाधावीत असा होता या दुसऱ्या पर्यायात खर्च १५० टक्क्यांनी वाढत होता धरणाच्या पाण्याखाली बुडणाऱ्या जमिनीत पण ६० टक्क्यांनी वाढ होत होती आणखी एक गोष्ट लक्षात घ्या उन्हाळ्यात धरणातील पाणी बाष्पीभवन होऊन जाते बाष्पीभवन होऊन जाणाऱ्या पाण्याची उंची धरणातील पाण्याच्या उंचीवर (वा खोलीवर) अवलंबून नसते म्हणजे १०० फूट उंचीच्या एका धरणामधून जर वरचे २ फूट पाणी वर्षात बाष्पीभवन होऊन जाते

असेल, तर १० फूट उंचीच्या १० धरणामधून एकूण २० फूट पाणी बाष्पीभवन होऊन जाते या धरणाची रुंदी कमी असते असे म्हटले तरीही असे खूप अधिक पाणी छोट्या धरणामधून एकत्रितपणे बाष्पीभवन होऊन जाते

(६) एक वेगळा मुद्दा लक्षात घ्या मोठ्या धरणामुळे सलग एक टापू समृद्ध होतो, दोन विभागातील असमतोल त्यामुळे वाढतो, ताण-तणाव वाढतो हे तुमचे म्हणणे खरे आहे पण असा एकसंध सलग टापू बारामाही पाण्याचा झाल्याने परस्परावर अवलंबून असलेली 'कृषि-औद्योगिक क्रांती' त्या विभागात होऊ शकते पंजाब-हरियानाला आपण हे पाहिलेले आहे

जमाखर्चाचा ताळेबंद आणि भूगर्भातील पाणी

छोटे पाटबधारे स्वस्त असले पाहिजेत असे तुम्हाला अजूनही वाटते आहे आपण काही नेमकी गणिते करून ते तपासून घेऊ त्याचबरोबर जमिनीवरील पाण्याऐवजी भूगर्भातील पाणी आपण का वापरूनये, असाही एक प्रश्न आहे भूगर्भातील पाणी आपण जरूर वापरले पाहिजे पण भूगर्भातील पाणी जमिनीवरील पाण्याला पर्याय म्हणून नव्हे तर सहायक म्हणून वापरावयाचे असते खरे तर नदीच्या खालच्या थरातील पाणीच भूगर्भात जात असते जमिनीवरील पाणी व भूगर्भातील पाणी यात एक सतुलन (Two way flow) असणार. भूगर्भातून किती पाणी काढावयाचे याला एक मर्यादा असते ट्यूबवेल्लसमधून फार मोठ्या प्रमाणात पाणी काढल्याने त्या पाण्यातील क्षार फार वाढल्याने सौराष्ट्रात ते पाणी कुचकामी ठरते आहे त्यातून ट्यूबवेल्लसमधून पाणी काढण्यासाठी आपण विजेवर अवलंबून असतो

मोठी धरणे, मध्यम आकाराची धरणे, पाटबधारे व नळविहिरी (ट्यूब वेल्ल) याचा खर्च पहावयाचा असेल तर प्रथम केलेल्या खर्चाबरोबरच त्याचे अपेक्षित आयुष्य, त्याच्या देखभालीसाठी येणारा खर्च या सर्व गोष्टी विचारात घ्याव्या लागतात आकडेवारी आपण तक्ता क्रमांक १ मध्ये दिली आहे त्यावरून दरवर्षीचा खर्च काढला तर मोठ्या धरणाना, मध्यम आकाराच्या धरणाना, पाटबधान्याना व नळ विहिरींना तो अनुक्रमे ६०० रुपये, ५०० रुपये, ९३३ रुपये व १०४० रुपये येतो हे तुमच्या लक्षात येईल

होणारा खर्च रुपयात प्रति हेक्टरमागे

प्रकार	मोठे धरण	मध्यम आकाराचे धरण	लहान बंधारे पाटबंधारे	नळविहिरी (ट्यूबवेलस)
सुरुवातीचा खर्च	३०,०००	२०,०००	१३,०००	७,५००
दरवर्षीचा देखभालीचा खर्च	३००	३००	५००	६६५
आयुष्य	१००	१००	३०	२०
साऱ्या आयुष्यात देखभालीसाठी				
होणारा एकूण खर्च	३०,०००	३०,०००	१५,०००	१३,३००
एकूण सर्व खर्च	६०,०००	५०,०००	२८,०००	२०,८००
दरवर्षीचा खर्च	६००	५००	९३३	१,०४०

अमाप वाढलेला खर्च

मोठ्या धरणाचा खर्च अमाप वाढलेला आहे हा तुमचा शेवटचा मुद्दा आहे पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत प्रति हेक्टर तो खर्च १५३० रुपये होता व सातव्या योजनेत तो प्रतिहेक्टर ३५ हजार रुपये झालेला आहे हे पुन्हा पुन्हा आग्रहाने सांगितले जाते - ही आकडेवारी देताना तुम्ही आकड्याची जादू करत आहात या कालखंडात झालेली प्रचंड भाववाढ तुम्ही लक्षात घेतलेली नाही योजना आयोगाने याबाबत काही अदलाबदलीचे दर ठरवलेले आहेत किंवा या साऱ्या योजनांच्या काळात १९७०-७१ या वर्षी असलेली किंमत स्थिर किंमत म्हणून धरली, तर वेगवेगळ्या योजनांच्या काळात प्रतिहेक्टर येणारा खर्च असा येतो

योजना	प्रति हेक्टर खर्च (रुपये)
पहिली, दुसरी, तिसरी व चौथी योजना	३३४० ते ३९४०
चौथी योजना ते सहावी योजना	४३०० ते ४६००
सहावी योजना	५७००
सातवी योजना	५८३०

याचा अर्थ पहिल्या योजनेपासून सहाव्या योजनेपर्यंत खर्चात झालेली वाढ बीस पट नाही तर ६० टक्के आहे सर्व किंमती स्थिर किंमतीत बदलल्यावर पण हा फरक का येतो

या प्रश्नाला तीन-चार उत्तरे आहेत पहिली गोष्ट म्हणजे आपण स्थिर किंमत वगैरे धरली तरीही भाववाढ त्यापेक्षा थोडी जास्त असण्याची एक शक्यता असते दुसरी गोष्ट म्हणजे पहिल्या योजना अधिक सोप्या जागी होत्या अधिक अवघड जागी पुढची धरणे स्वाभाविकपणेच बाधली जातात, त्यामुळे खर्च थोडा वाढतो १९७० साला पासून धरणाना चिरजीव बनवण्यासाठी, व पुराचे पाणी इतरत्र पसरून नये म्हणून आपण धरणाना भले मोठे दरवाजे बसवू लागलो त्यामुळे खर्च वाढणे स्वाभाविक होते पाणी ४० हेक्टरचा गट करून देण्याऐवजी ५ ते ८ हेक्टरचा छोटा गट करून देण्यास आपण सुरुवात केली त्यामुळे पुन्हा खर्च थोडा वाढला त्याचबरोबर विस्थापिकाना अधिक चांगले फायदे दिले पाहिजेत - घसघशीत फायदे दिले पाहिजेत व त्याचबरोबर पर्यावरण, जंगल याची काळजी घेण्याची सामाजिक जबाबदारी अधिक चांगल्या प्रकारे पार पाडली पाहिजे याची जाणीव झाल्याने त्या विभागातील खर्च पण वाढला आहे

आपल्या सान्या जलविकास प्रकल्पात काही त्रुटी होत्या का, अनुभवातून आपण काही शिकलो का ते आपण पुढे तपासणार आहोत पण तरीही एक गोष्ट मात्र खरी - १९५० मध्ये या देशातील अन्नधान्याचे उत्पादन ५० लाख टन होते १९८९ मध्ये तो आकडा १ कोटी ७० लाख टनाचा होता म्हणजे ४० वर्षांत आपले अन्नधान्य उत्पादन १ कोटी २० लाख टनाने वाढले आहे स्वातंत्र्यानंतर आपण आपल्या जलसंपत्तीचा योग्य उपयोग केला नाही, आपली विकासाची एकूणच नीती चुकली आम्हाला पर्यायी विकासनीती हवी आहे असे म्हणण्यापूर्वी ही सर्व माहिती आपल्या मनात हवी

धरणामुळे परणारी जमीन

धरणाखाली बुडणारी जमीन आपण समजू शकतो पण धरणामुळे सचिताच्या क्षेत्रात आलेली जमीन पाणथळ जागा बनल्यामुळे (Water-logging and Salinity) मरते हा भयकर प्रकार आहे - दुर्दैवाने आपल्या देशाच्या विकासात तो झालाय हे मान्य करावे लागते आपण बाधलेल्या मोठ्या धरणामुळे लाभक्षेत्रात आलेल्या जमिनीपैकी १ ।। ते १० टक्के जमीन पाणथळ बनून कुचकामी झाली हा आकडा सरासरी ५ टक्के असेल तो खूपच मोठा आहे असे धरणाला विरोध करणारे लोक म्हणतात - पण या आकड्याच्या न सोडवता येणाऱ्या कोड्यात मला शिरावयाचे नाही या देशातील अगदी थोडीसुद्धा जमीन कोणाच्या चुकीमुळे फुकट गेली असेल तर ती वाईट गोष्ट आहे पण त्याचबरोबर अशी जमीन फुकट घालवून सुद्धा आपण धरण बांधून सिंचनाखाली जमीन आणल्याने या देशातील अन्नधान्य उत्पादन तिपटीने वाढले असे म्हणता येईल दोन्ही बाजूना एक गोष्ट मान्य करावी लागेल धरण बाधल्यावर अशी जमीन फुकट घालवली नाही तर

आपले अन्नधान्य उत्पादन आणखी वाढेल - आपण चुका शोधतो आहोत ते चुका आपण का केल्या आणि त्या यापुढे होऊ नयेत म्हणून आपण काय करतो आहोत हे समजावून घेण्यासाठी

म्हणजे जमीन पाणथळ का बनते, का बनली व पुढे ती बनू नये म्हणून आपण काय करतो आहोत एवढेच आपण पाहावयाचे आहे धरणामुळे जमीन पाणथळ बनली पण धरणामुळे जमीन पाणथळ बनते हे खरे नव्हे म्हणजे धरणामुळे नव्हे, तर धरणातील पाण्याचा चुकीचा वापर केल्याने जमीन पाणथळ बनते जमिनीचे काहीसे आपल्यासारखे आहे स्वातंत्र्यानंतर मुबलक खायला (प्यायला) मिळू लागले त्यामुळे सान्या शहरात आपण गलेलड्ड मध्यमवर्गीय माणसे आज हिंडतो त्यामुळे आजार, रक्तदाब, वजन कमी कसे करावयाचे याची कायमची चिंता ! - याचा अर्थ पुन्हा रेशन सुरू करा, लोकाना लाल मिलो, गुळाचा चहा व घोटभर दूध मिळेल अशी सोय करा म्हणजे त्याचे वजन कमी होईल असे आपण म्हणत नाही थोडे वेगळे उदाहरण घ्या तुम्ही घरी मुबलक दही, दूध, तूप, लोणी, साखर आणून ठेवलीत मुलानी ते अधाशीपणाने खाल्ले मुले त्यामुळे आजारी पडली हा तुम्ही घरी आणून ठेवलेल्या दही-दुधाचा परिणाम नाही

हे नेमके असे आहे पण त्यापूर्वी प्रथम आपण जमीन पाणथळ कशी व का बनते ते समजावून घेऊ शेतकऱ्यानी जमिनीला हवे त्यापेक्षा जास्ती पाणी दिले आणि त्यातील जादा पाणी इतरत्र वाहून जाण्यासाठी नाले, मोरी (drainage) याची सोय नसेल तर ते पाणी झिरपून भूगर्भात जाते भूगर्भातील पाणी व जमिनीवरील पाणी यात एक समतोल (Two way flow) असतो हे आपण यापूर्वी पाहिलेले आहे म्हणजे भूगर्भातील पाणी वाढले, त्याचा दाब वाढला तर ते जमिनीवर येते वर आलेले हे पाणी उन्हामुळे बाष्पीभवन होईपर्यंत वर तर राहतेच, पण ते जेव्हा बाष्पीभवन होऊन निघून जाते त्यावेळी त्याच्यातील क्षार त्या जमिनीवर राहून जमीन हळूहळू लागवडीला अयोग्य बनते पण हे केवळ धरणाचे पाणी दिल्यामुळेच होते असे नव्हे नदीच्या सपाट खोऱ्यात वा शुष्क (Arid) जमिनीच्या बाबत या ना त्या प्रकारे पण हे घडू शकते

हरियाना, पंजाबमध्ये धरणाच्या पाण्यामुळे हे झाले हे कोणीच नाकारू नये शेताना जादा पाणी वाहून नेणारे नाले आपण योग्य प्रकारे बांधले नव्हते शेतीला प्रथमच भरपूर पाणी मिळाल्याने शेतीखाते व शेतकरी दोघेही खुश होते उपाशी माणसाने अधाशासारखे खावे असा तो प्रकार होता पण आज त्या परिस्थितीत बदल झालेला आहे महानदीवर आपण बांधलेल्या धरणामुळे १ एकर जमीन सुद्धा पाणथळ बनली नाही महानदीच्या खोऱ्यात आपण तादूळ पिकवतो, तादळाला, भातशेतीला एकूणच पाणी जास्त लागते म्हणून असे झाले नसेल असे आपण यावर म्हणू शकतो

पण नर्मदा सागर आणि सरदार सरोवर या दोन्ही ठिकाणी यासाठी व्यापक स्वरूपात

योजना आहेत दोन्ही ठिकाणी अतिरिक्त पाणी वाहून नेण्यासाठी नाली, मोरी (drainage) याची सोय करण्यात आली आहे जमिनीची पाहणी करून जमिनीची पाणी झिरपण्याची क्षमता ठरवली आहे महत्वाचे म्हणजे शेतकऱ्यांना लागते त्याच्या ७० टक्के पाणीच कालव्यातून मिळेल व बाकीचे त्यांना भूगर्भातून काढून घ्यावे लागेल या व अशा उपायावर लक्ष आहे शेतकऱ्यांना व्यक्तिगत रीतीने पाणी देण्यापेक्षा शेतकऱ्यांच्या गटाला ते देण्यात येणार आहे ३०० घनमीटर प्रति सेकंद याहून अधिक गतीने सोडले जाणारे पाणी स्वयंचलित पपातून, तर त्याहून कमी गतीने जाणारे पाणी माणसानी चालवावयाच्या पपातून देण्यात येणार आहे आपण हे कसे केले आहे हे नर्मदा सागर (इंदिरा सागर) च्या सदर्भात आपण तपासून घेऊ नर्मदेचे खोरे डोंगराळ असल्याने ओढे, ओहोळ यातून अतिरिक्त पाणी (साडपाणी) वाहून जाण्याची सोय आधीच आहे तरीसुद्धा ६१, ६४२ वर्ग किलोमीटर क्षेत्रात आपण साडपाणी वाहून नेण्याणी सोय (drainage) तयार करणार आहोत जमिनीवर व जमिनीच्या आत दोन्ही ठिकाणी अशी सोय करण्यात येते त्याचा खर्च प्रति हेक्टरला ३०० रुपये एवढा योजनेच्या खर्चातच अंतर्भूत आहे त्या विभागातील भूगर्भातील पाण्याचे नक्की स्वरूप ठरवून त्यासाठी काय करावे याचे मार्गदर्शन बंगलोरच्या 'इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स' या संस्थेने केलेले आहे त्या डोंगराळ विभागात नळ विहीर (Tube well) खोदणे कठीण असल्याने कशा विहिरी खोदणे आवश्यक आहे हे त्या संस्थेने सविस्तर सांगितले आहे

सिचनाखाली येणाऱ्या प्रत्येक ६२ हेक्टर मध्ये एक विहीर याप्रमाणे ३४ हजार विहिरी आपणाला खोदावयाच्या आहेत आज आपण १९ हजारावर विहिरी बांधल्या आहेत १९९७ - ९८ पर्यंत तो आकडा २७ हजारावर जाईल व योजना पूर्ण होण्यापूर्वी आपण ४४ हजार विहिरी बांधलेल्या असतील विहिरी बांधणे या देशातील लोकाना मनापासून आवडते आणि म्हणून हा आकडा १० हजाराहून अधिक होणारे आता लंडन, अमेरिका, स्वित्झर्लंड येथे बसून या देशासाठी कासावीस होणाऱ्या लोकाना शेतकरी विहिरी बांधतात व त्याची देखभाल करतात हे पटवून देता येत नाही सरकार तर विहिरी बांधतेच आहे पण विहीर बांधावयाची असेल तर शेतकऱ्याला प्रति हेक्टर १ हजार रुपये म्हणजे एका विहिरीसाठी ६२०० रुपये अनुदान पण मिळते विहिरी व्यापक स्वरूपात बांधल्याने पाणथळ जागा निर्माण होणार नाहीत विहिरीचे पाणी शेतकरी वापरणार असल्याने आपण त्यांना कालव्याचे पाणी कमी देणार म्हणजे कालव्याचे पाणी व विहिरीचे पाणी यामुळे एकत्रितपणे बागायतीखाली येणारी जमीन १८८ टक्क्यांपर्यंत वाढणार आहे ही गुतागुतीची आकडेवारी आपण विसरलो तरी चालेल आपण पूर्वी चुका केल्या होत्या चुकामधून आपण शिकलो, शिकत आहोत आपण चुका न करता, इतरांच्या अनुभवातून वा इतर मार्गांनी शिकलो असतो तर अधिक चांगले झाले असते

हे आपण यापुढे कसे करू शकू ते आपण नंतर पाहणार आहोत

गाळात रूतून-आपली धरणे मरताहेत

आपण धरणे बाधताना प्रथम वेगवेगळ्या चुका केल्या हे या लोकाना नाकारता येणार नाही त्यामुळे माहिती दडवण्याची मजेशीर धडपड काही वेळा सरकारी खात्याकडून होते आहे हे पण जाणवतेय, पण शास्त्रीय सदर्थ अजिबात लक्षात न घेता विरोधी बाजू विधाने करते हे पण नाकारता येत नाही

आपल्या धरणात गाळ साठतो आहे धरणे त्यामुळे मरणार आहेत या पुन्हा पुन्हा केल्या जाणाऱ्या विधानाचे नेमके असेच आहे खरे तर धरण बाधतानाच धरणात गाळ साठणार हे गृहीत धरलेले असते धरणाच्या एकूण उचीपैकी खालील १/३ जागा त्यासाठी सोडलेली असते धरणाच्या वरच्या २/३ उचीमधील पाणी आपण वापरत असतो त्या विभागाला धरणाची आवर्ती क्षमता असे म्हणतात धरणाच्या खालील १/३ भाग १०० वर्षांत गाळाने भरेल त्यानंतर धरणातले पाणी वापरता येणार नाही असा ठोकताळा ७०-८० वर्षांपूर्वी मोठी धरणे बाधावयास घेतली त्यावेळी जगभर केलेला होता असे आपण म्हणू शकू कोणत्याच मोठ्या धरणाचा तो १०० वर्षांचा कालखंड अजून पुरा झालेला नाही त्यामुळे त्यानंतर काय होणार हा तसा जगभरचा प्रश्न आहे पण याबाबत दोन गोष्टी जगभर लक्षात आल्यात धरणाचे आयुष्य आपण धरले त्यापेक्षा म्हणजे १०० वर्षांपेक्षा जास्ती असणार दुसरे म्हणजे खालचा १/३ भाग गाळाने भरून धरण बहुधा निकामी होणार नाही कारण अमेरिकेत व इतरत्र धरणाचा कायाकल्प करता येईल का यावर पण सशोधन सुरू आहे खाली साचलेल्या गाळात आपण हवा प्रचंड दाबाने घुसवली, त्या हवेत मिसळून काही रासायनिक पदार्थ पाठवले तर तो गाळ पाण्याबरोबर बाहेर जाऊन धरण पुन्हा संपूर्ण स्वच्छ होईल व धरणाचा कायाकल्प होईल अशी काहीशी ती कल्पना आहे हे सारे विज्ञानाला सहज शक्य आहे यातला खर्चही फार असणार नाही असे आपण म्हणू शकाल पण अद्याप असे कोठे प्रत्यक्षात झालेले नाही आणि म्हणून आपल्या चर्चेत त्याचा विचार करणे संपूर्ण चुकीचे ठरेल

आता आणखीही एक गोष्ट लक्षात घ्यावयास हवी धरण मरते आहे कारण धरणात गाळ साठतो आहे असे म्हणणाऱ्या लोकांपैकी बरेच जण धरणाची आवर्ती क्षमता वगैरे बाबत काहीही माहिती नसताना बोलतात हे खरे आहे पण काही लोक पूर्ण अभ्यास करून बोलतात आणि त्याच्या म्हणण्याला वास्तवाचे काही चटके देणारे आधार आहेत

एक गोष्ट तर नक्की खरी पहिली मुळाक्षरे गिरवताना या देशातील तंत्रज्ञानी-शास्त्रज्ञानी चुका केल्या नाहीत असे मुळीच नव्हे आपणाला हे उघडपणे दिसत असताना हे मोठे

तत्रज्ञ या गोष्टी उघडपणे मान्य करीत नाहीत इतकेच काय ते । जादा आत्मविश्वास, अमाप उत्साह अनेक गोष्टी सहजपणे घ्यावयाची भारतीय मनाची वा शास्त्रज्ञाची मूलभूत ठेवण अशा अनेक गोष्टी त्याला कारणीभूत असतील या पहिल्या वहिल्या चुका फार वेगळ्या होत्या भारतात ब्रिटिशानी धरणे बाधताना सिचन आणि नौका-परिवहन या दोन्ही गोष्टींचा एकत्रित विचार केला होता हे आपण प्रथम पाहिले आहे कारण दळणवळण ही त्याच्या समोरची त्यावेळची या देशातील निकडीची गरज होती त्यांना त्याच्या देशात मिळालेला अनुभव पण तोच होता रुस्कीला ब्रिटिशानी या देशातील पहिले इजिनिअरींग महाविद्यालय उघडले तेथे व त्यानंतर इतरत्र विद्यार्थ्यांना याच पठडीत तयार करण्यात आले त्यामुळे स्वातंत्र्यानंतर आपण दामोदर नदीवर पहिले धरण बाधले त्यावेळी त्यातून दुर्गापूरपर्यंत जाणारी नौकापरिवहनाची सोय ठेवली नौका-परिवहनासाठी तो कधीच वापरण्यात आला नाही आपण एका चुकीतून शिकलो पुन्हा तसला प्रकार केला नाही

- आपण अनुभवातून कसे शिकत होतो हे समजावे एवढ्यासाठीच आपण हे उदाहरण घेतले दुसरे कोयनेचे उदाहरण घ्या कोयना धरण भूकपामुळे फुटले नाही कोणतेही धरण भूकपामुळे फुटत नाही पण कोयना धरणाला या भूकपामुळे तडे पडले आपण ते कौशल्याने लगेच छान बुजवले पण जगात कितीही मोठा भूकप झाला तरी सिमेंट काँक्रीटच्या धरणाला तडे पडले नव्हते

पण पहिल्या भूकपात कोयनेला तडे पडले म्हणजे सह्याद्रीच्या पोटात भूकप आहे व थोडा जास्ती खर्च करून त्यासाठी अधिक काळजी घ्यावी हे आपल्या लक्षात आले नव्हते धरणात साचणाऱ्या गाळाबाबत आपण अशीच एक वेगळी चूक केली खोसला हा आपला जागतिक कीर्तीचा फारा मोठा शास्त्रज्ञ तत्रज्ञ खोसलासारखा माणूस अशी चूक करू शकतो याचेच आपणाला नवल वाटते पण जगभर मोठे शास्त्रज्ञ असे करतात न्यूटन माजरीला आणि माजरीच्या पिल्लाना घरात येण्यासाठी फार विचार करून वेगवेगळ्या मापाच्या दोन खिडक्या करून घेतो । धरणे बाधण्यापूर्वी भोवतालच्या भूभागाची सर्वांगीण वैज्ञानिक पाहणी करावी असा त्यापूर्वीचा रिवाज नव्हता आपण १९१० - १९२० च्या सुमारास बाधलेली भडारदरा, भाटघर, राधानगरी ही धरणे जवळजवळ अजिबात गाळ न साठता अस्तित्वात होती म्हणून कदाचित खोसलानी जगभरचे ठोकताळे आपली धरणे बाधताना सहजपणे वापरले असणार. जगभर धरणाचे आयुष्य १०० वर्षे धरत आपणही आपल्या धरणाचे आयुष्य तेवढेच धरले अमेरिका, ब्रिटन, आल्प्सचे खोरे यात धरणात दरवर्षी गाळ साठण्याचा जो दर होता तो आपल्या धरणाना लावला खोसलानी नकळत एक मोठी चूक केली होती हिमालय, विंध्याद्री, सह्याद्री म्हणजे आल्प्स नव्हे त्याच्या पठाराची गाळ देण्याची क्षमता वेगळी होती आपण दरवर्षी जो गाळ साचणार असा अदाज केला होता त्यापेक्षा अधिक गतीने दरवर्षी धरणात

गाळ येऊ लागला जागरूक कर्तव्यदक्ष नागरिकानी व सरकारी अधिकार्यानी ही गोष्ट पुढे माडली यात आपले नशीब एवढेच की, खोसलाची चूक आपणाला अजिबात भोवली नाही भोवणार पण नाही कारण खोसलानी जगभरचा ठोकताळा वापरून आपल्या धरणाचे आयुष्य फक्त १०० वर्षांचे धरले होते जगभर प्रत्यक्षात ते बरेच अधिक असते प्रत्यक्ष गणिताने धरण बांधण्यापूर्वी वा धरण बांधल्यावरही ते आयुष्य आज ठरवता येते आपल्या भाक्राचे आयुष्य २३० वर्षे आहे

मात्र हे सर्व मोकळेपणाने मान्य करत असतानाच सरकारी तंत्रज्ञ, शास्त्रज्ञ काही हातचे राखून बोलतात का हे पुन्हा पुन्हा नीटपणे तपासावयास हवे, अशी ही चूक आहे हे पण मान्य करावे धरणात जाणाऱ्या गाळाचा वेग प्रथम जास्त असतो नंतर एकदा जमिनीची धूप झाली की तो वेग पुढे कमी होत जातो हे पण मान्य होते पण आपण प्रमुख धरणामध्ये आजवर साठलेला नक्की गाळ मग का मोजत नाही हा प्रश्न पुढे येतो याला पुन्हा दोन बाजू आहेत धरणात साठलेला गाळ गळ टाकून मोजता येत नाही कारण धरणाचा तळ हे नदीचे पात्र असल्याने भरपूर उच - सखल असते त्यातून गाळ काही सरळ खाली बसत नाही तो हळूहळू खाली बसतो पावसात नळाला आलेले मातीचे पाणी खूप वेळ ठेवल्यावर नंतर सारी माती खाली बसते असे ते आहे म्हणजे दशलक्ष विभागात दहा भाग , नंतर दशलक्ष विभागात शभर भाग असा वेगवेगळ्या उंचीवर गाळ वाढत जातो गाळ मोजणे हे कठीण आहे पण आजच्या विज्ञानाला हे अशक्य आहे का असा प्रश्न त्यावर येतो वेगवेगळ्या उंचीवरील पाणी गोळा केले, त्याचे पृथक्करण केले अनेक ठिकाणी गळ टाकले तर गाळ किती साठलाय याचा अंदाज यावयास काय हरकत आहे ? - हे खरे करता येईल पण अशा प्रयोगात दोन्ही बाजूकडून फार मोठा गडबडघोटाला करता येतो वा होऊ शकतो पण आपण ते वेगळ्या प्रकारे करणार आहोत आपण अमेरिकेतून त्यासाठी खास प्रकारची संगणकीय प्रणाली (Computerised electronic equipment) आणली आहे भाक्रात किती गाळ साचला आहे, हे आपणाला काही महिन्यात कळावे राष्ट्रीय जलसमेलनात (National water convention) सप्टेंबर-ऑक्टोबर मध्ये 'भारतीय धरणात साचलेला गाळ' (Status of Siltation of Indian Reservoirs) यावर विस्तृत अहवाल सादर केला जाणार आहे 'धरणातील गाळाचे नक्की मूल्यमापन व त्याचा धरणाच्या क्षमतेवर होणारा परिणाम ठरवणे' (Determination of effects of sedimentation in planning and performance of reservoirs) यासाठी भारतीय मानक सस्थेने (Bureau of Indian Standards) १९८७ मध्ये आपला दडक (Standard) प्रसिद्ध केला आहे या दडक क्रमांक १२१८२ वरून धरणाचे आयुष्य वगैरे शब्द आपण किती भोंगळपणे वापरतो हे समजते गाळ धरण्याची धरणाची क्षमता (Trap Efficiency) कशी

गुतागुतीची असते व पुढे ती कमी कशी होते हे लक्षात येते - हे सारे खरे पण हे सारे आपण सावकाशपणे केले हे यत्रणेला मान्य करावयास हवे आणि नेमके त्यामुळेच काही तरी फार मोठा घोटाळा आहे असे फार मोठ्या लोकाना वाटते

मात्र याबाबत आपण यापूर्वी काहीच माहिती सविस्तरपणे गोळा करून जनतेसमोर ठेवलेली नाही असे नव्हे १९८५ साली यत्रणेने धरणातील गाळाचे मूल्यमापन करणाऱ्या समितीचा अहवाल (Report of Reservoir Sedimentation Committee) प्रसिद्ध केलेला आहे तीन खंडात व सुमारे पाचशे पानात असलेल्या या अहवालात विस्तृत स्वरूपात माहिती दिलेली आहे उकाई, शिवसागर व इतर काही धरणात गाळ साठण्याचा दर बराच जास्ती आहे व इतरही अनेक ठिकाणी, सत्तर वर्षांपूर्वी बांधलेल्या धरणात, तो जास्ती आहे हे त्यावरून समजते पण गाळ धरण्याची धरणाची क्षमता (Trap Efficiency) व इतर गोष्टी लक्षात घेतल्या तर यामुळे धरणाचे आयुष्य, धरणाची पाणी देण्याची क्षमता कमी होणार नाहीत हे पण जाणवते मानक सस्थेचा दडक आणि हे अहवाल कोणालाही उपलब्ध होतात त्यावरून आपण स्वातंत्र्यानंतर जी २ लाख छोटी धरणे, २ हजारावर १५ मीटरपेक्षा उच्च धरणे व सुमारे ४० पन्नास मीटर पेक्षा अधिक उंचीची धरणे बांधली ती सुरक्षित आहेत त्यांचे आयुष्य कमी झालेले नाही पण तीन-चार धरणांच्या बाबत काही समस्या निर्माण झाल्या आहेत हे लक्षात येते - म्हणजे धरणात गाळ दर वर्षी किती साठेल हे ठरवताना आपण अक्षम्य भोगळपणा केला पण तो आपणाला भोवला नाही व तसे आपण करावयास नको होते असे म्हणावेसे वाटते

देशाच्या दृष्टीने यात आणखी एक जमेची बाजू आहे १९७० मध्ये खोसलानी केलेला गडबडगुडा आपल्या लक्षात आला त्यानंतर आपण फार सावध झालो धरणाच्या रचनेत आपण काही बदल केले त्यानंतर धरणाना वरच्या बाजूने प्रचंड दरवाजे बसवावयास आपण सुरुवात केली हे फार कौशल्याचे काम आपल्या तंत्रज्ञानी त्यानंतर फार सफाईने पार पाडले आहे प्रत्येक धरणाला आवर्ती भागाच्या (Live storage) वरच्या बाजूने हे दरवाजे असतात जसे पूर्णा नदीवरील आपल्या महाराष्ट्रातील थलडरी धरणाला आपण ५८ फुटाचे दरवाजे बसवले आहेत फार मोठ्या पुराच्या दिवसात धरणाच्या उंचीपर्यंत पाणी भरून नंतर ते आजूबाजूच्या विभागात पसरण्याचा धोका या दरवाज्यांमुळे अजिबात उरत नाही, दरवर्षी पावसाळ्यापूर्वी धरणाचे दरवाजे सोडून त्यापूर्वीच आपण धरणातील पाणी नदीला सोडून धरणाची उंची कमी करतो या गोष्टींचा एक अप्रत्यक्ष फायदा होतो धरणात वर तरंगणारी गाळ माती व खाली बसलेली पण काही माती या जोराच्या प्रवाहात धरणातून नदीमध्ये उडी घेते आपली आजची धरणे त्यामुळे चिरजीव बनतात असा तंत्रज्ञाचा त्यामुळे दावा आहे धरणाच्या बांधणीत सुधारणा करत असतानाच आपण आणखी एक गोष्ट करतो धरणामध्ये ज्या विभागातून पाणी येते तो विभाग म्हणजे रूवण

क्षेत्र (Catchment area) याचे विस्तृत परीक्षण करून त्या विभागातील जमिनीची धूप कमी व्हावी म्हणून व्यापक स्वरूपात कार्यक्रम आखण्यात येतात त्यात अनेक मार्ग असतात जसे स्रवण क्षेत्रातून पाणी जमिनीवरून धरणात येण्यापेक्षा तेथे असलेल्या झऱ्यामधून ते यावे म्हणून उपाय करता येतात स्वस्त व मुबलक मनुष्यबळ, आधुनिक विज्ञानाच्या अनेक क्षेत्रात केलेली प्रगती व कुशल कल्पक तंत्रज्ञ यामुळे जगातील इतर बहुतेक देशांपेक्षा आपणाला ते आता अधिक चांगल्या प्रकारे जमावे.

नर्मदेतले गोटे

धरणात साठणारा गाळ म्हणजे काय ते आपण पाहिले धरणाचे आयुष्य म्हणजे काय ते आपण समजावून घेण्याचा प्रयत्न केला आपण केलेल्या चुका आणि आपण आज काय करतो आहोत याचा आपण मोकळ्या मनाना आढावा घेतला हे सारे करताना हा विषय किती गुतागुतीचा आहे हे आपणाला समजले या विषयावर तंत्रज्ञाच्या व्यावसायिक संस्थात (Professional Bodies) मथन सुरू असते ते याहूनही व्यापक स्वरूपात व्हावयास पाहिजे असेही मला व तुम्हाला वाटते सप्टेंबर-ऑक्टोबर मध्ये राष्ट्रीय महाजल समेलनास एका अहवालावर विस्तृत चर्चा होईल हे आपण यापूर्वी पाहिले आहे

पण थाबा आता या कशाचीच जरूरी नाही नर्मदेतले गोटे सटासट आपल्या पायावर आणि डोक्यावर येऊन आदळताहेत पण हे म्हणतानाही मी मर्यादाभंग केला आहे नर्मदेच्या परिक्रमेत एक सुंदर संकेत आहे पायावर वा डोक्यावरही आदळलेल्या नर्मदेतील गोठ्याचा चुकूनही अनादर करावयाचा नसतो त्यांना उचलून कपाळी लावावयाचे असते कारण याच्यामधेच असू शकतो आपल्या भाग्याची खूण घेऊन आलेला एखादा शाळिग्राम मोकळ्या मनाने कोण काय म्हणते ते समजावून घेऊ

बाबा आमटे यानी जुलै १९८९ मध्ये 'आईचे आक्रंदन' (Cry the beloved Narmada) म्हणून एक दर्दभरी कहाणी प्रसिद्ध केली आहे त्यात पृष्ठ २४ वर भारतसरकारने १९८५ मध्ये नर्मदेच्या स्रवण क्षेत्रातील (Catchment Area) जमिनीची धूप कशी होते याचा अभ्यास करण्यासाठी, दिवाण समितीची स्थापना केली होती व त्या समितीच्या अहवालाप्रमाणे त्या क्षेत्रातील जमिनीची धूप होण्याचा दर ५ हेक्टर मीटर प्रति १०० वर्ग किलोमीटर एवढा आहे व त्यामुळे, म्हणजे त्या क्षेत्रातील जमिनीची धूप होण्याचा दर एवढा जास्त आहे हे आता लक्षात आल्यामुळे या धरणाचे आयुष्य फार कमी आहे म्हणून आपणाला सांगितले आहे अर्थशास्त्रज्ञ विजय पराजपे यानी तर हे आयुष्य नेमके ६० वर्षांचे आहे म्हणूनही आपणाला कुडली माडून दाखवले आहे

आता याबाबत परिस्थिती काय आहे हे जरा तपासून पाहू ८५ साली दिवाण समिती

नेमली होती त्यानी धूप होण्याचा दर ५ हेक्टर मीटर प्रति १०० वर्ग किलोमीटर एवढा आहे हे सांगितले आहे हे खरे आहे पण त्यापूर्वी धरणाचे आयुष्य ठरवण्यासाठी आपण धूप होण्याचा जो दर घेतला होता तो १ १२ अेकर-फूट प्रति वर्ग मैल एवढा घेतला होता त्यामुळे आपण दर आधी कमी घेतला होता असे बाबाना साहजिकच वाटले पण १ १२ अेकर-फूट प्रति वर्ग मैल म्हणजे खरे ५ ३४ मीटर प्रति १०० वर्ग किलोमीटर होतात हे ते विसरले

म्हणजे धरणाचे आयुष्य ठरवताना स्ववण क्षेत्रातील जमिनीची धूप होण्याचा आपण धरलेला दर दिवाण समितीने शोधलेल्या दरापेक्षा थोडा जास्तच आहे

आता धरणाचे आयुष्य आपण काय ठरवले आहे ते पाहू धरणाचे आयुष्य ठरवण्यासाठी तीन वेगवेगळ्या सर्वमान्य पद्धती आहेत त्यातील पहिली पद्धत जमेची पद्धत (Area increment method) आहे दुसरी पद्धत त्रिकोणमिती पद्धत आहे तिसरी पद्धत वजाबाकीची पद्धत (Emperical area reduction method) आहे सर्वसामान्यपणे पहिल्या दोन पद्धतींनी धरणाचे आयुष्य जवळजवळ सारखेच येते तिसऱ्या फार सावध असलेल्या पद्धतीने ते नेहमीच थोडे कमी येते पण या तीनही पद्धतींनी आपल्या सरदार सरोवराचे आयुष्य ६० वर्षांहून खूप अधिक येते ते नेमके किती येते हे कोष्टक क्रमांक २ मध्ये दिले आहे हे कोष्टक लक्षात घेताना आणखी एक गोष्ट लक्षात घ्या आपण सरदार सरोवर नर्मदा (इंदिरा) सागर बरोबरच बाधले तर हे आयुष्य वाढणार आहे नर्मदा सागर उशिरा बाधले तर ते आयुष्य कमी होणार आहे नर्मदा सागर योजनेला योजना आयोगाने मान्यता दिली आहे त्यामुळे दोघाचे बाधकाम पुरे होण्यास ५ वर्षांहून अधिक अंतर नसावे - पण जगभरचा हिरवा झेंडा (Green Party) मध्यप्रदेश पेटवून या धरणाचे बाधकाम २५ वर्षांपर्यंत पुढे ढकलू शकला तरी काय होईल याची माहिती या कोष्टकात दिलेली आहे

तक्ता क्रमांक २

[तीन वेगवेगळ्या पद्धतींनी व सरदार सरोवर आणि इदिग सागर यांच्या निर्मिती काळात येऊ शकणारी तफावत लक्षात घेऊन सरदार सरोवर प्रकल्पाचे आयुष्य]

परिस्थिती	आयुष्य (वर्षे)		
	जमची पद्धत [Area increment method]	त्रिकोणमिती पद्धत [Tregnometric method]	वजावार्कीची पद्धत [Emperical area reduction method]
१) नर्मदा सागर व सरदार सरोवर एकाच वेळी पुरे केले	३२९	३३७	२३३
२) नर्मदा सागर सरदार सरोवरानंतर ५ वर्षांनी पुरे केले	३१९	३२६	२२०
३) नर्मदा सागर सरदार सरोवरा नंतर १० वर्षांनी पुरे केले	३०८	३१६	२१२
४) नर्मदा सागर सरदार सरोवरा नंतर १५ वर्षांनी पुरे केले	२९८	३०५	२०९
५) नर्मदा सागर सरदार सरोवरा नंतर २० वर्षांनी पुरे केले	२८७	२९५	१९९
६) नर्मदा सागर सरदार सरोवरा नंतर २५ वर्षांनी पुरे केले	२७७	२८४	१८०

आणखी एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे धरणाचे हे असे आयुष्य ठरवताना खवण क्षेत्रात (Catchment area) आपण अनेक उपाय योजून जमिनीची धूप कमी करणार आहोत हे अजिबात गृहीत धरलेले नाही पण जमिनीची धूप कमी व्हावी म्हणून आपण प्रयत्न करत आहोत ते जरी २५% यशस्वी झाले तरी कोणत्याही पद्धतीत धरणाचे आयुष्य किमान ५५ वर्षांनी वाढते व ते प्रयत्न जर ५०% यशस्वी झाले तर धरणाचे आयुष्य १११ वर्षांनी वाढते

हे सारे पहात असतानाच आपण आपल्या मूळ मुद्द्याशी परत येऊ सरकार पण आकड्याशी खेळते व घाईगदींनी योजना राबवते हे खरे आहे का ? हे तपासावयास आपणाला अहमदाबाद किंवा भोपाळ येथे जावयास लागेल गुजराथ तसे प्रगत राज्य आहे मध्यप्रदेश सारखे सस्थानी कारभारात चालणारे राज्य काहीच करणार नाही किंवा

फार कमी काम करत असेल असे म्हणता येईल आता एक करा माझ्याबरोबर भोपाळला चला इंदिरा सरोवर योजनेची माहिती देणारे, त्यासाठी गोळा केलेले वेगवेगळे अहवाल ठेवणारे तेथे एक दालन आहे हे सारे अहवाल-या साऱ्या फायली-फक्त प्रशासकीय कामासाठी (For official use only) आहेत हे खरे. पण यात तसे गुप्त काही नाही आपण त्यातील १-२ सदर्थ सोडलेली वाक्ये सागून हाहाकार माजवणार नाही एवढी खात्री पटवलीत तर आपणास सर्व अहवाल पहावयास मिळतात हवी तशी टिपणे काढावयास देतात मध्यप्रदेशच्या आतिथ्यशीलतेला स्मरून आपणाला दोन-तीनदा थडगार लस्सी देतात

लस्सीचे विसरा ! आपण पाण्याचा विचार करू या धाईगदीने निर्णय झालेत व आकडे गोलमाल केलेत असे खरेच वाटत नाही उलट गोष्टी जरा सावकाश व जास्ती सावधपणे केल्यात असे वाटते नर्मदा प्रकल्पाची एकूण २८ वेगवेगळ्या विभागात विभागणी करून त्याबाबत देशातील अनेक प्रमुख व वेगवेगळ्या संस्थांकडून अहवाल मागवण्यास आले आहेत एकाच विभागासाठी वेगवेगळ्या सस्थांच्या कडून अहवाल मागवले आहेत छोट्या मोठ्या कोणत्याच गोष्टी यात सुटलेल्या नाहीत म्हणजे वन्यप्राणी व वनस्पती यांच्यावर काय परिणाम होईल व त्यासाठी काय करावे याबाबत 'बोटॅनिकल सर्वे ऑफ इंडिया', 'झूऑलॉजिकल सर्वे ऑफ इंडिया' आणि त्याचबरोबर पर्यावरणवादी असलेल्या 'फ्रेंड्स ऑफ नचर, भोपाळ' या तीन सस्थांच्याकडून अहवाल आलेले आहेत ज्या स्त्रवणक्षेत्राचा हवाला देऊन लोकसेवक बाबा आमटे आणि अर्थशास्त्रज्ञ विजय पराजपे हवालदिल होतात त्याचा विस्तृत अभ्यास आपला अतरिक्ष विभाग (Space application centre, Ahmedabad) आणि 'भारतीय जमीन अनुमान सस्था' (All India Soil and Land Use Survey) या दोन मान्यवर सस्थानी केलाय त्यापूर्वी या विषयावरचे प्राथमिक अहवाल मध्यप्रदेश कृषि विभाग, जवाहरलाल नेहरू कृषि महाविद्यालय व नागपूरची एक राष्ट्रीय सस्था (National Bureau of Land Use Planning) यानी तयार केले होते नर्मदा सागराचे एकूण स्त्रवण क्षेत्र ९८,७९६ वर्ग किलोमीटर आहे पण आपल्या अतरिक्ष विभागाने उपग्रह वापरून या विभागाचे नेमके परीक्षण व मूल्यमापन केले आहे या विभागात एकूण ५४ जलविभाजक (Water Sheds) आहेत पण त्यापैकी फक्त २१ जलविभाजकासाठीच स्त्रवण क्षेत्रात आता उपाययोजना करावी लागेल त्यापैकी १३ जागा धरणाच्या जवळ - खाडवा, देवास, सेहोर, होशंगाबाद आणि हरदा याच्याजवळ - म्हणजे सिचनाच्या क्षेत्रात येणाऱ्या विभागात असल्याने तेथील काम आपण आता अग्रक्रमाने करतो हे अहवाल वाचताना, या देशातील परिस्थितीला धाबरून परदेशात पळून न जाता, याच दशात राहिलेल्या

शास्त्रज्ञानी या देशात काय काम केल्या याचा अंदाज येतो ' या शास्त्रज्ञाचा व तत्रज्ञाचा अभिमान बाळगता असतानाच त्यांनी अनेकवेळा छोट्या मोठ्या चुका केल्या आहेत हे आपणाला नाकारता येणार नाही या चुका पुन्हा होऊ नयेत, किमान तशा चुका कमी व्हाव्यात म्हणून काय करायचे हे पण आपण जमेल तेवढे शोधावयाचे आहे

पण ते सारे नंतर मी खरोखरच फार घाबरलोय माझी जाम ततरलीये आपल्यासमोर आलाय नर्मदेतला एक महाभयकर भोवरा

नर्मदेतला भोवरा

मला चांगले पोहता येते पण मला भोवऱ्यात अजिबात पोहता येत नाही भोवरा समोर आला की, दोन हात न मारता माणसाने मान हात खाली करून पाण्यात जावे एवढेच मी अगतिकपणे जाणतो ।

मला पैशामधले काही छदाम कळत नाही हे मला आणि त्यापूर्वीही माझ्या जवळच्याना फार लवकर समजले माझा चांगला एक भाऊ आणि दोन बहिणी अर्थशास्त्राच्या प्राध्यापक आहेत त्यापैकी एकीने तर चक्र गोखले इन्स्टिट्यूट मधून डॉक्टरेट केलीय

आता स्मितू कोठारीच्या भाषेत सागायचे तर याच्यापैकी कोणाकडेच विजय पराजय्याच्यासारखी सामाजिक बांधिलकी नसल्याने याच्यापैकी कोणीच नर्मदा प्रकल्पाची चिरफाड केली नाही आणि या देशातला हा प्रकल्प वाईट आहे, त्याला पैसे देऊ नका म्हणून जागतिक बँकेला सागावयास परदेशवारी केली नाही । त्याचे विसरा त्याच्यासारखे मला हा अवघड विषय घेणे जमणार नाही हे अगदी बाळपणीच आईने मनावर बिंबवले 'अरे बड्या, तुला मंडईतले हिशोब जमत नाहीत तू कसला अर्थशास्त्रज्ञ होणार ?' हे असे मनावर वज्रलेप झाले नंतर नोकरीला लागल्यावर आपण हिशोबाची कटकट न करता इतर अनेक पुरुषसिंहाच्या प्रमाणे महिन्याच्या सुरुवातीला सारा पगार मोजून बायकोच्या हातात ठेवायचा आणि याना यातले (ही) थोडे कमीच कळते हे शब्द गिळायचे हे अगवळणी पडले ।

या माझ्या घरातील खाजगी गोष्टीत फार रस घेऊ नका पण ऑफिसात, ऑफिसचा हिशोबनीस (Accounts Officer) इकडचे तिकडचे नियम दाखवून, प्रवासभत्त्यात व आणखी कशात आपले दाणापाणी बद करू शकतो व वाढवू शकतो, एवढे हे आपल्याला न समजणारे उलटसुलट नियम असतात हे मला फार लवकर समजले त्याच्याशी घट्ट मैत्री ठेवणे एवढा एकच यावर खात्रीलायक उपाय त्यानंतर आणखी थोडी

प्रगती झाली फार मोठ्या कंपन्यांच्या आणि नव्याने निघणाऱ्या औद्योगिक प्रकल्पांच्या ताळेबदात हे लोक कसे बनवतात ते समजले वाटले, शिमगा, होळी, फाल्गुन या तीन महिन्यांचे व्याज प्रथम लावून नंतर खुश होऊन एक महिन्यांचे व्याज माफ करणाऱ्या जुन्या पिढीतल्या मारवाड्यांना हे लोक फक्त घरगडी म्हणून कमाला ठेवतील एवढे याचे कर्तृत्व आहे

तुम्हाला वाटेल मी थापा मारतोय तुम्हाला दोन वर्षांपूर्वी घडलेली एक अगदी खरी गोष्ट सांगतो राजीव गांधींनी या देशाचे 'ठोक राष्ट्रीय उत्पादन' (Gross National Production) यदा आठ टक्क्यांनी वाढलय म्हणून लोकसभेत जाहीर केले देशाचे एवढे भले झाले म्हणून मला मनापासून आनंद झाला मी घरी जाऊन बायकोला चहापोहे बनवायला सांगितले नंतर माझा मित्र मला म्हणाला, अरे ! यात चागले काही नाही ठोक राष्ट्रीय उत्पादनात सरकारी नोकरीना दिलेला पगार धरतात चौथ्या वित्त आयोगाने पगार वाढवून दिलेत म्हणून आपले ठोक राष्ट्रीय उत्पादन वाढलय! मला वाटले मित्र माझी फिरकी ताणतोय पण तो पैज मारायला तयार होता मी पण मग इरेला पडलो 'दिल्ली स्कूल ऑफ इकॉनमिक्स' या जगविख्यात सस्थेचे सचालक डॉ सुरेश तेंडुलकर याना फोन केला त्यांनी मला अलपटातच काढले म्हणाले, 'एवढी साधी गोष्ट तुम्हाला माहीत नाही म्हणजे कमालच आहे।' - मी मनात म्हटले, आम्हा लोकाना या देशात या गोष्टी माहीत नाहीत तेच किती बरे आहे!

खरे तर कोणत्याही प्रकल्पात 'नफा खर्चाचे गणित' (Cost-Benefit Ratio) महत्त्वाचा आहे तो प्रकल्पाचा कणा असतो लाखाचे बारा हजार करण्यासाठी कोणी धदा करत नाही किमान त्याने तसे करू नये असे आपण म्हणतो म्हणजे कोणी बारा हजाराच लाख केले तर त्याला फायदा झाला असे समजतो त्याने लाखाचे बारा हजार केले तर तोटा झाला असे मानतो पण नफा आणि तोटा या शब्दाचे त्या पलीकडचे आर्थिक अर्थ असतात आज देशात कृत्रिम धागा बनविणारे कारखाने कोट्यवधी रुपयाचा फायदा करतात कापड-गिरण्या तोट्यात चालून बंद होतात व खादी बिचारी आचके देत शेवटचे क्षण मोजते पण आता या देशात कृत्रिम धागा बनविणारे कारखाने तो जागतिक दराच्या दुप्पट-तिप्पट किंमतीत विकतात म्हणून त्यांना हा फायदा होत असतो समजा उद्या आपण जर देशात कृत्रिम धागे बनवणे बंद केले, परदेशातूनही कृत्रिम धागे या देशात येणार नाहीत याची काळजी घेतली व सुती कापडाचे दर तीन पटीने वाढवून ठेवले तर लोकाना ते कापड विकत घ्यावे लागेल व सुती कापड बनविणारे कारखाने कोट्यवधी रुपयाचा नफा मिळवतील कापूस पिकवणारे शेतकरी मोटारमधून हिंडू लागतील आपण जर सुती कापड व कृत्रिम कापड या दोन्हींना बंदी घातली व फक्त खादी बनवायचे या देशात सुरू ठेवले आणि खादीची किंमत दहा पटींनी वाढवून दिली तर मजाच होईल आपण मग

‘माझा मुलगा फार हुशार आहे त्याला खादी-चरखा अभ्यासक्रमाला घालावे म्हणतो, पण त्या बाजूला आजकाल स्पर्धा फार असते, कसे काय जमते पाहू’ म्हणून एकमेकाना सागत असू ! कृत्रिम धागा, सुती कापड, खादी यात मुक्त स्पर्धा असू देत असे आपण म्हणू शकत नाही कारण परदेशातून १/३ किंमतीला अधिक चागल्या प्रतीचे कृत्रिम कापड मिळत असताना वर्षानुवर्षे या देशातील निकृष्ट दर्जाचे महागडे कृत्रिम कापड घण्याची आपण लोकांच्यावर सक्ती करत असतोच म्हणजे मग नफा, फायदा या शब्दाचे नक्की सामाजिक सदर्थ काय ?

खरे तर फायदा आणि खर्च ठरवणे हे जलविद्युत विकास योजनेमध्ये असे कठीण नसावे असे आपणाला वाटते धरण बांधायला किती खर्च आला तो बघावा धरणामुळे वीज, पाणी याच्यापासून किती पैसे मिळाले ते बघावे व सारा वाद मिटवावा असे आपणाला वाटते हे तसे काहीसे असेच असते पण मजेशीर गुतागुतीचे असते ती मजेशीर गुतागुत जमेल तेवढी समजावून घेण्यापूर्वी आपल्या या जलविद्युत विकास योजनेची कोणकोणत्या तत्वाच्या वा आर्थिक सकल्पनाच्या आधारे वाटचाल केली आहे ते प्रथम पाहू स्वातंत्र्यापूर्वी ब्रिटिशांच्या काळात व स्वातंत्र्यानंतर पहिल्या पंचवर्षिक योजनेत म्हणजे अगदी आपल्या भाक्रा धरणपर्यंत आपण फायदा-खर्च (Cost Benefit) नव्हे, तर योजनेची आर्थिक व्यवहार्यता (Financial Viability) पाहत होतो -म्हणजे केलेल्या गुंतवणुकीवर सरकारला कर रूपाने तिजोरीत किती जास्त पैसे नंतर मिळतील ते तपासले जात असे त्यानंतर आपण फायदा-खर्च याचे गणित (Cost benefit ratio) स्वीकारले योजना आयोगाने हे गणित स्वीकारताना समाजाची गुंतवणूक-समाजाचा फायदा (Social benefit, Social Cost) हे तत्त्व स्वीकारले होते

म्हणजे असे धरणाचा खर्च ‘क्ष’ रूपये हा आपणाला माहित आहे या धरणामुळे समाजाला पहिल्या फेरीत जो आर्थिक लाभ झाला तो आर्थिक लाभ म्हणून स्वीकारावयाचा म्हणजे वीज उत्पादनातून, म्हणजे वीज विकून जे पैसे मिळाले ते आर्थिक लाभ म्हणून धरावयाचे पण ती वीज वापरून आपण ट्रॅक्टर बनवले वा इतर काही बनवले तर बनवाबनवी करत तो समाजाचा लाभ म्हणून धरावयाचा नाही आपण धरणाचे पाणी वापरून कापूस आणि गहू पिकवले तर त्याची किंमत आर्थिक लाभ म्हणून धरावयाची पण तो कापूस वापरून आपण जे कापड बनवतो त्याची किंमत समाजाचा लाभ म्हणून धरावयाची नाही अशा प्रकारे समाजाला झालेल्या सर्व लाभाची आपण बेरीज करावयाची त्यानंतर त्या वर्षी धरणाची देखभाल करण्यासाठी सरकारला जो खर्च आला तो त्यातून वजा करावयाचा त्यानंतर जो लाभ उरतो तो खरा लाभ समजावयाचा समजा तो खरा लाभ ‘य’ रूपये आहे आता आपण धरणात गुंतवणूक क्ष रूपये केली

होती त्याच्यावर दहा टक्क्याप्रमाणे या वर्षी १/१० क्ष एवढे व्याज आपणाला मिळाले असते असे समजावयाचे त्यानंतर या य आणि १/१० क्ष याचे प्रमाण (Ratio) पहावयाचे ते जर १ ५ असेल तर योजना योग्य म्हणजे समजा धरणाचा खर्च १०० रुपये आलाय धरणापासून मिळालेल्या प्राथमिक उत्पादनाची किंमत १८ रुपये आली धरणाच्या देखभालीचा खर्च तीन रुपये आला तर समाजाला झालेला लाभ १५ रुपये समाजाच्या खर्च गुतवणुकीवरचे दहा टक्के व्याज म्हणजे १० रुपये १५ आणि १० यांचे गुणोत्तर १ ५ आले म्हणजे योजना बरोबर.

हे तसे एवढे सरळ आणि सोपे आहे योजना आज बनवली त्यानंतर सरकारी दिरगाईप्रमाणे दहा वर्षांनी कार्यान्वित केली तरी या गणितात फरक येण्याचे फारसे कारण नसते कारण खर्च वाढतो तसेच भाववाढीमुळे लाभामुळे मिळणारे पैसे पण वाढतातच - तुमच्या माझ्या दृष्टीने धरणाच्या बाजूने असलेल्या व धरणाच्या विरुद्ध असलेल्या अब्बल हिशोबनिसाना यात हातचलाखी करण्यासारखे फारसे काही आहे असे वाटत नाही अर्थात धरणाचा खर्च किती धरण्याचा आणि होणारे उसाचे नक्की उत्पादन किती आणि त्याची नेमकी किंमत किती याबाबत दोन्ही बाजूना वेगळी वेगळी मते माडता येतात पण तो फरक फार नसावा किंवा यांनी उत्पन्न कमी करून दाखवले तर त्यांना धरणाची किंमत तशी थोडी कमी करून दाखवता यावी दोन्ही बाजूनी तरबेज मडळी अशी हातचलाखी करून दाखवतात असे आपण मानतो पण त्यातून मूलभूत स्वरूपाचे भाडण का निर्माण व्हावे आणि सोडवता येऊ नये हे आपणाला समजत नाही

आणखी एक गोष्ट लक्षात घ्यावयास हवी या फायदा-खर्च (Cost benefit) पद्धतीत पण आज जगभर बदल होतो आहे जागतिक बँक आता त्याऐवजी 'गुतवणुकीवर सुटणाऱ्या अतर्गत आर्थिक उपलब्धीचा दर (Internal rate of return) विचारात घेते म्हणजे आपण आपली योजना आपल्या फायदा-खर्च पद्धतीप्रमाणे तयार करून त्याच्याकडे पाठवली तरी त्याचे मूल्यमापनती या नव्या पद्धतीने करते आपण पण आपल्या या योजनेतील काही प्रकल्प या नव्या पद्धतीप्रमाणे बनवतो पुढील योजनेत तर सर्व प्रकल्प या नव्या पद्धतीप्रमाणे बनवले जातील आपण नितीन देसाई, सल्लागार योजना आयोग (Advisor Planning Commission) याच्या अध्यक्षतेखाली यासाठी एक समिती नेमून एक मार्गदर्शक अहवाल पण बनवला आहे या पद्धतीत समयानुसार गुतवणूक आणि समयानुसार फायदे याचे एक मजेशीर गणित आहे समजा आपण व्याजाचा दर असा धरला की पैसे पाच वर्षात दुप्पट होतात त्यानंतर आपण धरण बांधण्याचा खर्च जर तीनशे कोटी रुपये असेल व धरण बांधताना पहिल्या वर्षी आपण शभर कोटी रुपये खर्च करणार असू पाच वर्षांनी शभर कोटी रुपये खर्च करणार असू, व दहा वर्षांनी उरलेले शभर कोटी रुपये खर्च करणार असू तर समयानुसार पैसे

वाढण्याच्या आपण धरलेल्या दराप्रमाणे लगेच माझ्याकडे आज लागणारे शभर कोटी रुपये अधिक आज मी बँकेत ठेवल्यावर ज्याचे पाच वर्षांनी शभर कोटी रुपये होतील असे पन्नास कोटी रुपये व आज मी बँकेत ठेवले तर दहा वर्षात ज्याचे शभर कोटी रुपये होतात असे पचवीस कोटी रुपये हवेत म्हणजे समयानुसार वाढणाऱ्या पैशाप्रमाणे माझ्याकडे आज १७५ कोटी रुपये हवेत वा तो माझा खर्च आहे आता समयानुसार आपणाला जे पैसे मिळणार ते असेच कमी करावे लागतील समजा आपण पाच वर्षांनी २०० कोटींचा ऊस पिकवला आहे, तर आज आपल्याला १०० कोटींचाच लाभ झाला आहे आपण जर १० वर्षांनी ३०० कोटींचा गहू पिकवला आहे, तर आज आपल्याला खरा ७५ कोटींचाच फायदा झाला आहे म्हणजे या अगदी ढोबळपणाने केवळ समजावून घेण्यासाठी आपण केलेल्या गणितात आजचा खर्च व आजचा फायदा बरोबर आहे किंवा त्याच्यामधील फरक शून्य आहे व मग योजना बरोबर आहे या गणितात आपण पैसे पाच वर्षात दुप्पट होतात असे फक्त गणित सोपे वाटावे म्हणून घेतले हा पैसे वाढावयाचा वा कमी व्हावयाचा एकच असलेला दर काय असावा हा या पद्धतीत एक प्रश्न असतो तो दर ९ टक्के धरावा असा एक विचार आहे पण पुन्हा हा दर ९ टक्के का धरावयाचा वा पहिल्या पद्धतीत आपण व्याजाचा दर १० टक्के का धरला हा प्रश्न दोन्ही बाजूना पुढे करता येतो हा दर जास्त असावा असे बँकेतील पैशाचे व्याज दाखवून म्हणता येते, तर हा दर फक्त ७ टक्के असावा कारण सरकार कर्जरोखे त्या दराने घेते असे दुसरी बाजू म्हणू शकते

जागतिक बँकेने स्वीकारलेल्या व नितीन देसाईंनी बनवलेल्या या दुसऱ्या पद्धतीत एक मजेशीर सोय आहे सामाजिक मूल्य (Shadow Prices) लक्षात घेता येते म्हणजे धरण बाधताना सर्वसामान्यपणे ७० टक्के खर्च साधनसामग्रीचा व ३० टक्के मजुरीचा (Labour Cost) असतो भारतात मजुरीचा दर फार कमी आहे, तो जास्ती धरा असे एक बाजू म्हणू शकेल या उलट दुसरी बाजू पण टोकाला जाऊ शकते जागतिक बँकेला पण ती गोष्ट विचारार्ह वाटते त्याच्या मते भारतातील मजुरीचा दर शून्य टक्के पण होऊ शकतो - कारण हे काम मिळाले नाही तर या मजुराना दुसरा कोणताही पर्यायी रोजगार या देशात उपलब्ध नाही आणि तरीही सरकारला वा समाजाला या लोकाना पोसण्यासाठी खर्च करावाच लागणार आहे । किंमती पण वाढू शकतात तुम्ही कापूस बनवला आहे हा कापूस तुम्ही बनवला नसता तर तुम्हाला समाजासाठी कृत्रिम धागा बनवावयास हवा होता ते कृत्रिम धागे या देशात फार महागड्या दरात कॅप्रोलॅक्टम, डी एम्.टी व इथिलीन ग्लायकॉल या रासायनिक पदार्थांपासून बनवले जातात म्हणजे या बनवलेल्या कापसाचा दर या रासायनिक पदार्थांच्या दराएवढा धरला पाहिजे ।

हे सारे लक्षात घेत असतानाच या सान्या योजनेत एक विलक्षण खेळी खेळली गेलेली आहे हे समजावून घ्यावयास हवे ती खेळी कोण व का खेळले याचा पण मागोवा घ्यावयास हवा आपल्या या योजनेत व यापूर्वीच्या इतर योजनातही एक प्राथमिक चूक होती हे प्रथम मान्य करावयास हवे धरणामुळे जे जंगल पाण्याखाली जाणार त्याची किंमत धरणाच्या खर्चात धरली जात नसे जलविकास विभागाचे म्हणणे असे होते की, धरणामुळे जंगल पाण्याखाली जाते त्यापूर्वी जंगलखाते जंगल तोडून त्यातली लकडे विकते खरे म्हणजे त्यामुळे जंगलखात्याला हेक्टरमागे ५-१० लाख रुपये मिळत असणार ते आम्ही धरणामुळे झालेल्या उत्पन्नात धरत नाही हे नशीब समजा । - त्यातून पुन्हा वरकड जमिनीत नवे जंगल लावण्यासाठी आम्ही त्यांना हेक्टरमागे खर्च म्हणून चाळीस-पन्नास हजार रुपये देत असतो

हे चुकीचे होते असे म्हणत असतानाच त्यानंतर जे झाले ते भयंकर आहे हे मान्य करावयास हवे ८० साली जगभरचा हिरवा झेंडा व त्याचे भारतातले साथीदार फार अकलहुषारीने आपली पावले टाकत होते त्याच्याच परदेशात प्रसिद्ध झालेल्या एका प्रमुख पुस्तकामधला उतारा द्यावयाचा तर. 'Project had not bargained for a major campaign by environmentalists against the project world wide Neither did they even imagine that the Government of India's Department of the Environment and forest would attempt to throw its spanner in the wheels' [जगभरचा हिरवा झेंडा या योजनेला इतक्या सहजपणे खिडीत गाठून मारू शकेल याची या मंडळींना कल्पना सुद्धा आली नाही]

खरे तर जंगलाची किंमत योजनेच्या खर्चात धरण्यात तत्त्वत काही चूक नाही ते संपूर्ण बरोबर आहे पण झाले काय, जंगलखात्याने कळवले की भारतातील जंगलाची किंमत दर हेक्टरला १ कोटी २७ लाख रुपये आहे मानेकाची सासू असलेल्या पंतप्रधान इंदिराजींनी याला मान्यता दिली या धरणामुळे ३३,००० हेक्टर जंगल पाण्याखाली जाणार होते म्हणजे बाईच्या त्या एका सहीने योजनेचा खर्च एका दिवसात चाळीस हजार कोटी रुपयानी वाढला । - भारतातल्या जंगलाची किंमत हेक्टरमागे एक कोटी २७ लाख रुपये ' हे ज्यावेळी मी शरद जोशींना सांगितले त्यावेळी ते म्हणाले हे या देशात एवढे चांगले आहे याची आम्हाला कल्पनाच नव्हती आम्ही आपले शेती मालाचे भाव वाढवून मिळावेत म्हणून आंदोलन करत बसलो त्यापेक्षा आपली लावावीत जंगले, मिळवावेत पैसे आणि व्हावे मोकळे । हे सारे गौडबगाल काय आहे हे तपासावयास मी जंगलविभागाचे डेहराडूनला जे प्रमुख सस्थान आहे तेथे गेलो तुम्ही कधी हृषिकेश-हरिद्वारला आलात तर थोडे पुढे जाऊन डेहराडूनच्या या सस्थानाला जरूर भेट द्या विश्वास बसणार नाही एवढी सुंदर डौलदार इमारत आहे विश्वास बसू नये एवढे सुंदर

वस्तुसंग्रहालय आहे आणि विश्वास बसू नये अशी आणखी एक गोष्ट म्हणजे त्याच्याकडे चर्चा करावयास अर्थशास्त्रज्ञच नाहीत त्यांना वाटत असणार जगलासारख्या साध्या गोष्टीची किंमत ठरवायला कशाला पाहिजे आहेत अर्थशास्त्रज्ञ वगैरे । पुन्हा याच्या दिल्लीच्या ऑफिसात येऊन त्यांनी ही किंमत कुठल्या भास्कराचार्यांच्या मदतीने ठरवली ते शोधायचा प्रयत्न केला त्याची किंमत ठरवण्याची त्यांनी केलेली गणिते आहेत का म्हणून विचारले अजिबात काही पत्ता लागला नाही - जास्ती महिती एवढीच मिळाली की, जगलाची किंमत ही एकच गोष्ट विचारात घेऊ नका त्याशिवाय पर्यावरण बिघडवल्यामुळे जो खर्च होतो तो पण त्यात आणखी मिळवा ।

याच्या पलीकडचेही काही वाद मग दोन्ही बाजूनी सुरू केले विस्थापिताना मानसिक त्रास होतो त्याचे काय ? काही दुर्मिळ प्राणी, बिनशेपटीची खारोटी वगैरे कायमचे नाहीसे होणार त्याचे काय ? —म्हणजे या भावनात्मक गोष्टींना काही मूल्य आहे व ते ठरवून खर्चात धरले जावे वा इतर दृष्टीने विचारात घेतले जावे या उलट धरणाच्या बाजूने बोलणारे लोक दुसरे भावनात्मक फायदे पुढे माडू लागले म्हणजे असे की आपण जर गावात बंद गटारे बांधली तर त्यामुळे आर्थिक फायदा काही नसतो पण माणसाना फार बरे वाटते म्हणून आपण बंद गटारे बांधतो तसेच आत्तापर्यंत शेतकरी फक्त चार महिने पावसाच्या पाण्यावर शेतीत काम करावयाचा आठ महिने काम नसल्यामुळे त्यांना मानसिक त्रास (Mental torture) व्हावयाचा धरणाच्या पाण्यामुळे त्याला बाराही महिने काम मिळते त्याचा तो मानसिक त्रास संपतो तो फायदा या व त्या प्रकारे विचारात घेतला जावा —दोन्ही बाजूचे मुरलेले वकील असे मूळ मुद्द्याला हात न घालता, नुसत्याच तारखा पुढे ढकलत गोल गोल फिरत राहिले ।

विदांची कविता—

पण प्रथमच सांगितले तसे धरणाची उपयुक्तता ठरवायला आपण खर्च —फायद्याचे गणित (Cost Benefit Ratio) आधारभूत मानतो धरण बाधावयास किती खर्च आला ते बघावे व धरणामुळे बीज व पाणी यापासून किती पैसे मिळणार ते बघावे व सारा वाद मिटवावा असे आपणाला वाटते इतर तांत्रिक बाबींच्या इतके, म्हणजे धरणामुळे होणारे भूकंप, साचणारा गाळ, जमिनीची धूप, धरणाचे आयुष्य याच्याएवढे हे नफा-तोट्याचे गणित तांत्रिक नसावे, समजावून घ्यावयास जमावे असे वाटते पण येथे नेमका उलटा प्रकार झाला धरणाला येणारा खर्च तोच धरणामुळे होणारा फायदा पण तोच —मात्र तोच खर्च फायदा घेऊन सरकारी यंत्रणेने गुणक एक पूर्णांक पाच दशांशपेक्षा अधिक आहे हे सिद्ध करून दाखवले या उलट याच गोष्टी लक्षात घेऊन विजय पराजपे व इतर

काहीजणानी तो गुणक फार कमी आहे हे दाखवले क्लॉड अल्वारीस आणि रमेश बिलोरी यानी मलेशियाहून प्रसिद्ध केलेल्या 'डॅमिंग द नर्मदा' या आपल्या पुस्तकात नर्मदा सागर, ओंकारेश्वर, महेश्वर, सरदार सरोवर या चार धरणासाठी येणारा खर्च, होणारा फायदा, खर्च फायदा याचा गुणक या सदर्भात दिलेली आकडेवारी तक्ता क्रमांक ३ मध्ये दिली आहे

तक्ता क्रमांक ३

धरणांचा आर्थिक ताळेबंद

धरणाचे नाव	येणारा खर्च (कोटी रुपयात)	होणारा फायदा (कोटी रुपयात)	खर्च फायदा याचा गुणक
नर्मदा सागर	३४,५००	६००	०.०१७
ओंकारेश्वर	२,५९०	५००	०.१९
महेश्वर	२९०	१२०	०.४१
सरदार सरोवर	२२,०९०	५,३२०	०.२१
एकत्रित	५९,३४०	६,५४०	०.११

महत्वाचे म्हणजे धरणाखाली बुडणाऱ्या जंगलाची किंमत विचारात घेतली नाही तरी सुद्धा हा गुणक फार कमी येतो असे त्याचे म्हणणे आहे या सदर्भात त्यानी दिलेली आकडेवारी तक्ता क्रमांक ४ मध्ये दिली आहे

तक्ता क्रमांक ४

जंगलाची किंमत [Environmental Cost] विचारात न घेता धरणाचा आर्थिक ताळेबंद

धरणाचे नाव	धरणाखाली बुडणाऱ्या जंगलाची किंमत विचारात न घेता धरणाना येणारा खर्च [कोटी रुपयात]	धरणामुळे होणारा फायदा [कोटी रुपयात]	खर्च फायदा याचा गुणक
नर्मदा सागर	३,४५०	६००	०.१७
ओंकारेश्वर	१,०९०	५००	०.४५
महेश्वर	२९०	१२०	०.४१
सरदार सरोवर	१३,९००	५,३२०	०.३८
एकत्रित	१८,७३०	६,५४०	०.३४

कार्यकर्त्यांच्याकडून अशी आकडेवारी पुढे येत असतानाच दुर्दैवाने हा वाद नंतर फार

खालच्या पातळीवर जात राहिला बोलतानाच नव्हे तर लिहिताना सुद्धा कार्यकर्ते असभ्य भाषा वापरत राहिले वर सांगितलेल्या या पुस्तकात ही आकडेवारी देताना या दोन लेखकानी भारतीय इजिनिअर्स अडाणी आहेत आणि ते विकृत योजना बनवून भारतीय जनतेच्या आयुष्याशी खेळताहेत म्हणून लिहिले [What kind of politics is this which enables a few 'illiterate' engineers to force such a perverse development project on us]

भारतीय शिक्षणपद्धती आणि भारतीय तंत्रज्ञ याच्याबद्दल अशी असभ्य भाषा वापरून त्याची अशी बदनामी परदेशातून प्रसिद्ध होणाऱ्या आपल्या पुस्तकातून करूनच हे भारतीय कार्यकर्ते मग थाबले नाहीत याच गोष्टी समजावून देण्यासाठी याच्यातील उत्साही मडळी मग जागतिक बँकेला व अमेरिकन सिनेटर्सना भेटत राहिली —या देशातील आपापसातील वाद घेऊन आपण परदेशात गेलो

या सान्या प्रकारामुळे भारतातील काही तरुण तंत्रज्ञ मडळी मग तेवढीच चिडली आणि कडवट बनली त्यापैकी काही तंत्रज्ञ जाहीरपणे म्हणाले, 'आमचे मित्र नोकरीसाठी परदेशात जात होते तेव्हा ते चुकताहेत असे आम्ही म्हणत होतो या देशात सोयी कमी आहेत पगार पण खूप कमी आहेत पण याच देशात राहून आम्हाला या देशाचा विकास करावयाचा होता पण आता वाटतय आमचे मित्र बरोबर होते परदेशात त्यांना कोणी अडाणी तर म्हणत नाही त्याचे कौतुक होतेय आणि येथे तांत्रिक ज्ञान मिळवण्याची काय, ते समजावून देखील घेण्याची कुवत नसलेले गल्लीबोळातील सुमार बौद्धिक कुवतीचे कार्यकर्ते आमची देशात आणि परदेशात खिल्ली उडवताहेत त्यातून स्वतःसाठी देशात आणि परदेशात अमाप प्रसिद्धी मिळवून मिरवून घेताहेत आता वाटते 'आय आय टी' मध्ये जाऊन अवघड तांत्रिक विषय शिकलो ते चुकले त्यापेक्षा कार्यकर्ते झालो असतो तर बरे झाले असते कोणात्याही तांत्रिक विषयावर हवे तसे बोलायला मोकळे राहिलो असतो ।'

साराच वाद अस्वस्थ करणारा होता दोन्ही बाजूनी वादाची पातळी अशी नकळत खाली खाली येत राहिली आणि तो सारा वाद पाहताना आपणाला नकळत आठवत राहिली आपल्या विंदा करदीकराची विरूपिका

खरा प्रकार एवढाच झाला

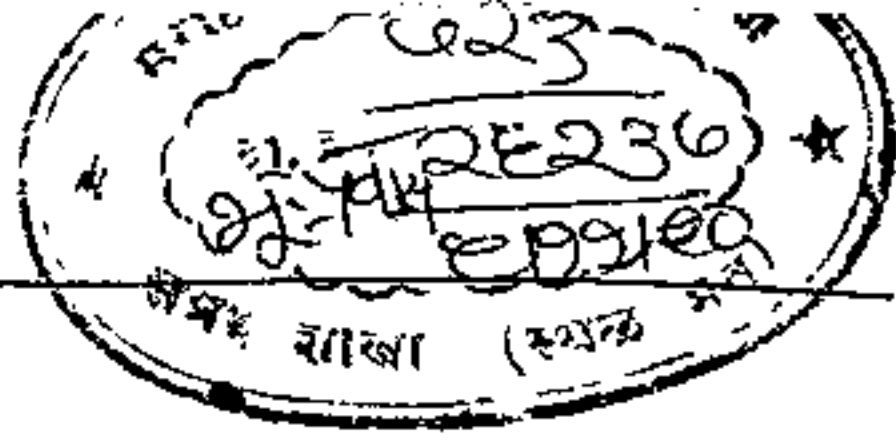
त्यानी पदर ओढला म्हणून तिने पातळ सोडले

मी म्हणालो, "पदर ओढणारेच गुन्हेगार"

तू म्हणालास, "पातळ सोडणारीच गुन्हेगार"

शेजारी म्हणाले, "अरे यार मजा आला

गुन्हा शोधणारेच गुन्हेगार ।

उत्तराच्या शोधात.....

आपल्या विंदाची कविता आपण आता विसरूया वादातील कटुता जमेल तेवढी मनातून काढून टाकूया शांत मनाने उत्तराच्या शोधात आपणाला आता पुढे जावयाचे आहे मेधा पाटकर, बाबा आमटे, विजय पराजपे, क्लॉड अल्वारीस यानी केलेले काम चुकीचे आहे असे मला अजिबात वाटत नाही त्यानी केलेले काम खरोखरच फार मोलाचे आहे मात्र त्यातील सामर्थ्य आणि मर्यादा, फायदे आणि धोके आपण आणि त्यानीही आता शोधावयास हवेत

त्यानी केलेले काम मोलाचे आहे असे मला का वाटते ते प्रथम पाहू जगलखात्याने भारतातील जगलाची किंमत हेक्टरला एक कोटी सत्तावीस लाख रुपये लावली, त्यावेळी मला हे हास्यास्पद वाटले जगलखात्याचे लोक मी भेटावयास गेली त्यावेळी नीट उत्तरे देत नव्हते जगभरच्या हिरव्या झेंड्याने लाडावून ठेवल्याने ते असे वागताहेत असे मला वाटले पण मग जगलखाते चुकले असे जर मला मनापासून वाटते तर जलविकास खाते चुकते असे जे त्याना वाटते ते पण मग कदाचित बरोबर असेल —त्याना असे वाटणे आणि त्यानी ते आग्रहाने माडणे ही स्वागतार्ह गोष्ट आहे

या सर्वामुळे आपल्या लक्षात आणखी एक गोष्ट आली आहे या देशाचा विकास झपाट्याने झाला पाहिजे असे आपणाला वाटते तो योग्य मागनि झाला पाहिजे असेही वाटते —म्हणजे आपले महत्वाचे विकास प्रकल्प योग्य प्रकारे तयार झाले आहेत का हे तपासण्यासाठी सरकारी यंत्रणा आणि लोकप्रतिनिधी याच्या पलीकडचे आणखी एखादे व्यामपीठ हवे आहे हे काम जरूरीचे व निकडीचे आहे यावर चर्चा व्हावयास हवी उत्तर

शोधावयास हवे पण आज परिस्थिती नेमकी कशी आहे ?

१) ज्ञानाच्या क्षेत्रातील नवी ब्राह्मणशाही आपणाला मान्य नाही ती आपणाला मान्य नसावीही

२) पण आधुनिक विज्ञान, तंत्रज्ञान अधिकाधिक गुतागुतीचे होते आहे आपणाला फार प्रयत्न करूनही आपल्या विषयापलीकडचे सपूर्णपणे समजावून घेणे कठीण वा अशक्य असते —अपुन्या ज्ञानावर आधारलेला अहकार वा हट्टाग्रह त्यातून निर्माण होऊ शकतो

३) यात आणखी एक पचाईत होते एखादा तज्ज्ञ उठला व इतर अनेक तंत्रज्ञानी बनवलेला प्रकल्प चुकीचा आहे असे त्याला समजावून द्यावेसे वाटले तर त्याला ते फारसे कठीण नसते तो वाचनालयात बसून चार सदर्थ (Reference) मिळवून, सर्वसामान्य माणसांची, म्हणजे त्या विषयात तज्ज्ञ नसलेल्या माणसाची दिशाभूल करू शकतो स्वतःच्या विषयात ते करणे तज्ज्ञाना कठीण नसते माझ्या विषयात कोणत्याही योजनेबाबत या वा त्या बाजूचे मला हवे असलेले नेमके चार सदर्थ मिळवून मी ते सहज करू शकतो वकील कोणत्याही बाजूने खटला लढवू शकतो असे काहीसे हे आहे —म्हणजे थोडीफार प्रसिद्धी हवी असणारा माणूस, या देशाची प्रगती होऊ नये असे वाटणारे परकीय देश, वा सपूर्ण विकासाचा नवा ढाचा हवा असलेले लोक या मागिनि आपल्या चांगल्या प्रकल्पाच्या प्रगतीची गती कमी करू शकतात

४) मात्र नेहमी असेच असेल असेही नव्हे एखादा तज्ज्ञ वा विलक्षण सामान्य ज्ञान असलेला माणूस केवळ चार सदर्थ बरोबर घेऊन आला असेल नव्हे त्याचा व्यासंग व त्याचे निदान बरोबर पण असेल —म्हणजे 'लाडगा आला रे आला' ही खोटी आरोळी अनेकदा उठते म्हणून खरेच लाडगा आला असेल त्यावेळी ही आरोळी आपण मनावर न घेण्याचा धोका उरतो

५) पण हा धोका आहे म्हणून विरोधी मुद्दे घेऊन पुन्हा पुन्हा पुढे येणाऱ्या व्यक्ती व गटाना आपण पारखत बसलो तर फार वेळ जातो —महत्त्वाचे म्हणजे आजच्या गुतागुतीच्या तांत्रिक ज्ञानात आपणाला दोन्ही बाजू पारखून घेणे कठीण असते

हे असे कठीण का असते व त्यावर काय उपाय शोधता येतील हे यक्षप्रश्नात विचारात घेतलेल्या अनेक प्रश्नांपैकी एका प्रश्नाच्या सदर्भात आपण समजावून घेण्याचा प्रयत्न करू यक्षप्रश्नातील भूकंप, धरणातील गाळ, धरणाचे आयुष्य हे प्रश्न तांत्रिक आहेत तांत्रिक परिभाषा, विषयाचे मूलभूत ज्ञान त्यामुळे या गोष्टी समजावून घेणे व समजावून देणे कठीण आहे त्यात दोन्ही बाजू खोलात जाऊन मुद्दे-प्रतिमुद्दे पुढे करू लागतात तेव्हा तर आपण गोंधळून जातो त्यामानाने धरणामुळेच होणारा खर्च व फायदा समजावयास सोपा आहे असे वाटते कारण धरणाला येणारा खर्च व धरणामुळे मिळणारे लाभ, वीज, पाणी,

पाण्यामुळे मिळणारे वाढीव उत्पन्न या गोष्टी फार मोठ्या प्रमाणात बदलता येणार नाहीत असे वाटते पण याबाबत चूक कोण आणि बरोबर कोण हे शोधत उत्तराच्या शोधात आपण शोधयात्रा केली तर आपणाला काय जाणवते ? किमान तीन गोष्टी सभवतात

अ) प्रथमच सांगितले तसे या बाबत तुम्हाला माझे मत विचारात घ्यावयाचे असेल तर 'खर्च फायदा' या गणितात मला फारसा रस नाही कारण कृत्रिम धागा बनविणाऱ्या कपऱ्या फार फायदा मिळवतात आणि आमचा दुर्गापूरचा पोलाद कारखाना तोट्यात चालतो याचा खरा अर्थ काय असतो ? —कृत्रिम धागा बनविणाऱ्या कपऱ्यांना जर आपण जागतिक किंमतीच्या दुप्पट-चौपट किंमतीत तो धागा भारतात विकावयास परवानगी देतो तर त्या कपऱ्या तरी बिचाऱ्या फायदा करण्यापलीकडे आणखी काय करू शकणार ? —किंवा दुर्गापूरच्या पोलाद कारखान्याला आपण जर पोलाद (आज ते ज्या दरात विकतात त्याच्या) दुप्पट किंमतीत विकावयास दिले तर त्यांना पण फायदाच होईल ! नफा तोटा एवढा कठीण किंवा एवढा सोपा असतो —म्हणजे वीज, पिण्याचे व सिंचनाचे पाणी या गोष्टी निर्माण करताना या गोष्टी यापेक्षा स्वस्त दरात निर्माण करण्याचे पर्यायी तंत्रज्ञान उपलब्ध आहे का एवढेच पाहिले पाहिजे व वेगवेगळ्या पर्यायी योजनाना येणारा खर्च व त्यापासून मिळणाऱ्या या गोष्टींचे प्रमाण येवढीच गोष्ट लक्षात घ्यावयास हवी

आता हे माझे म्हणणे तुम्हाला पटलेच पाहिजे असे नाही त्यातून आपण आज खर्च फायदा याचे प्रथम समजावून घेतलेले एक गणित स्वीकारलेले आहे म्हणजे माझे म्हणणे तुम्हाला पटले तरी या प्रकारे आपल्या विकास योजनाचे मूल्यमापन व्हावे, त्यासाठी प्रयत्न व्हावा असे आपण म्हणू शकतो म्हणजे आज हा विचार नाकारून आपणाला पुढे गेले पाहिजे

ब) आता खर्च नफा याचे तेच गणित वापरून कार्यकर्ते योजना तोट्याची आहे असे दाखवतात तर सरकारी यंत्रणा ही योजना फायद्याची आहे असे दाखवते अशावेळी याच्यापैकी बरोबर कोण व चुकीचा कोण हे ठरवत बसण्यापेक्षा जागतिक बँक, टाटा कन्सल्टन्सी फर्म वगैरेंनी याबाबत काय म्हटलय ते बघून आपण काय ते ठरवावे असे आपणाला वाटते जागतिक बँकेत भारत शेती विभाग (India Agriculture Operation Division) म्हणून एक विभाग आहे त्यानी एप्रिल १९९० मध्ये याबाबत एक सविस्तर निवेदन केलय त्यात त्यानी म्हटलय

- १) सरदार सरोवरापासून होणारे फायदे होणाऱ्या खर्चापेक्षा खूप अधिक आहेत गणिताच्या बरोबरच गणिताच्या पलीकडे जाऊन पण ते सिद्ध करता येते
- २) नर्मदेचे पाणी न वापरता आपण ते असेच समुद्रात जाऊ दिले तर उत्पन्नाचे इतर साधन नसलेले लोक निसर्गावर आक्रमण करतील व निसर्गाचे सतुल्य अधिक बिघडेल

- ३) या योजनेमुळे २ कोटी लोकाना अन्न मिळू शकेल व ३ कोटी लोकाना पिण्यासाठी, घरकामासाठी व उद्योगधंद्यासाठी पाणी मिळू शकेल
- ४) किमान दहा लाख लोकाना धरणामुळे नवे उद्योगधंदे मिळतील शेती व उद्योगधंदे यांना भरपूर वीज मिळेल
- ५) धरणामुळे फायदा झालेली लोकसख्या ठरवताना आज एक गुणक(Multiplier) वापरला जातो पण तो जरी लक्षात घेतला नाही तरी या धरणामुळे विस्थापित होणारे लोक व धरणामुळे फायदा होणारे लोक याचे प्रमाण एकास शहर असे आहे कोणत्याही धरणात हे प्रमाण फार चांगले मानले जाते गुणक लक्षात घेतला तर हे प्रमाण आणखीनच खूप वाढते,
- ६) पर्यायी योजनांचा विचारच केला नाही असे म्हटले जाते हे संपूर्णपणे चुकीचे आहे याउलट, वेगवेगळे पर्याय लक्षात घेऊन व सर्वाधिक विचार करून बनवलेली ही भारतातील एकमेव योजना आहे (Arguably this is the most studied Indian project ever)
- ७) या योजनेमुळे गरीब विभागाचा व गरिबाचा फायदा होणार नाही असे काहीजण म्हणतात अशावेळी तांत्रिक दृष्टीने काय शक्य आहे व काय अधिक चांगले आहे एवढेच पहावयाचे असते किंवा समोर असलेले वेगवेगळे पर्याय तांत्रिक दृष्टीने तपासून घेतले तर कोणत्याही पर्यायापेक्षा या योजनेची गरिबी कमी करण्याची क्षमता अधिक आहे हे लक्षात येते
- ८) किंबहुना असे म्हणता येईल की तांत्रिक दृष्टीने खूप मोठ्या सख्येने छोटी धरणे या विभागात बाधता येतील पण मग धरणामुळे बुडणारी जमीन १० लाख हेक्टर येवढी असेल आज अशी फक्त ३७ हजार हेक्टर जमीन पाण्याखाली बुडणार आहे
- ९) छोटी धरणे आणि भूगर्भातील पाणी याचे महत्त्व कोणीच नाकारत नाही पण या गोष्टी आजच्या तांत्रिक ज्ञानाप्रमाणे मोठ्या धरणाना पर्याय म्हणून नव्हे तर पूरक योजना म्हणून राबवाव्या लागतात
- १०) सरदार सरोवरामुळे मिळणारी वीज इतर मार्गांनी मिळणाऱ्या विजेपेक्षा स्वस्त आहे हे उघड आहे
- ११) जगले पाण्याखाली जाणार आहेत पण धरण पुरे झाल्यावर काही वर्षांनी ओलिताखाली आलेल्या जमिनीमधून, आजच्या जगलामधून दरवर्षी जेवढे लाकूड मिळते त्याच्या शहरपट अधिक लाकूड दरवर्षी मिळू शकेल
- १२) कोणत्याही विकसित देशाच्या मानाने नर्मदा लवादाने विस्थापिताना खूप अधिक दिले आहे आणि विस्थापिताना जे देणार म्हणून सांगितले आहे ते देण्याच्या कामात खूप प्रगती केली आहे

१३) आम्ही वर सांगितलेल्या व लक्षात घेतलेल्या गोष्टी महत्त्वाच्या आहेत पण त्याहीपेक्षा महत्त्वाचे म्हणजे खर्च-फायदा ठरवण्यासाठी जागतिक बँक तो 'गुतवणुकीवर सुटणाऱ्या अतर्गत आर्थिक उपलब्धीचा दर' (Internal rate of return) विचारात घेते त्याप्रमाणे ही योजना नक्की किफायतशीर आहे तो दर १३ टक्क्याहून अधिक आहे हे तक्ता क्रमांक १ वरून लक्षात येते

तक्ता क्रमांक एक

सरदार सरोवराचे जागतिक बँकेने केलेले आर्थिक मूल्यमापन
आकडे १०० कोटी रुपयांत

फायदे	
वीज	११ १३
सिचन	१९ १७
पिण्यासाठी व	१ ५१
उद्योगासाठी पाणी	—
एकूण	<u>३१ ८१</u>

खर्च	
धरण	४ १०
वीजगृह	५.७१
कालवे	१७ ७१
एकूण	<u>२७ ५२</u>

नगद फायदा ४ २६ व गुतवणुकीवर सुटणाऱ्या अतर्गत उपलब्धीचा दर १३ २ टक्के

पण आता जागतिक बँक काय म्हणते याला म्हटले तर महत्त्व आहे, म्हटले तर अजिबात नाही तसे पाहिले तर जागतिक बँक ही आर्थिक व्यवहार करणारी एक कार्यक्षम संस्था आहे आपले पैसे बुडीत खात्यात जावेत असे त्यांना वाटणार नाही केवळ या देशातून आपले पैसे बुडणार नाहीत म्हणून बँक पैसे वाटत नाही यापूर्वी आपल्या अनेक योजनाना जागतिक बँकेने कर्ज नाकारलेय हे सारे जरी खरे असले तरी जागतिक बँक काय म्हणते याला आपण या वा त्या दिशेने महत्त्व द्यावयास नको — शेवटी त्याची अशी काही स्वतःची वेगळी गणिते असू शकतात हा आपल्या देशातला प्रश्न आहे आणि जगभरचे हिरवे झेंडे व जागतिक बँक काय म्हणते याला आपण महत्त्व द्यावयाचे नाही

‘ऐकावे जनाचे’ म्हणत त्याचे म्हणणे काय ते ऐकून घ्यावे पण अखेर हा या देशाचा प्रश्न आहे आणि आपल्याला योग्य काय वाटते आणि आपल्या देशाच्या दृष्टीने फायद्याचे काय येवढेच महत्त्वाचे — म्हणजे धरणाच्या बाजूने असलेल्या लोकानी जागतिक बँक काय म्हणते ती आकडेवारी आपणाला देणे आणि धरणाला विरोध असणाऱ्यानी जागतिक बँकेला भेटून या योजनेला कर्ज देऊ नका असे म्हणणे हे दोन्ही चूक आहे असे आपण म्हणू शकतो

म्हणजे जागतिक बँक बाजूला ठेवून भारतातील मान्यवर व्यावसायिक यत्रणा याबाबत काय म्हणते ते पहावयास लागलो तर १९८१-८२ या वर्षात ‘टाटा कन्सल्टन्सी सर्विस’ यानी तयार केलेला अहवाल आपणाला मिळतो त्यात त्यानी हा प्रकल्प फायद्याचा आहे असे म्हटले आणि खर्च-फायदा याचा गुणक १ पूर्णांक ८४ शताश येवढा अधिक आहे असे दाखवलेय — पण पुन्हा कार्यकर्ते हा अहवाल चुकीचा कसा आहे वा पक्षपाती कसा आहे हे सागतात

क) आता आपणासमोर शेवटचा पर्याय उरलेला आहे धरणाचा खर्च सरकारी यत्रणा व कार्यकर्ते याना फारसा बदलता येत नाही म्हणजे कार्यकर्ते वीज व पाणी यापासून जे उत्पन्न झाले असे दाखवतात त्यापेक्षा खूप अधिक उत्पन्न वीज व पाणी यापासून झाले असे सरकारी यत्रणा दाखवत आहे त्यातून विजेचे उत्पादन व विजेचा दर या दोन गोष्टी पुन्हा कार्यकर्ते व सरकारी यत्रणा याना फारशा बदलता येणार नाहीत म्हणजे सिचनापासून होणारे उत्पादन सरकारी यत्रणा बहुधा जास्ती दाखवत असणार. सरकारी यत्रणेची ही आकडेवारी काय आहे हे समजावून घ्यावयास आपण सरदार सरोवर प्रकल्पाचे एकवेळ प्रमुख असलेले सनत मेहता याना भेटलो तर आपणाला खालील माहिती व आकडेवारी मिळते

(१) जगलाची किंमत जगल खात्याने हेक्टरला १ कोटी २७ लाख रुपये धरली आहे ती किंमत जास्ती तर वाटतेच त्यातून ती किंमत घनदाट जगलासाठी आहे या विभागातील जगले अशी घनदाट नाहीत तर माणसानी आक्रमण केल्यामुळे बरीच विरळ आहेत पण हे दोन्ही मुद्दे आपण बाजूला ठेवले तरी जगल खात्याने या जगलाची आज नक्की केलेली किंमत सरदार सरोवरासाठी ६१०० कोटी रुपये व नर्मदासागर साठी २५,३०६ कोटी रुपये आहे म्हणजे बुडणाऱ्या जगलाची एकत्रित किंमत ४० हजार कोटी नव्हे तर ३१,४७० कोटी रुपये आहे

(२) धरणाला विरोध करणारे लोक एक गोष्ट सांगण्याचे टाळतात याच जगल खात्याने धरणापासून मिळणाऱ्या फायद्याची आकडेवारी अशी दिली आहे

सिचनापासूनचे फायदे - ४६,९१४ कोटी रुपये व विजेपासून मिळणारे उत्पन्न - ११,३३६ कोटी रुपये म्हणजे या खात्यानेच धरणापासून होणार म्हणून

दाखवलेले उत्पन्न ५८,२५० कोटी रुपये आहे या खात्याने लक्षात न घेतलेले पण लक्षात घ्यावयास हवे असे वाढीव उत्पन्न म्हणजे शेतीविभागात उपलब्ध होणारा वाढीव रोजगार त्याची किंमत १०,५०० कोटी रुपये आहे असे दाखवता येते म्हणजे धरणापासून मिळणारे एकूण उत्पन्न ६८,७५० कोटी रुपये आहे

(३) योजना आयोगाने या प्रकल्पाला मजुरी देण्यापूर्वी दिल्लीत या गोष्टीचा विचार करावयास एक परिसवाद झाला होता विजय पराजपे यानी आपला निबध त्या परिसवाद्याला वाचला होता त्याच्या सर्व मुद्द्यांना तेथे उत्तरे देण्यात आली होती महत्त्वाचे म्हणजे योजना आयोगाने सदस्य डॉ अलघ यानीच त्या परिसवादाचे संचालन केले होते

मात्र मेहता काही म्हणाले तरी आपणाला आणखी खोलात जाऊन शोध घ्यावासा वाटतो कारण जगल विभागाने उत्पन्न काय सांगितले हे लक्षात घ्यावयास मन तयार होत नाही ही म्हणजे इसापनीतीमधील पाहिजे तेव्हा भाडी व्याली आणि भाडी मरण पावली म्हणून येवढी भाडी येथे उरली अशी गोष्ट झाली डॉ अलघ याच्या समोरच्या परिसवादात कोणी भाग घेतला होता हे महत्त्वाचे ठरते त्यातून दोन्ही बाजूची उत्तरे-प्रत्युत्तरे सागणारा अहवाल मिळत नाही म्हणजे या परिसवादात काय झाले ते मेहता सागतात ते बरोबर की कार्यकर्ते म्हणतात ते बरोबर हा प्रश्न उरतो हवे तर डॉ अलघ हे योजना आयोगाचे सदस्य होते व पराजपे याचे मत ऐकून सुद्धा जमाखर्चाच्या गणितात फायदाच होतो असे त्याचे मन बनले म्हणून योजना आयोगाने या प्रकल्पाला मान्यता दिली असे आपण म्हणू शकतो

म्हणजे जगल खात्याने बनवलेले आकडे आम्हाला नको आहेत योजना बनविणाऱ्या व तपासणाऱ्या लोकानी कोणत्या आधारावर सिचनापासून मिळालेले उत्पन्न ठरवले आहे हे आम्हाला तपासावयाचे आहे असे आपण मेहताना म्हणतो मेहता याला पण आनदाने तयार होतात डॉ पै, डॉ हशिम, श्रीवास्तव व डॉ व्यास या मडळींना भेटावयास सागतात आपण या लोकाना भेटल्यावर आपणाला खालील माहिती मिळते

(१) भारतात जमीन सिचनाखाली आल्यावर प्रतिहेक्टर, प्रत्येक हगामात, पिकामागे सरासरी ३ हजार रुपये जास्ती उत्पन्न सुटते सर्वसामान्यपणे एकापेक्षा अधिक पिके निघतात म्हणून दर वर्षी हेक्टरमागे सुमारे ४५०० रुपये जास्ती सुटतात त्यातून हा आकडा १९८० मध्ये ठरवलेल्या किंमतीप्रमाणे आहे आजच्या किंमतीप्रमाणे ही वाढीव रक्कम प्रति हेक्टर प्रति वर्ष ५६०० रुपये आहे

(२) मात्र याच्याही पलीकडे जाऊन सिचनाखाली येणाऱ्या क्षेत्रात वेगवेगळी पिके लावून येणारे अधिक उत्पन्न तपासलेले आहे ही आकडेवारी गोळा करताना प्रत्येक हेक्टरमागे उत्पन्न किती जास्ती आले आहे हे पाहिले आहे त्याच्याही पेक्षा महत्त्वाचे

म्हणजे सिचनाखालील जमिनीत व कोरडवाहू जमिनीत एक टन धान्य निर्माण करताना शेतकऱ्याला खर्च किती येतो व प्रत्येक टनामागे या विभागात त्याचा खरा फायदा काय असतो हे पण बघितलेले आहे यानी दिलेली आकडेवारी तक्ता क्रमांक दोन मध्ये दिली आहे

तक्ता २ - वेगवेगळ्या पिकात सिचनामुळे हेक्टरमागे मिळणारे वाढीव उत्पन्न

पीक	सिचनाखालील जमीन			कोरडवाहू जमीन			सिचनामुळे हेक्टर मागे मिळणारे उत्पन्न (रुपयात)
	खर्च वजा जाता टना मागे होणारा फायदा (रुपयात)	मिळणारे उत्पन्न (टनात)	मिळणारा फायदा (रुपयात)	खर्च वजा जाता टना मागे होणारा फायदा (रुपयात)	मिळणारे उत्पन्न (टनात)	मिळणारा फायदा (रुपयात)	
	[१]	[२]	[३]	[४]	[५]	[६]	[३-६]
तांदूळ	१५७९	५.१०	८०५३	१०८६	०.८८	९५१	७१०२
गहू	१०४८	४.४०	४६११	८१२	०.५५	४४७	४१६५
बाजरी	१३२१	३.००	३९६३	११५६	०.६५	७५४	३२०९
भुईमूग	२९८१	२.५०	७४५३	२६०१	०.७०	१८२८	५६२४
तंबाखू	२८७५	३.००	८६२५	२०१०	१.२३	२४८०	६१४५
कापूस	४०७५	२.५०	१०१८८	१७८४	०.३५	६३५	९५५२

(३) याच्याही पलीकडे जाऊन काही आकडेवारी गोळा केलेली आहे प्रत्येक पिकासाठी हेक्टरमागे सिचनासाठी किती पाणी लागते हे बघितलेले आहे त्यामुळे प्रत्येक पिकात हेक्टरमागे प्रति मिलिमीटर पाण्यामागे किती रुपये सुटतात ते दाखवता येते ती सारी आकडेवारी तक्ता क्रमांक ३ मध्ये दिलेली आहे

तक्ता - तीन - प्रति हेक्टर प्रति मिलिमीटर पाण्यामागे मिळणारे रुपये

पीक	सिंचनासाठी लागणारे पाणी मिलिमीटर्स मध्ये	हेक्टर मागे मिळणारे वाढीव उत्पन्न (रुपयात)	प्रति मिलिमीटर पाण्यामध्ये प्रति हेक्टर मिळणारे उत्पन्न (रुपयात)
	[१]	[२]	[२/१]
तादूळ	७१४	७१०२	१२ ३७
गहू	४१६	४१६५	१० ०१
बाजरी	५५	३२०९	५८ ३४
भुईमूग	९५	५६२४	५९ २०
तबाखू	३८४	६१४५	१६ ००
कापूस	५०३	९५५२	१८ ९९

(४) महत्वाचे म्हणजे, शेतकऱ्यांनी वेगवेगळ्या विभागात कोणती समिश्र पिके घेणे अधिक लाभदायक आहे हे ठरविण्यासाठी प्रयोग करून त्याचा सविस्तर अहवाल तयार केलेला आहे त्यातून प्रत्येक पिकासाठी हेक्टरमागे सिंचनासाठी किती पाणी लागते हे माहित असल्याने शेतकऱ्यांना तेवढेच पाणी देता येईल त्यातूनही या पाण्यापैकी भूगर्भातून उपलब्ध असलेले पाणी त्याला आधी घ्यावे लागेल

(५) आणखी एक वेगळी गोष्ट श्री मेहता व श्रीवास्तव आपल्या नजरेत आणतात शेतीपासून मिळणाऱ्या उत्पन्नात आपण फक्त तादळाची किंमत लक्षात घेतो पण शेतकरी काही तादूळ पिकवत नाही तर भात पिकवतो भातापासून तादळाबरोबरच कडबा, टरफले, कोंडा या गोष्टी मिळतात भाताच्या पिकामध्ये ३६ टक्के तादूळ, ५० टक्के कडबा, १० टक्के टरफले व ४ टक्के कोंडा (Bran) असतो आता कोंड्यापासून तेल मिळवण्याचे तंत्रज्ञान या देशात विकसित झालेले आहे कडबा वापरून आपण कार्डबोर्ड बनवू शकतो टरफलापासून सिमेंट बनविण्याचे तंत्रज्ञान २० वर्षांपूर्वी या देशातील तंत्रज्ञानी विकसित केलेले आहे दहा हजार हेक्टरमध्ये सलगपणे भात पिकवला जात असेल तर या उद्योगाचे जाळे उभारणे फायदेशीर आहे असे सांगणारा अहवाल आहे म्हणजे कच्चा माल म्हणून तादळाबरोबरच कोंडा, टरफले, कडबा याचे नवे मूल्य आपणास विचारात घ्यावयास हवे

मात्र ही सारी आकडेवारी पाहिल्यावर आपणामोर कार्यकर्त्यांनी पुढे कळल्ये दान प्रश्न येतात आकडेवारीप्रमाणे कापसात व तवाग्वृत अधिक फायदा आहे म्हणजे शतकरी अन्नधान्याऐवजी व्यापारी पिके काढणार यावर धरणाच्या बाजूने बोलणार त्याकडे लगेच उत्तर देतात तुम्हाला मारुती गाड्या लागतात, कृत्रिम धागा लागतो मात्र शतकन्यानी व्यापारी पिके काढलेली चालत नाहीत यावर खरा उपाय हा की गहू, वाजरी, ज्वारी याना रास्त बाजरी किंमत द्यावयास लागण - हे तुम्हाला मान्य नमेल तर सपत्ती निर्माण करण्याची साधने म्हणजे सिचनासाठी पाणी, उद्योगासाठी वीज निर्माण करताना खर्च फायदा याचे गणित पाहण्याऐवजी ही साधने देशात अधिक प्रमाणात निर्माण करण्यासाठी तांत्रिक दृष्टीने अधिक योग्य योजना कोणती येवढेच काय ते पहा

धरणात विरोध करणाऱ्यांचा दुसरा मुद्दा असा असतो की या लोकानी अन्नधान्याच्या उत्पन्नाची दिलेली आकडेवारी आणि फायद्याचे आकडे तुम्ही प्रयोग करून तपासले आहेत का ? - हे खोलात जाऊन तपासणे आपणाला फारसे शक्य नसते त्यातून आपण असे तपासावयास बसलो तर धरणाच्या बाजूने बोलणाऱ्यांच्याकडे उत्तरे तयार असतात कार्यकर्त्यांचे प्रतिप्रश्न तयार असतात - म्हणजे दोन्ही बाजूनी मारुतीच्या शपटीप्रमाणे प्रश्नोत्तरे अशी हवी तशी वाढवता येतात आणि आपण त्या विषयातील तज्ञ नमू तर अधिक अधिक गाळात जाऊन गोधळात पडण्यापलीकडे आणखी काही होत नाही हे आपणाला तांत्रिक दृष्टीने भूकंप, धरणातील गाळ, पाणथळ जमीन याच्यापेक्षा समजावयास सोपे वाटणाऱ्या खर्च व फायदा याच्या गणितात होते आहे ते सुद्धा या गणितामधील इतर अनेक अवघड विचार व विभाग समजावून न घेता फक्त शेतीमालापासून मिळणारे वाढीव उत्पन्न तपासावयास लागले तर असे होते आहे

खरी गोष्ट अशी आहे की आधुनिक जग हे तज्ञांचे जग आहे हे आपण मान्य करावयास हवे पण त्याचवेळी तज्ञ फाजील आत्मविश्वासाने, निष्काळजीपणामुळे वा इतर काही स्वार्थासाठी वा दडपणाखाली चुका करण्याची शक्यता पण असते नर्मदेच्या परिक्रमेत आपणाला जाणवते ती गोष्ट ही की यावर आपण काही उपाय शोधले पाहिजेत उपाय सहजपणे मिळणार नाहीत आपण सर्वांनीच वेगवेगळे उपाय सुचवून त्यावर चर्चा करून मार्ग शोधला पाहिजे या शोधयात्रेत अनेकाशी बोलताना एक विचार पुन्हा पुन्हा पुढे येत होता या देशात प्रत्येक तांत्रिक विषयात आज मान्यवर व्यावसायिक सघ (Professional bodies) आहेत त्यांच्या विषयाशी संबंधित असलेल्या प्रश्नांचा विचार करण्यासाठी त्या विषयातील व्यावसायिक सघांचा एक परिसवाद आयोजित करावा सरकारी तंत्रज्ञानी व प्रकल्पाच्या बाजूने असलेल्या मंडळानी आपले विचार शास्त्रीय भाषेत मांडावेत आपला त्याला असलेला विरोध कार्यकर्त्यांनी व विरोध करणाऱ्या सर्वांनी शास्त्रीय भाषेत मांडावा व्यावसायिक सघांच्या सदस्यांनी पण दोन्ही

बाजूवरचे आपले विचार माडावेत - यातून सर्वमान्य योजना वा विचार बाहेर येणार नाहीत हे खरे. पण दोन्ही बाजूचे म्हणणे, उत्तर-प्रत्युत्तराच्या सदर्भात एकत्र स्वरूपात, त्या विषयात तज्ञ नसलेल्या तुमच्या माझ्या सारख्या माणसासाठी उपलब्ध असेल

त्याहूनही महत्त्वाचे म्हणजे, आपल्या विचारावर शास्त्रीय परिभाषेत तज्ञांच्या समोर चर्चा होणार म्हटल्यावर दोन्ही बाजू अधिक सयमाने, अधिक विचारपूर्वक अभ्यासपूर्ण बोलतील आज हे दोन्ही बाजूनी होत नाही जगल खाते जगलाची किंमत हेक्टरला १ कोटी २७ लाख रुपये लावून मोकळे होते खोसलासारखा आमचा फार मोठा इजिनिअर धरणातील गाळ साठण्याचा दर ठरवताना जादा आत्मविश्वासामुळे चुका करतो पण याचाच अर्थ कार्यकर्ते, तुम्ही व मी नव्या विषयात बोलताना अशा वा यापेक्षा मोठ्या चुका करण्याची शक्यता आहे बाबा आमटे याचे त्याच्या क्षेत्रातले काम वदनीय आहे मात्र त्यांच्या पुस्तकात धरणात साठणारा गाळ लक्षात घेताना ते केवढी ढोबळ चूक करतात हे यापूर्वी 'यक्षप्रश्न' मध्ये 'नर्मदेतले गोटे' या विभागात आपण पाहिले आहे

त्यामुळे या वा अशा स्वरूपाच्या व्यासपीठाचे आपण स्वागत केले पाहिजे कार्यकर्त्यांनी आजवर केलेल्या कामाचा सर्वांत मोठा फायदा हा की वरिष्ठ शासक तज्ञ मडळी आज अशा स्वरूपाच्या व्यासपीठातही उत्सुक, किमान अनुकूल आहेत पण प्रथमच सांगितले तसे स्मितू कोठारीने मात्र या योजनेला विरोध केला कोणते व्यावसायिक सघ हे आम्ही ठरवणार कारण या देशातील बरेचसे व्यावसायिक सघ सरकारी दबावाखाली आहेत म्हणून सांगितले । - आणि मी ध्वनिमुद्रक बरोबर घेऊन असले काही प्रश्न विचारतोय हे समजल्यावर बाबा आमटे व मेधा पाटकर यानी मला मुलाखत द्यावयास व माझ्याशी कोणतीही चर्चा करावयास नकार दिला

या वा अशा इतर उपायाची उपयुक्तता व जरूरी कार्यकर्त्यांनी मान्य करावयास हवी कारण आपले विकास प्रकल्प योग्य प्रकारे बनण्यायेवढीच ते प्रकल्प झपाट्याने पुरे करण्याची पण जरूरी आहे सरकारी यंत्रणा आधीच दिरगाई करणारी व वेळकाढू धोरण अवलंबिणारी असते त्यात आपण आणखी भर घालणार आहोत काय ? सरदार सरोवराचा उच्चार वल्लभभाईंनी १९४७ मध्ये केला जवाहरलाल नेहरूंनी ५ एप्रिल १९६१ ला कोनशिला बसवली १९६९ मध्ये आपण नर्मदा आयोगाची स्थापना केली दहा वर्षांनी म्हणजे डिसेंबर १९७९ मध्ये नर्मदा आयोगाचा अहवाल आला भारत सरकारने १९८७ मध्ये या योजनेला मजुरी दिली त्यानंतर ऑक्टोबर १९८८ मध्ये योजना आयोगाने मजुरी दिली आणि आज काम बंद करा म्हणून आदोलन करीत व प्रकल्पाला मदत देऊ नका म्हणून जागतिक बँकेला व अमेरिकन सिनेटर्सना सागत आपण हिंडतोय - खरी गरज या देशातील विकास प्रकल्प झपाट्याने बनवणे, पारखून घेणे व अमलात आणणे ही आहे या साठी दबाव आणू शकणारे कार्यकर्त्यांचे गट (Pressure

groups) व खुले आम चर्चा करणारी तांत्रिक व्यासपीठे हवी आहेत - या देशातील सर्वसामान्य माणसाचे आपण सारे जण खरोखरच काही देणे लागतो का ?

पण चर्चा खूप झाली आता थांबू या निघण्यापूर्वी यक्षाने धर्मराजाला त्याचा तो शेवटचा आवडता प्रश्न विचारला, 'या जगात सर्वात आश्चर्यकारक गोष्ट कोणती ?'

— धर्मराज मनापासून हसला त्याने इकडे तिकडे पाहिले दूरवर उभे असलेले, तहानेने व्याकुळ झालेले कोणी ऐकत नाहीत याचा सावध अंदाज घेतला मग म्हणाला, 'तुझे प्रश्न एकूणच मजेशीर होते माझाही वेळ फार मजेत गेला पण आता एक साग. तुझे प्रश्न आणि तहानेने कासावीस झालेल्या लोकानी पाणी का पिऊ नये याचा आपापसांत काही तरी संबंध आहे का ? - आणि सर्वात आश्चर्याची गोष्ट ही की, तरीसुद्धा तहानेने व्याकुळ झालेले हे सारे लोक, अनादि- काळापासून तुला कार्यकर्ता व मला विचारवत समजून सहन करीत आलेत आणि असेच सहन करीत राहणार आहेत---

*

*

*

नर्मदेच्या तीरावरील वाली आणि जटायू...

विस्थापिताचा प्रश्न हा नर्मदेच्या परिक्रमेतील कळीचा प्रश्न आहे

(१) तुम्ही कडवे (किंवा अतिरेकी) पर्यावरणवादी असाल व सुदरलाल बहुगुणाच्या प्रमाणे नदीचे धरण हे नदीचे मरण असे समजत असाल तर तुम्ही या नर्मदा प्रकल्पाचा विरोध कराल

(२) तुम्ही अतिरेकी पर्यावरणवादी नसाल पण मानेकासारखे जगलाच्या प्रेमात असाल तरी तुम्ही या धरणाला विरोध कराल

(३) वरील पैकी दोन्ही गोष्टी नसतील (किंवा असतीलही) पण तुम्हाला पर्यायी विकासनीती हवी असेल तरी तुम्ही नर्मदा प्रकल्पाचा विरोध कराल

(४) वरील पैकी तीनही गोष्टी नसतील - म्हणजे तुम्हाला या देशासाठी पर्यायी विकासनीती नको असेल, पण तुम्हाला मोठ्या धरणाऐवजी छोटी धरणे असावीत असे वाटत असेल तरी तुमचा नर्मदा प्रकल्पाला विरोध राहील

(५) समजा मोठी धरणे व छोटी धरणे याचा अभ्यास केल्यावर मोठी धरणे बरोबर आहेत असे तुम्हाला वाटले, मात्र त्याचबरोबर नर्मदा प्रकल्पाबाबत पर्यावरण, पाणथळ जागांची निर्मिती, जमिनीची धूप व धरणाचे आयुष्य, भूकपाचे हिशेब, जमाखर्चाचे गणित या गोष्टींबाबत, कार्यकर्ते म्हणतात त्याप्रमाणे फार गडबडगुडा झाला असे तुम्हाला अभ्यासानंतर वाटले तरी तुम्ही या प्रकल्पाला विरोध कराल

मात्र या पाच गोष्टींपैकी कोणतीच गोष्ट नसेल तर मग नर्मदा प्रकल्प या देशासाठी हवा असे तुम्ही म्हणाल त्यात त्रुटी आहेत, त्या कमी व्हाव्यात, त्या कमी करण्याचे मार्ग

शोधावेत, असे आग्रहाने सागत असतानाच या देशाला एका युगातून दुसऱ्या युगात नेणारा हा सेतू आहे असे म्हणत तुम्ही त्याचे स्वागत कराल

पण तसे ते स्वागत करत असतानाच या प्रकल्पामुळे फार मोठ्या प्रमाणात तळागाळातील माणसे - मुख्यत्वेकरून आदिवासी - बेघर होताहेत, त्यांना वाऱ्यावर टाकल जातय, सैरभैर होऊन कुटुंबे-माणसे नाहीशी होताहेत असे कोणी सागितले तर आपण, किमान मी तरी नक्कीच म्हणेन, मला हा विकास नको आहे । आपण काही राक्षस नाही वाली आणि जटायू याना निर्दयपणे मारायला राम किंवा रावण नाही आम्ही साधी माणसे आहोत अत्योदय ही आमची विकासाची कल्पना आहे अत्योदय कसा साधावयाचा याचे सपूर्णपणे विरुद्ध मार्ग असू शकतात पण ही माणसेच तुम्ही मारणार असाल, त्यांना वाऱ्यावर सोडणार असाल तर मला हा प्रकल्प नको आहे

हे सारे होते आहे का हे आपण तपासले पाहिजे आग्रहाने तपासले पाहिजे - पण हे म्हणत असतानाच यातून जो व्यत्यास निघतो तो पण मनात समजावून घ्या वर सागितलेल्या पाच कारणामुळे ज्यांना हा प्रकल्प नको आहे, म्हणजे ज्यांना पर्यायी विकासनीती, कडवा पर्यावरणवाद वगैरे हवा आहे, त्या सर्वांना विस्थापितांच्या मार्गे लपून - म्हणजे विस्थापितांच्यावर अन्याय होतोय म्हणून आपण धरणाला विरोध करतोय असे म्हणून, धरणाची प्रगती रोखता येते कारण त्यांनी असे सागितले व ते खरे असले वा आपल्याला पटले तर आपण सारे त्याच्या बाजूचे होतो त्याच्या दृष्टीने ही फार सोपी व महत्त्वाची खेळी असण्याची शक्यता असते

'ईडा पिडा टळो' पण आणखीही एका कारणाने तुम्ही धरणाला विरोध कराल आणि विस्थापितांच्या नावाने गळा काढाल या देशात यापूर्वी अस झालय मला नेहमी एक नवल वाटायचे या देशाने गेल्या चाळीस वर्षांत दोन लाखाहून अधिक छोटी मोठी धरणे बाधली मग उकाई धरणाच्या बाबत मेधा पाटकराच्यापासून दिल्ली गल्लीतील कार्यकर्त्यांच्यापर्यंत सारे जण मिळेल तेव्हा का बोलतात ? या प्रश्नाचे उत्तर मला नुकतेच मिळाले 'सत्यशोधक मार्क्सवादी'ने आपल्या 'जानेवारी ९०' च्या अकात लिहिले

"शिवाजीने दोनदा सुरतेची लूट केली दोन्ही वेळा त्याला भिल्ल व कोळी आदिवासींचा सामना करावा लागला महाराष्ट्राच्या जातिव्यवस्थापक स्वातंत्र्याचा अर्थ या आदिवासींना समजला नाही सयुक्त महाराष्ट्राच्या भाषिक स्वातंत्र्यासाठीच्या लढ्याचाही अर्थ धुळे जिल्ह्यातील आदिवासींना आम्ही समजावून सांगू शकलो नाही - उकाई धरणविरोधाची जोड देऊनच तो समजावून सांगावा लागला "

- म्हणजे मध्यमवर्गीय समाजाने, कामगारानी, शेतकऱ्यानी व शेतमजुरानी ज्यांना नाकारले आहे त्या अस्वस्थ कार्यकर्त्यांच्या दृष्टीने, आदिवासी जनतेमध्ये असतोष पेटवून त्यांना संघटित करायला धरण ही पर्वणी असते । नर्मदा प्रकल्पामधील विस्थापितांच्या

प्रश्नात असे काही आहे का हे पण आपणाला पहावयाचे आहे

*

*

*

पण हे पहावयास मी तुम्हाला या आदिवासी विभागात घेऊन जाणार नाही स्वतःपण तिकडे जाणार नाही खरे तर मला भटकायला मनापासून आवडते भारतातील सर्व प्रमुख मेवाभावी प्रकल्पाना भेट देत आणि त्याचे आदिवासी क्षेत्रातील काम पाहात मी यापूर्वी हिंडलूय आयुष्यातील काही वर्षे या भटकतीत बरबाद केलीत वा खऱ्या अर्थाने वसूल केलीत माझे 'प्रकाशवाटा' पुस्तक त्याच शोधयात्राच्यावर आहे दिल्लीतील घटना भिरभिरत्या नजरेने वाचत मी 'बखर राजधानीची' हे पुस्तक लिहिलेय राजस्थानातील सती समजावी म्हणून मी मुक्त भ्रमती केलीये माणसे व प्रदेश वाचावयास आवडतात म्हणून मी अटाकिर्तका मोहिमेत सामील झाले होते आणि इजिप्शियन रणगाडे जेथे टमरेल बनवून इस्त्रायली सैनिकानी फेकलेत ती गोळान हाईट पण पहावयास गेलो होतो या माझ्या साऱ्या प्रवासात माझे दुसरे मन मला कधीच सोडून जात नाही अटाकिर्तका मोहिमेतून परत आल्यावर राजीवने खाजगी व्यक्तिगत पत्र पाठवून मला या मोहिमेबाबतचे तुमचे मत काय आहे म्हणून विचारले या मोहिमेत काम कसे अजिबात होत नाही व केवढा प्रचंड गोंधळ व अफरातफर आहे हे मी त्याला पुराव्यासकट कळवले या मोहिमेत सुधारणा वगैरे काही झाली नाही खाजगी कंपनीत नोकरी करत असताना सुद्धा माझी नोकरी मात्र जाताजाता वाचली । 'हिमगौरीच्या शोधात' या माझ्या दोन-तीन महिन्यात 'राजहस'तर्फे प्रसिद्ध होणाऱ्या शास्त्रीय प्रवासवर्णनात ते सारे असेल तर माझ्या या दुसऱ्या मनाने मला असे खूपदा गाळात घातलय मी गोळान हाईटवर टमरेल झालेले रणगाडे पहावयास गेलो होतो पण त्यावेळी शेतीमालाला रास्त भाव हवा म्हणून गोळान हाईटला स्वतःच्या टॅक्टरनी वेढा घालून बसलेले इस्त्रायली शेतकरी भेटले आणि मी भारतातून आलोय म्हटल्यावर शरद जोशी आणि शेतकरी आदोलून म्हणजे काय हे त्यांना समजावून हवे होते माझे दिवस असे समजावून देण्यात अनेक ठिकाणी बरबाद झालेत अमरिकेत निघो वस्तीत राहून माझ्या इग्रजीत त्यांना ढसाळ, ढाले आणि मराठी दलित साहित्य समजावून द्यावयास लागलय ।

माझ्या हिंडण्यात आणखी एक मजा असते पायावर चक्र असल्यासारखी प्रवासाची सधी माझ्या शोधात चालून येते मी ५ मे १९८९ या दिवशी विजय तेंडुलकराच्या वगेवर माधव चितळ्यांना प्रथम भेटलो माझी माहिती काढण्याची एक पद्धत आहे ममारचा माणूस कसा चूक आहे हे त्याला आक्रस्ताळी पद्धतीने सागत मी त्याला बोलता करतो मी पहिल्याच भटीत चितळ्यांना विस्थापितावर अन्याय होतोय म्हणून सांगितले

चितळे मला म्हणाले, "तुमचे 'प्रकाशवाटा' मी वाचलय तुमची पाहण्याची आणि माहिती गोळा करावयाची पद्धत मला आवडते आमच्या खचनि तिकडे हवे तेथे भटकून या त्या कार्यक्रमात काही त्रुटी, चुका वाटल्या तर कळवा आम्हाला नाही अस वाटतय, पण त्रुटी असतील सुद्धा कोणी सांगितल्या तर त्या आम्ही जरूर सुधारू त्यातून तुम्हाला जे वाटतय ते बाहेरही मोकळेपणाने लिहा " - मी चितळ्यांना म्हटले, "मी आणि दादूमियानी एक करार केलाय संपादक आणि प्रकाशक याच्या खचनि सुद्धा हिंडावयाचे नाही - मग मी तुमच्या खचनि कसला हिंडतोय ।"

दुसरी सध्दी त्यापेक्षा चांगली होती विजय तेंडुलकर त्यावेळी बी बी सी साठी नर्मदा प्रकल्पावर पटकथा लिहीत होते पाठीचे दुखणे साभाळीत, सातपुड्याचे कडे पार करत ते आदिवासीना समजावून घेत होते माझ्या आणि तेंडुलकराच्या लहरी दोन्ही अर्थाने, जमतात मी त्याच्याबरोबर एकदा तरी जावे असा त्याचा आग्रह होता तिसरी सध्दी तर त्यापेक्षा नामी होती मी मेधा पाटकराना भेटून नर्मदा प्रकल्पावरची त्याची मते समजावून घ्यावीत असे तेंडुलकर व नरेंद्र दाभोळकर या दोघानाही वाटे हे दोघे तिला जवळून ओळखत मलाही वारल्याच्या या नव्या राणीला भेटावयाचे होते आमचा पत्रव्यवहार सुरू होता जुजबी पत्रात मी तिकडे जावयाचे का त्या नेहेमी दिल्लीत येतात त्यावेळी भेटावयाचे याचा विचार होता १६ जून १९८९ या दिवशी दुपारी एकच्या सुमारास मेधा पाटकरच आमच्या ऑफिसात आल्या घरी-ऑफिसात असे ४-४॥ तास मी व माझे शास्त्र मित्र त्याच्याशी बोललो खरे तर प्रामुख्याने त्याच बोलत होत्या आम्ही आपले अधून मधून प्रश्न विचारण्यचो त्यानंतर त्यांना मी गाधी आश्रमात सोडले तेथे सुदरलाल बहुगुणा नव्हते म्हणून मग आणखीन कोठेतरी सोडले पण या पहिल्याच भेटीत त्याचे आणि माझे विचार फार वेगळ्या पातळीवर सुरू आहेत हे जाणवले त्या फार भावनेची गुतणवूक करून या प्रश्नाचा विचार करताहेत असे मला वाटले त्यांनाही त्याच्या नेमके उलट माझ्याबाबत काहीतरी वाटले असणार जाताना त्या जे म्हणाल्या ते मात्र स्पष्ट आठवतय मेधा म्हणाली, "तुमच्या लिखाणावरून तुम्ही भावनाप्रधान वाटता त्यातून 'प्रकाशवाटा'चे मानधन सुद्धा तुम्ही सामाजिक कृतज्ञतानिधीला दिलय तुम्ही एकदा तेथे या त्या आदिवासींची परिस्थिती पहा तिथे एकदा आलात तर तिथेच अडकून पडाल आम्ही काय करावे ते सागायला लागाल ।"

मी मनात म्हटले, मी तिथे येणार नाही हे तू आणि मी दोघेही नक्की जाणून आहोत कारण या प्रश्नाची मांडणी करण्याची आपली दोघाची पद्धत वेगळी आहे तू आईच्या किंवा थोरल्या बहिणीच्या मायेने त्या आदिवासीच्यात गुतली आहेस त्यात मी तिथे येऊन काय पाहणार ते सारे मनाला पीळ पाडणारे, क्लेश देणारे असेल खरे सागू, श्यामच्या आईमधील श्याम ज्यावेळी आई, भाऊ, बहीण, गाव या सर्वांना सोडून बैलगाडीतून दूर

चाललाय हे वाचतो त्यावेळी मी अजूनही गदगदतो डोळ्यांना पुढे वाचताच येत नाही पण याचा अर्थ श्यामने शाळेत जाऊ नये, घरीच रहावे असे मी म्हणत नाही एखाद्या प्रश्नाची वस्तुनिष्ठ, व्यावहारिक माडणी करताना त्यात भावना आणि कविता फारशा गुतवता येत नाहीत आपल्या या अभागी आदिवासी भावाची आज काय स्थिती आहे व उद्या त्याचे काय होऊ शकेल हे प्रथम मन घट्ट करून पहायचय आणि मग त्यानंतर या तळागाळातील लोकना त्या गाळामधून बाहेर काढून समाजाच्या प्रमुख धारेत आणण्याची एक सधी आपणाकडे आली आहे, का आपण त्यांना बरबाद करतो आहोत हे भावनेच्या आहारी न जाता ठरवायचय

*

*

*

[२]

प्रश्न सोडवायचा असेल, किमान समजावून घ्यावयाचा असेल तर या देशाचा इतिहास, संस्कृती आणि निसर्गाचे, विज्ञानाचे गतिमान नियम याचे भान हवे खरी गोष्ट अशी आहे की, विकासाच्या, उत्क्रांतीच्या, क्रांतीच्या प्रत्येक टप्प्यात यापूर्वी आपले हे भाऊ निर्दयपणे चिरडले गेलेत

दोन संस्कृतींमधील अटळ संघर्ष जेव्हा शिगेला पोचतो तेव्हा सेतू बाधले जातात भोवतालच्या सर्वांना एका युगातून दुसऱ्या युगात नेण्यास सेतू प्रतिज्ञाबद्ध असतात हनुमान-उडी मारून न शकणाऱ्या सर्वसामान्य दुबळ्या माणसाच्या पायांना सेतूच्या साहाय्याने हनुमान-शक्ती येते आणि ते नव्या युगात प्रवेश करतात मात्र सेतू बाधले जातात त्याच्या अलीकडे वा पलीकडे फार भयंकर वा फार चांगल्या गोष्टी होतात

वाली आपल्या वनविभागात आपल्या संस्कृतीचे रक्षण करित आपल्या धर्माप्रमाणे राहात होता रामाने दूरवरून सोडलेल्या बाणाने तो मरण पावतो मरण्यापूर्वी वालीने कळवळून विचारलेल्या एकाही प्रश्नाला राम आपल्याला पटेल असे तर्कसंगत उत्तर देऊ शकत नाही राम जिकला वाल्मीकीने मग रामायण लिहिले वालीला न्याय कोण देणार असे म्हणून या प्रश्नाला टाळता येत नाही - रावण जिकला असता तरी परिस्थिती भयंकरच होती जटायूने वालीपेक्षाही अधिक भेदक प्रश्न विचारले असते त्याच्या समोर एक पतिव्रता स्त्री फक्त लक्ष्मणरेषा ओलाडली — घराचा उबरठा ओलाडला — म्हणून पळवून नेण्यात येत होती रावण पण चूक नव्हता त्याच्या बहिणीचे, लकेच्या राजकन्येचे, फक्त मागणी घातली म्हणून नाक-कान कापले गेले होते त्याचा धर्म पाळून तो रामाला धडा शिकवत होता आणि इकडे तत्त्वज्ञान आणि नियमात ब्रदिस्त न होणारा विशाल, अफाट तरीही साधा-सोपा धर्म जटायू मानत होता एक पतिप्रेमी स्त्री तिच्या मनाविरुद्ध मानापमानाची गोष्ट म्हणून कोणी घेऊन जात होता स्वतःचा जीव देऊन, असमान लढाईत

अटळपणे हेच वाट्याला येणार हे ओळखून सुद्धा, सहजप्रेरणा म्हणून जटायू युद्धात उतरला होता — तात्त्विक चर्चा, धर्मचर्चा, सनातन न्याय या कोणत्याही मापाने मोजावयास गेलो तर वाली आणि जटायू बरोबर आहेत राम आणि रावण त्याच्यासमोर टिकूच शकत नाहीत ।

पण खरी गोष्ट अशी आहे की, तात्त्विक चर्चेने जीवन-सघर्षातले निर्णय लागत नाहीत राम आणि रावण दोघेही असंस्कृत नव्हते पण या नव्या जीवनपद्धतीत वाली आणि जटायू यांना कोणतेच स्थान नव्हते पण याचा अर्थ हे लोक नाहीसेच होतात असे नव्हे नवी संस्कृती त्यांना सामावून घेते त्याचे स्थित्यंतर करून त्यांना आपल्यापैकीच एक बनवू शकते ही खरे पाहता त्याच्या दृष्टीने आपत्ती नसते तर सधी असते — आणि या सधीचा फायदा घेणारा हनुमान, देवतास्वरूप बनून नव्या संस्कृतीत कायमचा विराजमान होतो

जीवनकलहात, क्रांतीत किंवा उत्क्रांतीत दुबळे मारले जातात हे डार्विन आणि मार्क्स यांनी सांगण्याच्या फार पूर्वीच भारतीय ऋषिमुनींनी ओळखले होते नेमक्या श्लोकात बदिस्त करून ठेवले होते — एका ब्राह्मणाला देवाला प्रसन्न करावयाचे होते त्याने देवाला विचारले, तुला यज्ञात घोडा बळी देऊ का ? देव रागावला असे वाटल्यावर तो बिचारा हत्ती, सिंह यातले काही पाहिजे का म्हणून चढत्या क्रमाने विचारू लागला देव त्या मूर्खावर रागावून म्हणतो,

‘अश्वम् नैव गजम् नैव, सिंहम् नैव च नैव च
अजापुत्रम् बलि दद्यात्, देवो दुर्बलघातक ।
[नको घोडा नको हत्ती, सिंह हाच नको नको
कोकराला बळी द्यावे, देव दुर्बल नाशतो]

पुराण इतिहासातले हे उतारे आपण केवळ गमत म्हणून वा कविता म्हणून पाहिले नाहीत — दुर्बल माणसाला, दुर्बल संस्कृतीला, दुर्बल समाजाला आणि दुर्बल जीवनपद्धतीला आपण फार काळ बाहेरून संरक्षण देऊ शकत नाही त्यांना व त्यांच्या जीवनपद्धतीला सशक्त व विज्ञाननिष्ठ बनवणे हा त्यांना संरक्षण देण्याचा एकमेव उपाय असतो

*

*

तुम्हाला वाटत असणार मी फक्त कविता करतोय आणि वास्तवाकडे पाठ फिरवतोय कविता तर मी केलीच — किमान तिचे भाषांतर तरी ! पण मी वास्तवाकडे पाठ फिरवली नाही पुराण आणि इतिहास यांच्या संगमावर जन्म पावलेल्या या देशाच्या संस्कृतीत या

कवितेला आधार आहेत पण आपल्या आदिवासींच्या नावाने गळा काढून मग त्याच्या नावाने, या प्रकल्पाला पैसे देऊन महापाप करू नका म्हणून जागतिक बँकेला सांगणारे जगभरचे गट फक्त कविता करतात वास्तवाचे अजिबात आधार नसलेली

—रगाची आणि गधाची उधळण करीत, नृत्य आणि गाणी याच्यावर झोके घेणाऱ्या, निर्झर आणि टेकड्या याच्या कुशीत सुखाने नादणाऱ्या एका अद्भुत मानवी जीवनाचे ते वर्णन करतात थर्ड वर्ल्ड नेटवर्कने मलेशियात प्रसिद्ध केलेल्या पुस्तकात ते काय म्हणतात ते बघा *Beside displacement, this will affect the tribes' very culture and basis of livelihood – their beliefs, myths and rituals, their festivals, songs and dances, all closely associated with the hills, woods and streams. As these disintegrate in their new harsh surroundings, so too will the joy of their existence.*

आणि या अशा कवितेनंतर अमानुष पाशवी अत्याचार करून त्याचे जीवन उध्वस्त करणाऱ्या प्रकल्पाचा व भारतीय सरकारचा निषेध असतो *Are such human rights atrocities permissible? —Both the Government of India and the world Bank are guilty of violating international law*

या सर्वानंतर मग सहजपणे शेवटची खेळी खेळली जाते *Survival International, a London-based activist group that defends the interests of tribes all over the world, has repeatedly drawn the attention of the World Bank to the terms of the International Labour Organisation's Convention 107, relating to Tribal and Indigenous Populations, ratified by India.*

ही सारी कविता अशी असते हे लोक म्हणतात तसे आपल्या या अभागी आदिवासींचे आयुष्य असते तर किती बरे झाले असते —हे परकीय लोक मग सुट्टी मजेत घालविण्यासाठी काश्मीरला न जाता भारतातील आदिवासी विभागात पर्यटक म्हणून गेले असते अगदी ओरिसा मधील किओन्जार जिल्ह्याला सुद्धा त्यांनी भेट दिली असती । म्हणजे आपल्या आदिवासींची आज नेमकी स्थिती काय आहे आणि 'नर्मदा प्रकल्प लबाद' त्यांना काय देतो हे या परदेशातील सत मडळींना आपण सांगितले पाहिजे

*

*

*

आफ्रिका खंडाच्या खालोखाल आदिवासींची सख्या भारतात आहे १९८१ च्या शिरगगती प्रमाणे भारतात ५ कोटी १६ लाख आदिवासी आहेत १९७१ च्या शिरगगतीत

त्याची सख्या ३ कोटी ८० लाख होती म्हणजे त्या दहा वर्षात त्याची लोकसख्या ३५ टक्क्यानी वाढली त्या १० वर्षात भारताचा सरासरी लोकसख्या वाढीचा जो भयानक आकडा आहे त्याही पेक्षा ही वाढ खूप अधिक आहे म्हणजे भयानक गतीने वाढणाऱ्या लोकसख्येमुळे आदिवासी अधिकाधिक कातावले जाताहेत आणि त्याच्या आक्रमणामुळे जगले पण नाहीशी होताहेत असे काही आहे का व त्यांना समाजाच्या प्रमुख धारेत सामावून घेण्याचे पहिले महत्त्वाचे पाऊल म्हणून त्यांना बागायती शेतीत बसवणे जरूरीचे आहे का ?

आणखी काही गोष्टी लक्षात घेऊ हरियाना, पंजाब, जम्मू-काश्मीर सोडून आदिवासी भारतात सर्वत्र पसरलेत ते मेघालयात ८० टक्के, नागालँडमध्ये ८४ टक्के, मिझोरममध्ये ९३ टक्के, अरुणाचल प्रदेशात ७० टक्के, लक्षद्वीपमध्ये ९४ टक्के, सिक्कीममध्ये २४ टक्के व त्रिपुरामध्ये २९ टक्के असे आहेत पण हे सारे फार विरळ लोकवस्तीचे प्रदेश आहेत या सर्व विभागातील मिळून आदिवासींची एकूण सख्या फक्त ३३ लाख एवढीच होते

एक वेगळी गोष्ट म्हणजे नेतृत्व मिळाले तर वेड्यासारखी लढण्याची या लोकांची ताकद अमर्याद आहे शिवाजीला आपल्या मुलखात अडवून लुटू पाहणाऱ्या आदिवासींनी त्याच्या विभागात शिरलेल्या ब्रिटिशांशी प्रखर लढे दिलेत १८ व्या शतकाच्या अखेरीचा पहारीयाचा उद्रेक, कोल उद्रेक (१८३०) मुडाची लढाई (१८८९ ते १९०१), सथालाचा संग्राम (१८५५-५६), तट्या भिल्लांचे बंड (१८७९-१८८०), गोंडाचा उद्रेक (१९४०), बस्तरचा उद्रेक (१९०१-११) हे त्यात प्रमुख आहेत पण प्रत्येक ठिकाणी हे फक्त स्थानिक उद्रेक होते आणि प्रत्येक ठिकाणी ही आपली माणसे फक्त चिरडली-भरडली गेली बेरकेपणाने या देशावर राज्य करणाऱ्या साहेबाने या लोकांच्या मर्यादा आणि महत्त्व नेमके हेरले होते वेळप्रसंगी उपयोगी याव्यात अशा त्यांनी आदिवासी समाजाच्या डझनभर वेगवेगळ्या व्याख्या बनवून ठेवल्या होत्या मी काय म्हणतोय ते तुमच्या लक्षात यावे म्हणून या दोन वेगळ्या व्याख्या पहा ऑक्सफर्ड डिक्शनरी याना विकासाच्या प्राथमिक स्थितीत (Primitive and barbarous state) असलेला कळप असे म्हणते तर ल्युसी मेयर यांची व्याख्या भयावह आहे त्याच्या मते तो एकच सांस्कृतिक वारसा असलेला स्वतंत्र राजकीय विभाग आहे (A tribe is an independent political division with a common culture) — म्हणजे वेडेपणाने लढण्याची या लोकांची आवड माहीत असल्याने नागा आणि मिझो हे भारताविरुद्ध उठतील आणि त्यावेळी त्यांना आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावर उपयोगी येतील अशा व्याख्या त्यांच्याकडे असाव्यात असे साहेबाला वाटले होते का

समाजाच्या प्रमुख धारेत या लोकांना सामावून घेण्याचे आपले प्रयत्न फसले १८५७ च्या स्वातंत्र्य लढ्यात सथाळना सामावून घेण्याचा तात्या टोप्याचा प्रयत्न फसला सथाळ

त्याआधी एक वर्ष युद्धात उतरले सथाळ स्वातंत्र्यलढ्याच्या आधी सात महिने फार कल्पकतेने गनिमी युद्ध का खेळले याचा शोध त्यावेळी कार्ल मार्क्सने पण घेण्याचा प्रयत्न केलाय गाधीजींच्या स्वातंत्र्यलढ्यात पण आदिवासी नव्हते आपल्या या आदिवासी, वनवासी भावांच्या जवळ जाण्याचे, त्यांना समजावून घेण्याचे प्रयत्न आपण केलेच नाहीत असे मात्र नव्हे १८७१ साली भिल्लसेवा समाजाची स्थापना झाली होती भारत सेवक समाज आणि रामकृष्ण मिशन तेथे पोचले होते त्यानंतर ठक्करबाप्पानी रानीपारज आणि भिल्ल यांच्यात काम करायला आश्रम सुरू केले स्वातंत्र्य मिळाले त्यावेळी त्याचे असे २१ आश्रम काम करीत होते त्याचवेळी त्यांनी व राजेन्द्रबाबूनी मिळून 'भारतीय आदिम जाती सेवकसंघा'ची स्थापना केली

घटनाकारानी धारा २४४ आणि तक्ता ५ व ६ यात आदिवासींसाठी व्यापक स्वरूपाच्या प्रशासकीय गोष्टींची सोय केली आहे प्रमुख राज्यांच्या राज्यपालाना दरवर्षी राष्ट्रपतींना याबाबत अहवाल पाठवण्याची पण यात तरतूद आहे त्याचबरोबर प्रत्येक राज्य आपापल्या विचाराप्रमाणे काही काम करत आले जगल कंत्राटदार हा मध्यस्थ नष्ट करण्याच्या हेतूने १९४८ सालीच मुंबई राज्यात जगल कामगार सोसायट्या काढण्यात आल्या १९७२ मध्ये महाराष्ट्रात अशा ४४४ सोसायट्या होत्या त्याचे ५३ हजाराहून अधिक सभासद होते १९७२ साली आदिवासी विकास महामंडळ स्थापन करून भाडवली नेतृत्व आदिवासींच्या ताब्यात देण्यात आले — आदिवासींची वनउत्पन्ने व शेतीमाल व्यापान्यानी घ्यावयास सक्त मनाई करून या योजनेत तो त्यांच्याकडूनच विकला जाऊ लागला आदिवासी विद्यार्थ्यांची जेवणाची व राहण्याची मोफत सोय करणाऱ्या आश्रमशाळांची स्थापना झाली विद्यार्थ्यांना साक्षर बनवत असतानाच शेतीच्या नव्या पद्धती, सुतारकाम वगैरे शिकवण्यावर त्यात भर दिला गेला महाराष्ट्राने फार झपाट्याने या आश्रमशाळांचे जाळे पसरवले १९७५ साली अशा २५० आश्रमशाळा होत्या १९८५-८६ मध्ये केंद्रीय व राज्य सरकारानी मिळून यासाठी ७ ।। कोटी रुपये खर्च केले होते महाराष्ट्र सरकारने नुकतीच आदिवासी विद्यार्थ्यांचा निर्वाहभत्ता ६०० रुपये व शिष्यवृत्ती १७५ रुपये करण्याची घोषणा केल्याचे पण आपणाला आठवत असेल

पण आपले हे प्रयत्न आपल्या वनवासी लोकांच्या जवळ पोचले नाहीत ही दाहक वस्तुस्थिती आहे ही आपली माणसे आपल्या कोषात चिडीचूप होऊन बंदिस्त होतात किंवा आपण फार अपुरे पडतो खरा संवादच साधला जात नाही म्हणून हे आकडे जरा वाजूला ठेवून गेल्या ५-६ महिन्यात घडलेल्या तीन गोष्टींच्या सदर्भात या परिस्थितीची दाहकता समजावून घेण्याचा वेगळा प्रयत्न करू या आदिवासींसाठी काही भरीव करू पाहणारे राज्य म्हणजे ओरिसा ओरिसामध्ये आदिवासी २२ टक्के आहेत १९८५-८६ सालात योजनातर्गत खर्चपैकी आदिवासी उपयोजनेसाठी ओरिसाने ३७ ।। टक्के खर्च

केले होते आणि ४-५ महिन्यापूर्वी ओरिसातील कलहडी जिल्ह्याला राजीव गाधींनी भेट दिल्यावर घासभर अन्नासाठी तेथील आदिवासींना आपल्या मुलाची विक्री करावी लागते आहे हे आपल्याला समजले म्हणून त्यांनी सांगितले उकाई धरणाला विरोध करत आदिवासींना सघटित करणाऱ्या सत्यशोधक मार्क्सवादीने आदिवासींची दैना का होते आहे याचा नकळत एक नेमका अदाज घेतला त्यांनी लिहिले, 'आदिवासी-शेती ही अजून किती मागासलेली आहे हे तिच्यातील बागायतीचे तौलनिक प्रमाण पाहिल्यानंतर लक्षात येईल शाहू शेती २५ टक्के बागायती आहे, तर आदिवासी शेती केवळ १ टक्का कोरडवाहू शेती पूर्णतः निसर्गाधीन असल्याने तिच्यावर सावकार-व्यापारी-कारखानदाराची पकड जास्त असते हे समजून घेतल्याशिवाय आदिवासींच्या शेतीमाल भावाची दैना लक्षात येणार नाही' पण मग उकाई धरणाला विरोध करून आपण आदिवासींचे हित साधले की अहित हे शाधायला मात्र ते विसरले।

पुढे जाण्यापूर्वी एक अगदी वेगळी तिसरी गोष्ट सांगतो, मी मागे ओरिसामधील किओन्जाग या आदिवासी जिल्ह्यात हिंडत होतो तेथे मला डॉ ए महाराणा हा एक तरुण भावनाप्रधान ध्येयवेडा डॉक्टर भेटला लगेच तो माझा मित्र बनला 'सेव्ह द चिल्डरन्स फंड' (लंडन) 'सोसायटी फॉर इटरनॅशनल वेलफेअर' (स्वीडन) आणि 'इटरनॅशनल पेंटहूड ॲसोसिएशन' (नॉर्वे) यांच्या मदतीने त्या विभागातील जुगा, मुडा, कोल्हा या आदिवासींच्यात तो वैद्यकीय काम करित होता, ८३ ते ८७ चार वर्षे त्याने काम केले भावनाप्रधान माणसाचे जे होते ते त्याचे झाले या आदिवासींची भयावह परिस्थिती आणि फक्त आकडे गोळा करण्यात या सस्थाना रस आहे हे पाहून एक दिवस तो मनाने मोडून पडला सैरभैर होऊन महर्षी महेश योगीच्या आश्रमात तेथील रुग्णालयाचा प्रमुख म्हणून तो निघून गेला ३० एप्रिल १९९० ला अस्वस्थ कोलमडलेल्या मन स्थितीत त्याने मला एक भल मोठ पत्र लिहिले त्यात त्याने लिहिले, 'माझे वैद्यकीय ज्ञान काहीच करू शकत नाही असे येथील भयंकर आजार होते मी फक्त मुडदे मोजायचे काम करित होतो या जिल्ह्यातील जुगा, मुडा (भुय्या), कोल्हा या साऱ्या आदिवासींना पिढ्यान् पिढ्या पुढे सरकणारा जगली मलेरिया (Falciparum Malaria) आणि त्याच्या पुढची पायरी असलेला काळा ताप (Black water fever) झालेला आहे तीन हजार खेड्यात पसरलेल्या या तीन जमाती, एकविसाव्या शतकाचा मध्य पहावयास या जगात अजिबात असणार नाहीत मी घाबरून, मोडून पडून नव्या आधाराच्या शोधात पळू नको तर मग काय करू'

आदिवासींची नेमकी स्थिती ही अशी आहे — गतीच्या या युगात ही अगतिक वाहने टिकणार नाहीत हे जे बाबा आमटे एकदा म्हणाले होते ना ते खरे आहे गोष्ट उरते की, आपल्या आदिवासींच्या प्रश्नातले त्याचे सदर्थ आपण आणि त्यांनीही आता एकदा

*

*

*

गतीच्या या युगात ही अगतिक वाहने टिकणार नाहीत या वाक्यातील नक्की आशय आपण पुढे सविस्तर शोधणार आहोत पण त्यापूर्वी एक वेगळी महत्त्वाची गोष्ट समाजावून घेऊ आपल्या आदिवासींना जीवनाच्या प्रमुख धारेत आणावयाचे तर त्यांना बागायती शेतीत आणून वसवले पाहिजे नर्मदा प्रकल्प आपणाला अशी काही सधी देतो का हे प्रथम पाहू खरे तर जगभरचे पर्यावरणवादी समजतात तेवढा भारत जगली देश नाही विस्थापिताची आपण इतरत्रही काळजी घेतो मुंबईत चाळी पाडून मोठ्या प्रमाणात इमारती उभारण्यात आल्या प्रत्येक वेळी चाळीत राहणाऱ्या माणसाना झुकते माप देऊन चांगले ब्लॉक द्यावे लागले

७ डिसेंबर १९७९ मध्ये नर्मदा लवादाचा विस्थापितांच्या बाबतचा निर्णय बाहेर आला रामस्वामी, अन्सारी आणि सिन्हा यानी दिलेल्या निर्णयात फार व्यापक स्वरूपाच्या तरतुदी आहेत अहवालच्या ९ व्या प्रकरणात वेगवेगळ्या कलमाखाली सरदार सरोवरासाठी दिलेल्या पुर्नवसनाच्या सोयी अशा आहेत

- (१) अहवाल प्रसिद्ध होण्याच्या आधी किमान एक वर्ष तरी या विभागात राहणाऱ्या सर्वांना विस्थापित मानून या सोयी मिळतील
- (२) विस्थापित होणाऱ्या प्रत्येक शेतकरी कुटुंबाला त्याची जमीन कितीही कमी असली तरी किमान ५ एकर बागाईती जमीन दिली जाईल
- (३) कुटुंबाची व्याख्या करताना कुटुंबातील वयात आलेल्या मुलांना वेगळे कुटुंब मानून एवढीच वेगळी बागायती जमीन दिली जाईल
- (४) प्रत्येक विस्थापित परिवाराला घर बांधण्यासाठी ९० फूट × ६० फूट एवढी जमीन नव्या ठिकाणी मोफत देण्यात येईल
- (५) नवीन ठिकाणी सामान हलविण्यासाठी प्रत्येक परिवाराला ७५० रुपये द्यावेत परिवार नवीन ठिकाणी काही वर्षांनी गेले तर या रकमेवर १० टक्केप्रमाणे व्याज देऊन ही रक्कम टरवावी
- (६) व्यक्ती सैरभैर होऊन विखुरल्या जाऊ नयेत म्हणून साऱ्या खेड्याचे एका ठिकाणी पुनर्वसन व्हावे
- (७) या नवीन खेड्यात ५० कुटुंबासाठी एक सार्वजनिक विहीर, १०० कुटुंबांसाठी एक तीन खोल्याची प्राथमिक शाळा, आणि ५०० कुटुंबांच्या मागे दवाखाना, पचायत घर, बीजघर (Seed Store) मुलांसाठी बाग, एक तलाव या गोष्टींची सोय करणे अनिवार्य आहे

आता या तरतुदी तुम्हाला कमी वाटतात का, हे प्रथम तुम्ही मनाशी ठरवायचे आहे महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे आज दिसणारी वा कोणतीच कार्यकर्ती मडळी समोर नसताना या लवादाने हा निर्णय दिलेला आहे महत्त्वाचे म्हणजे बहुतेक सर्व आदिवासी शेतकरी कोरडवाहू व फार कमी जमीन असलेले असतात त्यांना किमान ५ एकर बागायती जमीन दिलेली आहे या लवादापूर्वी या देशात विस्थापिताना असे काही मिळत नव्हते असे नव्हे पण प्रत्येक राज्य आपापला निर्णय घेई हा लवाद विस्थापिताना जास्ती द्यावे म्हणून बसवलेला नव्हता त्या मागचे कारण आपण समजावून घेतले पाहिजे सरदार सरोवर गुजराथ मध्ये होणार होते पण विस्थापित मात्र जास्ती मध्यप्रदेशात व महाराष्ट्रात होणार होते त्याच्या पहिल्या अदाजाप्रमाणे मध्यप्रदेशात एकूण १५८ खेड्यातील ६११७ कुटुंबे विस्थापित होणार होती महाराष्ट्रात २७ खेड्यातील ४५६ कुटुंबे विस्थापित होणार होती बाकीची खेडी गुजराथमधील होती म्हणजे महाराष्ट्र व मध्यप्रदेश येथील विस्थापिताचे काय करावयाचे, खर्च कुणी करावयाचा हा निर्णय खरा लवादाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा होता या खेड्यांना गुजराथमध्ये वसवायचे असेल तर जमीन उपलब्ध करून व खेड्याची निर्मिती करून गुजराथ सरकारने ते काम करावयाचे होते पण महाराष्ट्र वा मध्यप्रदेश येथील विस्थापिताना गुजराथेत न जाता आपापल्या प्रांतातच राहावयाचे असेल तर गुजराथने दिलेली जमीन व खेडी नाकारावयाचा त्यांना अधिकार होता अशा वेळी त्या त्या राज्यानी आपापल्या विस्थापिताची सोय करावयाची होती त्यासाठी त्या राज्यांना येणारा सर्व खर्च गुजराथने द्यावयाचा होता म्हणजे लागणारी जमीन हवी तर बाजारात बाजारभावाने खरेदी करून त्याचे पैसे त्यांना गुजराथकडून घेता येतात राज्याकडे, महसूल खात्याकडे अतिरिक्त जमीन असल्यास त्याची किंमत पण गुजराथला द्यावी लागते याशिवाय खेडी तयार करण्यासाठी किती खर्च या राज्यांना द्यावा त्याचे पण विस्तृत दिग्दर्शन या अहवालात पान ११२ वर कलम ४८(३)/११ मध्ये दिलेले आहे म्हणजे शाळेसाठी ३० हजार रुपये, दवाखान्यासाठी २५ हजार रुपये वगैरे त्याच्याशिवाय रस्ते तयार करायला ३० हजार रुपये, विजेच्या तारा घालावयास ११ हजार रुपये आणि खेड्यासाठी करावयाच्या नागरी सोयीसाठी पुन्हा वेगळे ५ लाख रुपये असे पैसे पण या सरकाराना गुजराथने द्यावयाचे गुजराथ सरकारने लवादाचा हा निर्णय आनदाने स्वीकारला

लवादाचा निर्णय सरदार सरोवरासाठी होता म्हणजे मध्येप्रदेशात होणाऱ्या नर्मदा सागरामुळे विस्थापित होणाऱ्यासाठी नव्हता आपल्या घटनेप्रमाणे अशावेळी या गोष्टी ठरवायचा त्या त्या राज्य सरकाराना अधिकार असतो लोकशाहीत साम्यवादी, जनसंघ, काँग्रेस, समाजवादी कोणीही अधिकारावर असले तरी विस्थापिताना डावलत नाहीत, कारण त्यांना पुन्हा जनतेकडेच जावयाचे असते हे असे होते की नाही हे पहावयास नर्मदा सागरासाठी आपण विस्थापिताना जे देणार म्हणून मध्यप्रदेशाने मान्य केले ते पाहिले

पाहिजे मध्यप्रदेश खरे तर लवादाच्या थोडा पुढेच गेलाय त्यातील काही महत्त्वाच्या गोष्टी समजावून घेतल्या तर लवादाने दिलेल्या, पण आपण यापूर्वी न पाहिलेल्या गोष्टी पण आपल्या लक्षात येतील

(१) प्रत्येक शेतकरी कुटुंबाला कितीही कमी जमीन धरणाखाली बुडाली तरी किमान ५ एकर बागायती जमीन दिली जाईल व घरातील वयात आलेल्या प्रत्येक मुलाला वेगळे कुटुंब मानून तेवढीच जमीन दिली जाईल

(२) ज्याची ५ एकराहून जास्ती जमीन गेली त्याना त्याची जेवढी बागायती जमीन गेली तेवढी जमीन दिली जाईल पण ज्याची ४० एकराहून जास्ती जमीन गेली त्याना फक्त ४० एकरच बागायती जमीन मिळेल ४० एकराहून जास्ती असलेल्या जमिनीची किंमत दिली जाईल ही पहिली दोन कलमे नर्मदा लवादात पण अशीच आहेत

(३) ज्याची ४० एकराहून जास्ती जमीन गेली त्याना जास्ती जमिनीचे पैसे देताना, त्या विभागात आज असलेला जमिनीचा दर धरला जाणार नाही कारण ही जमीन धरणाखाली जाणार या कल्पनेने त्याचे दर गेल्या काही वर्षांत कमी झाले असण्याची शक्यता आहे त्यामुळे जवळच्या क्षेत्रातील बागायती जमिनीचा जो दर आहे तो त्याच्या जिरायती जमिनीला दिला जाईल

(४) फक्त जगलतीलच जमीन नागरत आहे म्हणून खाते नोंद नाही असे असणाऱ्याना सुद्धा बागायती जमीन याच प्रमाणात मिळेल

(५) सरकारी जमीन जे नागरतात त्याना नवीन ठिकाणी ही सवलत मिळेल त्याशिवाय २ ।। ते ५ एकर बागायती जमीन मिळेल नर्मदा सागर योजनेला १३ एप्रिल ८७ मध्ये अनुमती मिळाली आहे त्याआधी अशी जमीन नागरणाऱ्याना ही सवलत मिळेल

(६) तुमचे घर पाण्यात गेले असल्यास तुम्हाला ९० फूट ६० फूट जमीन मिळेल त्याचबरोबर पहिल्या घराएवढे घर बनवण्यासाठी आज येणारा खर्च पण मिळेल त्याचबरोबर जुन्या घरातील दारे, खिडक्या, तुळ्या वगैरे जे सामान उपयोगी येण्यासारखे आहे ते तुम्ही वापरू शकता ते तुम्ही वापरलेत म्हणून घर बांधण्यासाठी जी रक्कम ठरली आहे, ती कमी होणार नाही त्यातून हे पैसे वळते होणार नाहीत

(७) तुम्ही त्या विभागान राहात आहात पण तुमचे घर नाही तरी सुद्धा तुम्हाला ९० फूट ६० फूट जमीन मिळेल घर बाधायला अनुदान पण मिळेल

(८) घराबरोबरच झाडे, विहीर वगैरे तुमच्या ज्या गोष्टी पाण्याखाली जाणार त्याबाबत पण तुम्हाला रोख मोबदला मिळेल

(९) भूमिहीन शेतमजुराना नव्या जागी वर्षभर दरदिवशी काम न करता सुद्धा निर्वाह वेतन मिळेल एका वर्षात त्याला असे ६४०० रुपये मिळतील

(१०) विस्थापिताना धरणावरील नोकऱ्यात प्राथमिकता मिळेल आणि त्यांच्या

मुलाच्यासाठी औद्योगिक शिक्षण देणाऱ्या (आय् टी आय सारख्या) शाळाची सोय करण्यात येईल त्या विभागात आता मासेपालन मोठ्या प्रमाणात होईल त्यातही त्यांना शिक्षण मिळेल

सरदार सरोवर विस्थापिताना ज्या गोष्टी देण्यासाठी नर्मदा लवाद व नर्मदा सागर विस्थापिताना ज्या गोष्टी देण्यासाठी मध्यप्रदेश सरकार वचनबद्ध आहे त्या गोष्टी आपण पाहिल्या या प्रकरणाच्या सुरुवातीला नर्मदा प्रकल्पाबाबत निर्णय घेण्यासाठी आपल्या मनाशी आपण कोणते पाच प्रश्न विचारले पाहिजेत हे आपण पाहिले होते त्या प्रश्नात आता आपण आपला सहावा प्रश्न ठेवू - विस्थापिताना जे देणार असे आपण म्हणतो किमान कागदावर म्हणतो - ते पुरेसे आहे असे आपणाला वाटते का वाटत नाही ?

- त्याचबरोबर आणखी एक गोष्ट लक्षात घ्यावयास हवी बहुतेक सारे विस्थापित अत्यल्प कोरडवाहू जमीन कसणारे आदिवासी आहेत त्यांना ५ एकर बागायती जमीन असलेले शेतकरी बनवून आपण समाजाच्या प्रमुख धारेत आणतोय मग 'भारतातले आदिवासी एक फार सुंदर अद्भुत जीवन जगताहेत, या धरणामुळेच ते बरबाद होणारेत' असे म्हणत जगभरचे मानवी हक्काचे राखणदार जागतिक बँकेत जाऊन या धरणाला मदत देऊ नका म्हणून पुन्हा पुन्हा का सागतात ?

*

*

*

आपण विस्थापिताना जे देणार म्हणतो ते कागदावर पुरेसे वाटते पण प्रत्यक्षात आपण ते देऊ शकू का, देणार आहोत का, हा आता तसा महत्त्वाचा प्रश्न ठरतो तो आपणाला जमेल तेवढा तपासावयास हवा ते आपण करणार आहोत पण त्यापूर्वी एक प्रश्न आपण मध्यावर सोडलाय भारतातले पण अनेकजण आमच्या आदिवासींची जीवनपद्धती अधिक चांगली आहे असे म्हणतात विकासाची पर्यायी नीती पण मागतात हे दोन प्रश्न पुन्हा पुन्हा पुढे केले जातात गतीच्या या युगात ही अगतिक वाहने टिकणार नाहीत असे आपण याना म्हणतो तेव्हा नक्की काय म्हणतो ?

'साधना' साप्ताहिकाच्या / जुलै १९८९ ते २२ जुलै १९८९ या तीन अकात स ह देशपाडे यानी 'विकास की दारिद्र्य पूजा ?' म्हणून तीन सविस्तर लेख लिहिले आहेत प्रा स ह देशपाडे याची गणना भारतातल्या मोजक्या अर्थशास्त्रज्ञात होते मुळात शेती आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था या विषयाचे ते अभ्यासक, तरी एकूणच आर्थिक, सामाजिक-सांस्कृतिक विषयात त्यांना रम आहे, आणि गतीही आहे आता स्मितू कोठारी त्यांना सामाजिक बाधिलकी नसलेले समजतो हे वेगळे पण सामाजिक बाधिलकी मानणाऱ्या व ग्रामीण आदिवासी भागात काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांचे विचार ऐकून,

त्याच्या चर्चासत्रांतील चर्चा ऐकून व त्याचे धरण, आदिवासी वर्गै बाबतचे त्याचे एकूण म्हणणे समजावून घेऊन त्यानी लेख लिहिलेत त्यातील महत्त्वाचे मुद्दे असे आहेत

(१) आदिवासींची सस्कृती टिकवली पाहिजे हा एक उद्घोष धरण प्रकल्पाच्या आणि पुनर्वसनाच्या सदर्भात केला जात आहे पण सस्कृती टिकवायची असेल तर केवळ आदिवासींचीच का, हे कळणे अशक्य आहे त्याची सस्कृती टिकवायची असेल तर इतरांनाही तोच हक्क दिला पाहिजे उदाहरणार्थ, ब्राह्मणाची सस्कृतीही टिकली पाहिजे सर्वांच्याच सस्कृती टिकल्या पाहिजेत आणि भारताच्या सांस्कृतिक ऐक्याला तिलाजली पण दिली पाहिजे

(२) आपल्याला आज इष्ट वाटतील अशी काही 'आधुनिक' मूल्ये, प्रथा, सस्था आदिवासी समाजात अस्तित्वात आहेत हे मोकळेपणाने मान्य केले पाहिजे पण त्याचबरोबर भुतेखेते, चेटक्या, विष्ठा खाऊन मत्रसामर्थ्य प्राप्त करून घेणारे भगत, जादूटोणा, दूध न पिण्याची पद्धत, जमीन नागरण्याला विरोध, तामसी दैवते, हेड-हटिंग सारखे हिंसाचार व क्रौर्य इत्यादी गोष्टीही या सस्कृतीत सुखैव नादत असतात

(३) आदिवासी म्हणून ज्यांना म्हटले जाते त्या समाजाचे समता हे सार्वत्रिक मूल्य नाही आर्थिक विषमता एखाद्या वेळी नसेलही पण तिचे उद्दे काढील अशी तीव्र सामाजिक विषमता कधीकधी या समाजामधून आढळून येते उदाहरणार्थ 'आओ' नावाच्या नाग जमातीत कोणत्या दर्जाच्या माणसाने कोणत्या प्रकारचे कपडे घालावयाचे याचे अत्यंत आखीव व अनुल्लघनीय नियम आहेत त्याच्यामध्ये स्त्रीला जमिनीचा अधिकार नसतो निरनिशळ्या कुळामध्ये अधिकार-भेद असतात

(४) चर्चासत्रात कार्यकर्ते टोकाच्या आणि हास्यास्पद भूमिका घेतात एक कार्यकर्ता म्हणाला, "या प्रश्नाचे उत्तर अगदी सरळ आहे जगले आदिवासींच्या ताब्यात देऊन टाका " दुसरा म्हणाला, 'आदिवासी हे तुमच्या तथाकथित शास्त्रज्ञापेक्षा मोठे शास्त्रज्ञ आहेत " एक कार्यकर्ता इतका हट्टाला पेटला की, 'पाश्चात्य वंध्यकच नव्हे, तर पाश्चात्य वैज्ञानिक परपराच चुकीची आहे' असे त्याने जाहीर प्रतिपादन केले

(५) या कार्यकर्त्यांनी जे सांगितले त्याची दुसरी बाजू पण आपण लक्षात घेऊ काही वर्षांपूर्वी एका आदिवासी विभागात अभ्यासानिमित्त हिंडत असताना त्याच भागात तीस वर्षे सस्था चालवणाऱ्या एका कृषितज्ज्ञाने मला सांगितले, 'झाड दिसले की तोडायचे ही त्याची वृत्ती आहे झाड लावणे आणि जगवणे हे त्याच्या अगवळणी पाडणे अत्यंत प्रयासाचे काम आहे '

(६) कुठलाही विषय घेतला तरी ऐकूनच आपल्याला मूर्च्छा येईल इतके प्रश्न त्याभोवती असतात ह्या सर्व प्रश्नाची उत्तरे आदिवासींकडे आहेत असा दावा करणे म्हणजे भाबडेपणाची हद्द झाली विज्ञान यातील काही प्रश्नाची निश्चित उत्तरे देते काही प्रश्नाची देत

नाही किंवा तात्पुरती देते पण त्याचा शोध अखड चालू असतो ते गतिमान असते उलट सचित ज्ञान 'साचलेले', साचलेल्या-शेवाळलेल्या पाण्यासारखे, अवरुद्ध आणि कुठित असते

गतीच्या युगात ही अगतिक वाहने टिकणार नाहीत असे आपण जे म्हणाले होतो त्यामागचा आशय हा असा आहे। आणि पुन्हा स ह देशपाडें याच्याच शब्दात सागावयाचे तर हे आपले तळागाळात जाऊन काम करणारे कार्यकर्ते असा विचार करत नाहीत वास्तवाकडे सरळ नजर देऊन त्याचे विश्लेषण करण्याऐवजी निरनिराळ्या कालबाह्य किंवा फॅशनेबल तत्त्वज्ञानाचे चष्मे त्यांनी डोळ्यावर घातलेले आहेत 'हस्तीदती मनोऱ्यातील' प्राध्यपकानीही हेवा करावा अशी ही तत्त्वजडता आहे '

*

*

*

आपण आता आपल्या शेवटच्या सहाव्या प्रश्नाकडे परत जाऊ, सरकार विस्थापिताना जे देणार असे म्हणते ते खरेच देऊ शकेल का ? खरे तर या प्रश्नाला दोन उपप्रश्न आहेत पहिला उपप्रश्न असा की, सरकार देणार म्हणते, पण झारीतील शुक्राचार्य ते वरच्या वर खातील हे खरे तर दोन्ही बाजूने होते चाळ पाडून जेव्हा ब्लॉक बाधले जातात त्यावेळी चाळीतल्या सर्वांना खोल्या द्याव्याच लागतात पण आणखीही काही होते चाळीच्या जिऱ्यात काही वर्षे झोपणारा घरगडी आणि चाळीच्या समोर दुकान असलेला आणि म्हणून चाळीतील सार्वजनिक सुविधा पिढ्यान्पिढ्या वापरणारा भैय्या याना पण वहिवाटीचा हक्क म्हणून या देशात काही मिळते ते त्यांना मिळवून देणारा व त्यातून स्वतःचा वाटा घेणारा वकील कुठेतरी जवळपासच असतो हे होते तेव्हा आपल्याला वाईट वाटत नाही थोडी गमत वाटते या लोकाना त्या निमित्ताने तरी मिळाले म्हणून बरे वाटते आपण त्यांना थोडे नशीबवान समजतो

आदिवासींच्या बाबत काय सभवते ते आपण प्रथम जरा नीट समजावून घेऊ केमुर पर्वताच्या दक्षिणेकडील आदिवासींच्या खाते-पत्रातील झालेला घोटाळा मी तेथे जाऊन पाहिला तो 'प्रकाशवाटा' पुस्तकात दिलेला आहे होते काय, आदिवासी एक जमीन कायम नागरत नाही तो जमीन चक्राकार पद्धतीने (Rotational System) नागरतो म्हणजे या वर्षी जी जमीन त्याने कसली ती कसावयास तो चार वर्षांनी येतो ही जगलातील जमीन असल्याने त्यातली एक जमीन त्याच्या नावावर असते पण उद्या या चार जागांची खातेपत्रके सरकारी यंत्रणेने त्याच्या नावावर बनवलेली नाहीत असे म्हणता येते धरणे बाधली जातात त्यावेळी एक साटेलेटे निर्माण होऊ शकते सरकारी अधिकारी काही आपल्या खिशातले पैसे देत नसतो म्हणजे मग विस्थापित आदिवासीने जमीन वा घर आपल्या नावावर खोटेच

तुम्ही रागावलाय आदिवासीच्या सारख्या निष्पाप माणसाबाबत मी हे काय बोलतोय असे तुम्ही म्हणताय शोधपत्रकारितेसाठीच जन्म घेतलेल्या अनेक इंग्रजी संपादकांनी सुद्धा असले काही अजून म्हटलेले नाही पण माझ्यावर रागावू नका हे मी नाही, तर सहसेनापती सुदरलाल बहुगुणा म्हणालेत तुम्ही एकदा माणसाला बोलताना मोकळा केलात की तुमचे काम सपते बहुगुणा रगात येऊन सागत होते पण आम्हा मित्राच्या पोटात गोळा उठला होता उद्या आपण हे छापले तर हा आवाज याचाच की नाही यावर चर्चा होतील मग आम्ही त्यांना म्हटले तुमचे सारेच विचार फार मूलभूत असतात आपण ते लिहूनच प्रसिद्ध केले पाहिजेत त्यांनी आनदाने मान्यता दिली क्रान्तिधर्मीं मध्ये त्यांच्या सहीखाली ते आता प्रसिद्ध झालेत त्यात त्यांनी म्हटलय

"यहाँ एक नया व्यवसाय पनप रहा है । -घूस दो और मनचाहा मुआवजा लो । जिस निर्जन स्थान पर बैठकर मैं यह पत्र लिख रहा हूँ, उसके पासही कुछ पक्के मकान बने हैं । मुझे रास्ता बताने के लिए साथ आये बारह वर्ष के बालक ने बताया, "ये किसीके रहने के लिए नहीं, क्लेम लेने के लिए है ।"

- जगभर माणसे शेवटी माणसे असतात कुशाभाऊ कारकून आदिवासींना छळतात आणि पैसे खातात, त्यांना काही देत नाहीत असे कार्यकर्ते म्हणतात तर कुशाभाऊ कारकून म्हणतात, 'मी आदिवासींच्या तोडातला घास कशाला खाऊ ? पैसे सरकारचे आहेत नवी कुळे तयार करून मला पैसे खाता येतात ' हे कार्यकर्ते पण नेमके तेच करताहेत त्यातल्या कमिशनवर याच्या परदेशवाऱ्या आणि दिल्लीवाऱ्या मजेत सुरू आहेत । - आपण प्रथमच ठरवलय असले दोन्ही बाजूचे आरोप ऐकावयाचे नाहीत जगभर हे सुरू आहे येथे हे होईल तेवढे कमी करावयाची यत्रणा करता येते का हे बघितले पाहिजे कार्यकर्ते आणि सरकारी यत्रणा या दोघाच्यावर लक्ष ठेवून फारसा अन्याय होत नाहीये हे आम्हाला सांगणारी लोकआयुक्तासारखी एखादी यत्रणा सरकार व कार्यकर्ते दोघानीही मानावयास हवी पण हा भ्रष्टाचार होतोय म्हणून धरणच नको हे आपणाला पटते का ? हे म्हणजे नाकावर पुन्हा पुन्हा माशी बसते आहे, नाक एकदा कापून मोकळे व्हा, नाकाशिवायही श्वास घेता येतो असे म्हणण्यासारखे होते आहे का ?

तळागाळातील, दारिद्र्य रेषेखालील आणखी काही आदिवासींना विस्थापित मानून त्यांना ५ एकर बागायती जमीन मिळाली, राहावयास घर मिळाले तर आपणाला खरे तर आनंदच होईल ते तसे व्हावेच असे मला वाटते धरणाच्या एकूण खर्चात पुनर्वसनाचा खर्च ४ ते ७ टक्क्याहून जास्ती नसतो त्यात आणखी थोडा खर्च करावा पण धरणाच्या एकूण खर्चात विस्थापितांवर होणारा खर्च एवढाच असतो हे लक्षात घेतल्यावर या विचाराचा व्यत्यास पण लक्षात घेऊ सरकार वा सरकारी अधिकारी हे पैसे देणार नाही असे म्हणतील का ? एकतर पैसे त्यांच्या खिशातून जात नाहीत दुसरे तर माणसे

सर्वसामान्यपणे एवढी वाईट नसतात तिसरी गोष्ट म्हणजे ही सारी यंत्रणा व सरकार खूप वाईट व खूप भ्रष्ट आहे असे मानले तरी विस्थापितांचा प्रश्न शक्यतो लवकर, थोडे झुकते माप देऊन, निकालात काढण्यात त्यांना रस असेल कारण मग उरलेले धरण बांधणीतले ९३ ते ९६ टक्के पैसे खर्च करून त्यातला स्वतःचा वाटा घ्यावयास ते मोकळे होतात

विस्थापिताना जमीन मिळणार नाही कारण सरकारकडे जमीनच नाही असा आता कार्यकर्त्यांचा नवा नारा आहे आता सरकारकडे जमीन आहे असे सरकार म्हणते नसेल तर मध्यप्रदेश व महाराष्ट्र बाजारात मिळेल त्या किंमतीत जमीन विकत घेऊन गुजराथ सरकारकडून त्याचे पैसे घेऊ शकतात - तसे बोलायचे तर या व्यवहारात पुन्हा पैसे मिळण्याचीच सोय असल्याने यंत्रणा व राज्यकर्ते हे कार्यकर्ते व बहुगुणा म्हणतात त्याप्रमाणे भ्रष्ट असतील तर या गोष्टीत त्यांना खरे पाहता जास्ती रस असावयास हवा

तर हे त्रागडे आपण सोडवायचे कसे ? सरकारकडे जमीनच नाही असे कार्यकर्ते सांगणार मध्यप्रदेश व गुजराथ सरकारच्या अधिकाऱ्यांनी सांगितले की आमच्याकडे जमीनी आहेत आमच्या अनेक अधिकृत पत्रकात पण आम्ही अस म्हटलय मला एक वेगळा मार्ग सुचतो याबाबत नक्की आमनेसामने चर्चा व्हावी म्हणून मी शरद जोशींना घेतले इकडचा एक झुजार कार्यकर्ता विजय प्रकाशला बोलता केला डॉ मिरजकराना पण बरोबर घेतले आणि रविवारी दुपारी तीन वाजता माधव चितळ्याच्या घराचे दार ठोठावले शरद जोशी व चितळे प्रथमच भेटत होते चितळे म्हणाले, 'तिन्ही सरकारकडे एवढी जमीन उपलब्ध होऊ शकते सरकारी यंत्रणा सांगितलेले देते की नाही, त्यात काही त्रुटी आहेत का हे पहावयास एखादी लोकआयुक्तासारखी यंत्रणा असावी ही तुमची सूचना मान्य व्हावी आता त्यात अडवानी हवेत, ज्योती बसू हवेत, दुर्गा भागवत हवी की नानाजी देशमुख व मधू लिमये हवेत हे तपशिलाचे प्रश्न आहेत

हे एवढे सरळ आहे हे दिसत असतानासुद्धा हा गुता का निर्माण झाला वा करता आला हे तपासले पाहिजे

(१) तीन राज्यातील महसूल व जंगल खाती व इतर खाती पण गुतलीत खात्याखात्यातील विसवादांमुळे, व्यक्तिगत मानापमानाच्या कल्पनेमुळे वेळ लागू शकतो - त्याचप्रमाणे खात्याखात्यातील विसवादांचा फायदा उठवणे कार्यकर्त्यांना शक्य होते

(२) नर्मदा लवादाच्या निर्णयात पान ११३ वर कलम ५-८६-२ मध्ये गुजराथने दिलेली जमीन व खेडी नाकारावयाचा अधिकार विस्थापिताना दिलेला आहे या नकाराधिकारामुळे किती व कशी खेडी बनवावयाची व किती व कोठे जमीन उपलब्ध करावयाची हे ठरवणे गुजराथ सरकारला कठीण जात असणार. नक्की किती विस्थापित तिकडे जाणार याचा अंदाज येत नसल्यामुळे महाराष्ट्र व मध्यप्रदेश सरकारच्या पुढे पण हाच प्रश्न वेगळ्या स्वरूपात उभा राहतो

(३) लवादाच्या निर्णयात आदिवासींना जगलातच वसवावे असा कोठेच स्पष्ट उल्लेख दिसत नाही पण काही आदिवासींनी जगलातच राहण्याची इच्छा महाराष्ट्र सरकारला कळविली आहे त्यांना तशी सोय हवी तर देणे पण आपण न्याय्य मानतो त्या जगलात बागायती जमिनीपण तयार कराव्या लागतील १९८० च्या जगल कायद्याप्रमाणे जगलात असे पुनर्वसन करावयास व अशी जमीन द्यावयास जगलखात्याचा विरोध होतो खात्याखात्यामधील विसवाद व अडचणी पुन्हा वाढू शकतात

(४) या अशा परिस्थितीत विस्थापिताना वेगवेगळे सदेश देऊन गोंधळ हवा तसा वाढवता येऊ शकतो म्हणजे खात्याखात्यातील, राज्यराज्यातील विसवादाचे मुद्दे शोधून त्याला तत्त्वाची जोड देऊन हद्दाग्रह चालवायला कार्यकर्त्यांना सधी आहे आणि हा विसवाद न वाढवता कमी करावयास जे प्रशासकीय कौशल्य लागते ते सरकारी यंत्रणेने दाखवलेले नाही !

पण एक सर्वस्वी वेगळा मुद्दा त्यावेळी शरद जोशींनी पुढे माडला ते म्हणाले, 'आपले धरणाबद्दलचे व विस्थापिताबाबतचे एकूणच धोरण आपण मुळापासून नाही तरी मुळशीपासून तरी तपासले पाहिजे' ते जे म्हणाले ते थोडक्यात असे माडता येईल

(१) सेनापती बापटाच्या बद्दल मला फार आदर आहे पण त्यांनी मुळशी धरणाला जो विरोध केला तो बरोबर की चूक हे आपण पुन्हा एकदा तपासले पाहिजे

(२) मुळशी धरणाचा पण एक वेगळा सविस्तर अभ्यास व्हावयास हवा

(३) त्यावेळी जो विभाग बागायती बनला त्या विभागातील शेतकऱ्यांचे, त्या विभागाचे व भोवतालच्या प्रदेशाचे नक्की आर्थिक लाभ काय झाले

(४) किंवा असे धरण जेथे झाले नाही व जमीन बागायती बनली नाही त्या प्रदेशातील शेतकऱ्यांचे काय झाले, ते तेथेच राहिले का हमाल बनून पुण्यामुंबईकडे गेले

(५) ज्या विस्थापितानी जमीन घेतली त्याची स्थिती काय आहे

(६) ज्या विस्थापितानी पैसे घेऊन इतरत्र जाऊन नव्या उद्योगात स्वतःला स्थिर केले त्याच्या कुटुंबाची आजची स्थिती काय आहे

(७) पाले—सान्ताक्रूझ या विभागात मुळशीकडील खेड्यासमोर 'कर' लावून आडनाव बनलेली कुटुंबे आढळतात ती वा इतर कुटुंबे अशी इतर शहरात जाऊन त्या पैशाच्या जोरावर चांगल्या प्रकारे नोकरी घेतात रुजली का हे तपासले पाहिजे पण या गोष्टी तूर्तास बाजूला ठेवल्या तरी मला वाटते जमिनीसाठी जमीन किंवा जास्ती बागायती जमीन देऊन या लोकांचे पुनर्वसन करणे कदाचित चुकीचेच असेल शेती हा आज आतबट्ट्याचा व्यवहार आहे उतरत्या नफ्याच्या दुष्टचक्रात तो सापडलाय खरे तर भरपूर पैसे देऊन, नव्या व्यवसायासाठी वा नोकरीसाठी त्यांना तयार करून, सरकार, कार्यकर्ते, सेवाभावी सस्था या सर्वांनी मिळून समर्थपणे नव्या उद्योगात, नोकरीत त्यांची

स्थापना केली पाहिजे

— म्हणजे उत्तराच्या शोधात पुढे येताना आपण आता आपला शेवटचा सहावा प्रश्न लक्षात घेऊ या विस्थापिताचे भरपूर पैसे देऊन, त्यांना नव्या उद्योगासाठी तयार करून सरकारने, कार्यकर्त्यांनी व सेवाभावी सस्थानी मिळून त्यांचे नव्या प्रकारे पुनर्वसन करावे असे तुम्हाला वाटते का ? पैसे देण्याचा प्रश्न असेल तर गुजराथ सरकार अजिबात खळबळ करणार नाही असे म्हणते कारण पैसे नाही तरी त्यांनाच द्यावयाचे आहेत पाच एकर बागायती जमिनीची किंमत पण कमी नसते —पैसे देऊन आज असे पुनर्वसन कर्नाटक, ओरिसा, बिहार वगैरे राज्ये करतात आणि दिल्लीत येऊन ऑटोरिक्षा विकत घेऊन चालवणारे असे बिहारी विस्थापित आपणाला भेटतात । —पण पैसे देऊन असे पुनर्वसन होऊ नये असे तुम्हाला वाटत असेल तर विस्थापिताना आपण आज जे देणार म्हणतो ते देत आहोत हे बघावयास कार्यकर्ते व सरकार यांनी लोकआयुक्त समिती मान्य करावी असे तुम्हाला वाटते का ?

*

*

*

मी एकूणच जाम वैतागलोय उगाच आपला वणवण करीत हिंडलोय, हिंडतोय पण एकही कार्यकर्ता माझ्या या ६ प्रश्नांना उत्तरे देत नाही स्मितू कोठारीने तर परदेशात जाण्यापूर्वीच्या पहिल्याच मुलाखतीत सांगितले होते 'नर्मदा प्रकल्पात असा लोकआयुक्त आम्हाला मान्य नाही' मी मग विजय प्रतापशी बोलतो तो रजनी कोठारीच्या बरोबर १९८५ मध्ये स्टॉकहोम, स्वित्झर्लंड येथे पर्यायी नोबेल पारितोषिक घ्यायला गेला होता तो म्हणाला, "तुमची प्रश्नाची ही माडणीच आम्हाला समजत नाही मी या प्रश्नाचा कधी असा विचार केलेला नाही" म्हणजे आता पुन्हा एकदा बाबा आणि मेधा यांना भेटावयास हवे ते १४ मे पासून पतप्रधानाच्या घरासमोर धरणे धरून आहोत १४ मेला रात्री दूरदर्शनवर बाबा आणि बहुगुणा यांचे राष्ट्रीय बातम्यात फोटो आहेत १५ मे १९९०ला इग्रजी वृत्तपत्रांनी पहिल्या पानावर फोटोसकट यांचे धरणे दिलेय

मी १५ मे ला त्यांना भेटायचे ठरवतो पतप्रधानाच्या घराजवळ त्यांचा मोर्चा किंवा धरणे शोधणे फार कठीण असते दिल्लीत या मोसमात दररोज ५-६ धरणी व मोर्चे सुरू असतात वाटेत कासीरामचा एक मोठा मोर्चा लागतो अगणवाडी शिक्षिकाचा मोर्चा भेटतो पण हे सर्व मोर्चे भेटणे हा आपल्या नशिबाचा भाग असतो कारण हे सर्व मोर्चे पतप्रधानाच्या घरापासून १।१-२ किलोमीटर वरच अडवलेले असतात या सर्वांना अडवायला पोलिस चक्रव्यूह रचतात त्यामुळे कोणते लोक कुठे आहेत व त्यांना कुठे आडवलय व त्यांना भेटायला कोणत्या रस्त्याने जायचे हे अजिबात समजत नाही पोलीसाना विचारले तर त्यांना नर्मदा वगैरे काही समजत नाही ते आधीच कातावलेले

असतात ते नावे तरी कुणाकुणाची लक्षात ठेवणार ? दररोज आपले ५-६ नवे मोर्चे । मी 'बाबा' म्हणतो तरीही त्यांना काही समजत नाही पण त्यातल्या एकाला बाबा म्हणजे पाढऱ्या शुभ्र दाढीतले बहुगुणा आठवतात तो मला नेमके तेथे नेऊन सोडतो एकूण ३००-४०० आदिवासी व ही ५-६ नेते मडळी असा सारा थाट आहे बहुजनसमाज पार्टीच्या मोर्चाला खूप गर्दी आहे पण कालच्या दूरदर्शनवर ते नाहीत, हे आहेत व आजच्या पेपरात पण हीच परिस्थिती आहे भारतभर कल्पना असणार काही वेगळीच

तिथे मला प्रथम दिसतो संजय सगवई त्याला मी १३ तारखेला घरी बोलावला होता आम्ही दोघे प्रथमच भेटलो होतो पण तो प्रश्नाची उत्तरे देत नाही असे पाहून दोघाची जरा खडाजगी झाली होती चूक माझीच होती आतिथ्यधर्म विसरून मी भाडावयास नको होते मी त्याचवेळी क्षमा वगैरे मागितली होती पण त्याचा राग अजून गेलेला नव्हता

बाबा कॉटवर झोपले होते पण बाबांच्या जवळ जाण्याची माझी एकदम हिमत झाली नाही त्याच्याजवळ सुदरलाल बहुगुणा होते व त्याच्या हातात ती जगप्रसिद्ध गगाजळची बाटली होती ती गोष्ट मी अजून तुम्हाला सांगितलेलीच नाही सुदरलाल बहुगुणा रगात आले त्यावेळी म्हणाले व लिहून पण गेले

“जब जब मुझे सयुक्तराष्ट्र सभ द्वारा पर्यावरण पर आयोजित सम्मेलनोमे आमत्रित किया गया, मै गोमुख से गगा का पवित्र जल भेंट करने के लिए ले गया । स्वाकहोम सम्मेलन के पहले दशक के उपलक्ष्य मे लदन मे पर्यावरण पर लोक सुनवाई के दौरान तो गगा जलकी बोतल अध्यक्ष के मचपर अत तक शोभायमान रहीं । अत नदियोंके साथ बरती जाने वाली क्रूरता के प्रति जन जन को जगाना हमारा काम होना चाहिए । —नदी को बाध के महादैत्य से मुक्त करने के लिए जनता को शक्ति देने के लिए भगवान से प्रार्थना करनी चाहिए ।”

बाबांच्या या बोलण्यावर माझा त्यावेळी सयम सुटला होता माझ्यातला मराठी माणूस उफाळून बाहेर आला होता मी म्हटले होते, “बाबा, मला भयकर वाईट वाटतय मी पृथ्वीला माझी माता मानतो त्या आईला टोचे मारून तिच्या पोटातले रक्त शोषल्यासारखे तेल काढतात माझ्या आईचे हालहाल करतात आणि ते तेल हवेत प्रदूषण करत असताना त्या विमानात बसून नदीचे आयुष्य आणि पर्यावरण याच्या गोष्टी करायला दारातल्या अगणात जातोय अशा परदेशात फेऱ्या मारत बसता । मी यापुढे तुमच्याशी बोलणार नाही ।”

मी बाबांच्या जवळ गेलो सुदरलाल बहुगुणाचा राग पण अजून गेलेला दिसत नव्हता बाबा आमटे म्हणाले, “मी येथे फार कामात आहे उद्या माझे काय होईल हेच मला माहीत नाही येथे मुलाखत कशी जमणार ? तुम्ही मध्यप्रदेशात बडवानीला मला भेटायला या ” म्हटले तेथेही येतो पण वेळ द्या मला टाळत ते म्हणाले, “पुढे

कळवीन ” मेधाने मात्र दुरूनच ओळखले म्हणाली, “उद्या या, मुलाखत देईन मी आशिश कोठारीचा भाऊ स्मित कोठारीकडे वेळ कोणता तो निरोप ठेवेन त्याचा फोन नंबर लिहून घ्या ”

*

*

*

दुसरा, १६ मे दिवस तर भयकर गेला माझ्या आयुष्यात खूप दिवसात असा भयकर धक्के देणारा दिवस आलेला नव्हता मी या मडळींच्यात एवढा बदनाम झालोय याची मलाच कल्पना नव्हती आशिश कोठारीला फोन केला तो म्हणाला, “मेधाने तुम्हाला वेळ दिलेली नाही तसेच याच तर या ”

तेथे गेलो तर पुन्हा डोके तापावे अशी गोष्ट बाबा आमटे कॉटवर झोपलेत त्याच्या पायाशी बसून सुदरलाल बहुगुणा सूत कातताहेत परदेशी फोटोग्राफर भराभरा फोटो घेत होते २-३ परदेशी वार्ताहर मुलीना बाबा मुलाखत देत होते मला राहवले नाही मी म्हटले, “बाबा तुम्ही मला का वेळ देत नाही ?” बाबानी सुदरलाल बहुगुणाकडे पाहिले म्हणाले “तुम्ही वाटेल तसे प्रश्न विचारता तुम्ही ४ वर्षांपूर्वी तुमच्या ‘बखर राजधानीची’ या पुस्तकात माझी एक विस्तृत मुलाखत छापली होती ”

मला आता थोडा उलगाडा झाला मी म्हटले, “बाबा, ती मुलाखत अजून कोणीही वाचावी तुमच्याबद्दलच्या अतीव आदराने मी ती लिहिली आहे पण तुम्ही जे सांगितले ते त्यात येणारच ती ध्वनिमुद्रिका पण अजून माझ्याकडे आहे पण तुम्ही त्या मुलाखतीमुळे माझ्यावर रागवले असाल तर मी ते समजू शकतो चूक माझी नाही मधू लिमयाची आहे त्यानी ती मुलाखत वाचून रविवारच्या ‘महाराष्ट्र टाइम्स’ मध्ये संपूर्ण एक पानाचा एक भला मोठा लेख लिहिला माझी तर कानउघाडणी केलीच, पण तुमच्याच मुलाखतीमधले उतारे देऊन तुम्हाला पजाब प्रश्नाची छटाकभर सुद्धा माहिती नाही म्हणून लिहिले —तुमच्या या प्रयत्नामुळे पजाब प्रश्न सुटण्याऐवजी आणखी चिघळेल पुन्हा एखादे ब्ल्यूस्टार वगैरे करावे लागेल आणि अशावेळी तुम्ही आज सागता तसे आत्मदहन वगैरे अजिबात न करता दुसरा एखादा प्रश्न चिघळवण्यासाठी निघून जाल, असे त्यानी म्हटले होते की नाही हे मात्र मला नक्की आठवत नाही । —पण ते राहू देत आज मी तुम्हाला फक्त सहा प्रश्न विचारणार आहे तुमचे स्मित कोठारीपासून सजय सगवई पर्यंतचे कार्यकर्ते उत्तर देत नाहीत, म्हणून विचारणार आहे तुम्हाला पाहिजे तर ध्वनिमुद्रक बद करतो तुम्ही सागता ते लिहून घेतो तुम्ही ते वाचून त्यात सुधारणा करा मी व तुम्ही त्यावर सही करू व ते पुस्तकात तसेच प्रसिद्ध करू वाचकाना स्वतःचा निर्णय घ्यावयास सोपे जाईल ” बाबा म्हणाले, “मला या प्रश्नावर तुमच्याशी अजिबात बोलायचे नाही ।

पलीकडे मेधा, स्मितू वगैरे लोक उभे होते मला पाहून मेधा आली म्हणाली, “काल रात्री आम्ही विचार केलाय तुम्हाला मी पूर्वी भेटलेली आहे आता मला तुमच्याशी या विषयावर बोलायचे नाही ।’ हा धक्का मात्र मला अनपेक्षित होता हे लोक सरकारकडून हवी ती माहिती आणि हवी ती फाईल पाहिजे म्हणतात, मग मी याना समजावून घेण्याचा प्रयत्न केला तर का घाबरतात ? मी म्हटले “मेधा, मी भेदक, आक्रस्ताळी प्रश्न विचारतो असे तुझ्या सहकाऱ्यांना वाटते का ? ही माझी माहिती गोळा करण्याची पद्धत आहे समोरच्या माणसाबद्दल मनात खूप आदर ठेवून हे असे प्रश्न मी का विचारतो हे मी सविस्तरपणे ‘प्रकाशवाटा’त लिहिलेय गोंड्याला जाऊन नानाजी देशमुख आणि शारदा प्रसाद, बनवासी सेवा आश्रमाचे प्रेमभाई, कनु सन्यालच्या गुहेत जाऊन त्याला असे मी हे प्रश्न विचारत हिंडलोय त्यापैकी एकही जण माझ्यावर रागावला नाही हसत हसत त्यांनी मला समजावून घेतले यावेळी तुझ्या सहकाऱ्यांना विचारलेत त्यापेक्षा अधिक भेदक आणि बोचरे प्रश्न मी सनत् मेहता, वर्मा, शहा, डॉ जयचंद्र, चितळे, शरद जोशी याना विचारलेत पण तुझे साथीदार मात्र माझ्या प्रश्नांनी चिडलेले दिसतात ”

मेधाने मला मध्येच थांबवले म्हणाली, “यातले कोणीच मला तुमच्या मुलाखतीबद्दल बोललेले नाहीत ” मी आणखीनच कोड्यात पडलो म्हटले, “मग काल रात्री असे काय झाले की मला मुलाखत न देण्याचे तू ठरवलेस ?” मेधा म्हणाली, “काल रात्री राजहस प्रकाशनने प्रसिद्ध केलेली तुमच्या या पुस्तकाची जाहिरात मी वाचली त्यावरून तुमचे व त्याचे इरादे चागले आहेत असे मला वाटत नाही ” आता मात्र मी पुरता हादरलो मी म्हटले, “त्या जाहिरातीत काय वाईट आहे साग त्यातून मी पुस्तक लिहिण्यापूर्वी त्यांनी जाहिरात प्रसिद्ध केलेली आहे त्यांनी अजून पुस्तकाचे हस्तलिखित सुद्धा पाहिलेले नाही मी मुलाखती घेत हिंडतोय आणि ते पुस्तक ४-५ दिवसात पुरे होईल आणि मी किती बरे वाईट लिहितो हे बाजूला ठेव मी जे लिहितो त्यात मी सपादकाला एक शब्द ही बदलावयास देत नाही हे जयतराव साळगावकर नाहीतर किलोस्करचे सपादक महाबळ याना विचारून घे । —पण आता तुझे विचार हवे आहेत या सहा प्रश्नावर तू लिहून दे, नाहीतर तू साग-मी लिहितो ते जसेच्या तसे प्रसिद्ध करू।” —मेधा म्हणाली, ‘या प्रश्नावर तुमच्याशी बोलायचे नाही अस आम्ही ठरवलय मी तुमचा अपमान करते आहे असे समजू नका ” आणि मेधा निघून गेली

मी मनात म्हटले, मेधा, बहीण कधी भावाचा अपमान करीत नाही तिने कधी तो चुकून केला तर तो भावाने चुकूनही मनावर घ्यायचा नसतो —या सस्कृतीने दिलेले एवढे सचित बरोबर नसते तर नर्मदेच्या परिक्रमेसाठी बाहेर पडलो नसतो । पण तू, स्मितू, बाबा, बहुगुणा ही चार एक मापाने अजिबात न मोजता येणारी माणसे चौकोनाच्या चार कोपऱ्यात उभी आहात आत मूठभर भाबावलेले, कातावलेले आदिवासी आणि मध्ये

चार बेरक्या-भिरभिरत्या नजरेने तुम्हा सर्वांना वाचण्याचा प्रयत्न करणारे हे परकीय पत्रकार —जे घरचेच कार्य असल्यासारखे तुमच्या आदोलनाबरोबर कायम राहिलेत ।

मेधा, हे सारेच गूढ आहे हजारे, मधुकर देवल, नानाजी किंवा शंभर ग्रामदानी खेड्याचा कारभार चालवणारे प्रेमभाई आणि रागिणीताई —विकासाच्या नव्या वाटा शोधण्यासाठी असलेले पर्यायी नोबेल पारितोषिक याना मिळत नाही ते मिळते रजनी कोठारी, स्मितू कोठारी आणि लोकायन याना । महारोग्याची सेवा सोडून बाबा पजाब प्रश्नात आणि नर्मदेत येतात आणि अफाट किंमतीचे जागतिक पारितोषिक त्यांना मिळते पद्मश्री नाकारल्यावर बहुगुणाना परदेशातील मोठे सन्मान मिळतात, आणि बैलगाडीचा प्रवास असावा अशा त्याच्या विमानवाच्या सुरू होतात मधुकर देवल, अण्णा हजारे, बाबा आढाव यांच्याबद्दल एक ओळ न लिहिणारी परदेशी वृत्तपत्रे व मासिके तू आणि विजय पराजपे याच्या घरी रतीब लावतात तुमच्या कार्यात या लोकाना विलक्षण रस आहे त्यांनी तुम्हाला मोठे केल्यामुळे आम्ही तुम्हाला मोठे मानावे असे त्यांना वाटते काही प्रमाणात ते साध्य होते हवी तेव्हा पत्रप्रधानाची भेट तुम्हाला मिळते दूरदर्शन आणि इग्रजी वृत्तपत्रे तुम्हाला पहिल्या पानावर प्रसिद्धी देतात आज येथे आहेत त्याच्या दहापट लोक, अधिक शिस्तीत आणि अधिक आतपासून घोषणा देत आता कासीरामच्या मोर्चात आहेत पण कासीरामच्या त्या मोर्चाबद्दल दूरदर्शन व इग्रजी वृत्तपत्रात एक ओळ ही येणार नाही ।

पण या लोकाना तुम्हाला येवढे मोठे करण्यात रस काय आहे ? खरे तर ७७, ७९, ८९ या वर्षी हे परकीय पत्रकार एक गोष्ट नक्की शिकलेत दूरदर्शन आणि वृत्तपत्रे यातून या देशात अमेरिकेसारखे नेते निर्माण करता येत नाहीत । —या देशातील सर्वसामान्य माणूस कोणते पारडे जड आहे हे ठरवताना कोणत्या पारड्यात तुळशीचे पान आहे एवढेच बघतो तुम्ही कोणीच निवडणुकीत कोठेच टिकणार नाही हे माहित असताना सुद्धा त्या सर्वांना तुम्ही हवे आहात —कारण वेगवेगळी मजेशीर कारणे पुढे करून तुम्ही नर्मदा प्रकल्प रोखू शकता वा त्याची गती रोखू शकता हे त्यांनी ओळखलय । तुम्ही पर्यावरणाची एक भित उभी करता ती भित पार केली तर धरणे गाळात बुडताहेत असा हास्यास्पद सिद्धांत पुढे येतो त्याला उत्तर द्यावे तर आमचे अर्थशास्त्राचे गणित चुकलय असे तुम्ही सांगता ते बरोबर आहे असे पटवून द्यावे, तर चार भुक्कड शास्त्रज्ञ भूकपाचे शास्त्रीय आलेख माडून आम्हाला घाबरवतात त्याचे म्हणणे चुकीचे आहे हे शास्त्रीय पद्धतीने सागावे तर या देशात आदिवासी हा देवीसमोर बळी न्यायला चाललेला रेडा आहे असा तुम्ही जगभर गाजावाजा करता —त्याला उत्तर द्यावे, तर बहुगुणा 'गगेच्या पाण्याची शपथ तुला' असे म्हणत माझ्या समोर येतात

—तुम्ही या लोकाना हवे आहात कारण याना कोणत्याही परिस्थितीत नर्मदा प्रकल्प

व्हावयास नको आहे आम्ही आमचा विजेचा प्रश्न याची मदत न घेता आमच्या पाण्याच्या जोरावर सोडवणार हे याना परवडणारे नाही आमचे अन्नधान्याचे प्रश्न कायमचे सुटून आम्ही याच्या दारात जाणार नाही हे याना मानवत नाही आम्ही याच्या घरी जाऊन स्वस्त किंमतीने अन्नधान्य, अन्नपदार्थ विकू ही कल्पनाही अमेरिकन शेतकरी सहन करू शकत नाही । —नर्मदा प्रकल्प ही केवढी मोठी झेप आहे हे त्यांनी ओळखलय आम्ही अजून ओळखलेले नाही

याचा अर्थ कळत-नकळत या लोकाना तुम्ही स्वतःला वापरायला देत आहात असा नव्हे एक तर कोणी वापरावे एवढे तुम्ही दुधखुळे नाही त्यातून या मातीशी असलेले तुमचे नाते माझ्याएवढेच पक्के आहे हे मला नक्की माहित आहे म्हणजे एक वेगळी गोष्ट होते आहे तुम्ही पण त्याचा फार कल्पकतेने उपयोग करून घेत आहात कारण तुम्ही दोघे विरुद्ध दिशेने जाऊन एकमेकात मिसळणारी एकाच वर्तुळाची दोन टोके आहात पर्यावरण, नफा-तोट्याचे गणित, विस्थापिताचा प्रश्न, भूकप, गगेची शपथ हे सारे तुमच्या युद्धनीतीतील भाग आहेत शास्त्रज्ञाच्या आणि प्रशासकाच्या समोर या प्रश्नाची लगेच मिळणारी उत्तरे तुम्हाला नको आहेत कारण तुम्हाला खरी हवी आहे पर्यायी विकास-नीती । आणि आमची अडचण एवढीच आहे की, तहानेने आणि भुकेने व्याकुळलेल्या या देशातील माणसाच्या पोटात अन्न आणि पाणी कसे घालता येईल हे तुम्ही आणि ते कोणीच आम्हाला शास्त्रीय परिभाषेत सांगू शकत नाही ।

*

*

*

तेथून परत निघालो तेव्हा डोके फार चढले होते हे सारे एकदा मधू लिमये याच्या कानावर पण घालावे असे वाटत होते म्हणून मी व माझ्याबरोबरचा माझा मित्र डॉ अगरवाल वाटेत लिमयेच्या घरी गेलो लिमयेच्या घरी जाण्यात आणखी एक फायदा असतो आपण ज्याना दूरदर्शन वा वृत्तपत्रे यात पाहतो अशी मोठी माणसे तेथे सहज भेटतात आणि लिमये त्याच्यात देवीलाल की व्ही पी सिंग असा भेदभाव न करता त्याना घुसळत असतात त्यातून घरी आलेल्या माणसात छोटा-मोठा असा भेद न करणारे लिमये आपणाला पण त्या बँठकीत सामील करून घेतात योगायोग बघा आम्ही तेथे पोचलो आणि पाच मिनिटात तेथे शामचरण शुक्ला आले शुक्ला कालपरवापर्यंत मध्यप्रदेशचे मुख्यमंत्री होते आज मध्यप्रदेश विधानसभेत विरोधी पक्षाचे नेते आहेत लिमये म्हणाले, 'दाभोळकर, शुक्लाचा नर्मदा प्रकल्पाचा चांगला अभ्यास आहे त्याच्याशी बोला' आम्ही थोडा वेळच बोललो पण आम्ही आतापर्यंत ज्याच्याशी बोललो होतो त्या अनेक बुजुर्गांच्यापेक्षा शुक्लाचा या विषयाचा अधिक अभ्यास आहे हे जाणवले पण पुन्हा माझ्या व डॉ अगरवालच्या काळजाचा ठोका चुकला

राजीव-लॉंगोवाल कराराचे देवीलालनी राजकीय भाडवल केले आणि हरियाना जिकला मध्यप्रदेश पुन्हा जिकायला नर्मदा लवाद हे आता शुक्लाच्या हातातील कदाचित सर्वात मोठे साधन असेल ।

सस्थानाचे विलीनीकरण व भाषावार प्रातरचनेसारखे जटिल प्रश्न सुलभतेने सोडवण्याची प्रतिभा असलेले नेहरू —पटेल मागे पडलेत आज प्रत्येक प्रश्न पुढे आला की, राजकीय पक्ष प्रथम आपल्या मताचे खाते उघडतात । सुदैवाने अजून आपण नर्मदा प्रकल्पाचा, राजकीय पक्षानी स्वतःच्या स्वार्थातून निर्माण केलेला पजाब व काश्मीर तरी बनवलेला नाही । पण यापुढे कदाचित ते सुद्धा होईल नर्मदा लवादाने मध्यप्रदेशावर कसा अन्याय केलाय हे सागत शामचरण शुक्ला पुढे येतील काही दिवसानी महाराष्ट्रावर अन्याय कसा झालाय वा महाराष्ट्राकडे विस्थापिताना द्यावयास जमीन कशी अजिबात नाही हे सागत शरद पवार त्यात सामील होतील ! —म्हणजे शास्त्रीय प्रश्नाचा शास्त्रीय प्रश्न म्हणून अभ्यास व या देशाचा शास्त्रीय दृष्टीने शक्य असलेला एकत्रित विकास, हे या देशात कधीतरी शक्य होईल का ?

*

*

*

सेतू बांधताना

तुम्ही आणि मी दोघेही दमलोय पण आणखी काही पावले टाकली की, आपली परिक्रमा पुरी होते आपण मूळ मुक्कामाला परत जातो गणपतीने आईला प्रदक्षिणा घालून पृथ्वीप्रदक्षिणा पुरी केली होती कार्तिकेयाने पृथ्वीप्रदक्षिणा करून आईला प्रदक्षिणा घातल्याचे पुण्य पदरात पाडून घेतले होते । नर्मदेच्या परिक्रमेत पण आई नर्मदेला भेटायचे हे असते नुसते निमित्त नर्मदेची परिक्रमा करायची म्हणजे भोवतालचा आसमत आणि परिसर पहावयाचा आपला परिवार नीट समजावून घ्यावयाचा आपली माणसे, त्याचे प्रश्न, त्याची सुखदुःखे समजावून घेत भविष्याकडे झेप घ्यावयास मनाला तयार करावयाचे महत्वाचे म्हणजे या क्षणी पर्यायी विकासनीतीचा गुता जरा नीट सोडवायचा ।

परिक्रमेत सर्वांत प्रथम आपणाला आपले तंत्रज्ञ, शास्त्रज्ञ, प्रशासक भेटलेत ही आपली माणसे कर्तृत्ववान आहेत परदेशात याना कुठेही मोठ्या नोकऱ्या मिळाल्या असत्या असे यापैकी अनेकजण म्हणतात । यानी या देशात कामही तसे खूप केलय पण मी स्वत थोडा शास्त्रज्ञ, तंत्रज्ञ, प्रशासक वगैरे आहे पत्रकार म्हणून यातील अनेकाना यापूर्वी वाचण्याचा प्रयत्न केलाय आणि म्हणूनच प्रामाणिकपणे बोलायचे तर या लोकानी या देशात फार काही मोठे काम केले आहे असे मला वाटत नाही हे माझे प्रामाणिक मत सांगायला हरकत नाही एकतर या देशाने इतराना देतो त्यापेक्षा याना खूप अधिक दिलय याचे कौतुक पण खूप केलय त्यामानाने या लोकानी देशाला खूप कमी परत दिलय चुका पण खूप केल्यात आपल्या विषयावरची पक्की पकड, भोवतालच्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीचे पुरते भान, आपण चुकलो आहोत का हे शोधण्याचे मनाचे उमदेपण या गोष्टी

जवळ असलेले माधव चितव्यासारखे तत्रज्ञ, शास्त्रज्ञ, प्रशासक आज या देशात अपवाद म्हणून आढळतात बाकी बहुतेक सर्वांचे डोळे, सर्वसामान्यपणे, सर्वकाळ परदेशात लागलेले असतात । या लोकांच्या कार्याचे, प्रकल्पाचे नित्यनेमाने मूल्यमापन करण्यासाठी आपणाला एखादी सक्षम यंत्रणा व आचारसहिता बनवावी लागेल शास्त्रज्ञ, तत्रज्ञाच्या मान्यवर व्यावसायिक सस्थांचे या कामासाठी खास अधिवेशन बोलावणे व त्यात सर्वसामान्य माणसाचा मोकळा सहयोग हा एक मार्ग होऊ शकतो

ही एक निकडीची गरज आहे हे सारे केले पाहिजे हे आग्रहाने सागत असतानाच आज कार्यकर्ते लोक, तत्रज्ञ, शास्त्रज्ञ, प्रशासक यांच्याबाबत 'कोणीही यावे टपली मारुनी जावे' हा जो भयकर प्रकार करताहेत तो चुकीचा आहे हे पण मान्य करावयास हवे ज्ञानाच्या क्षेत्रातील आधुनिक ब्राह्मणशाही आपण मान्य करू नये पण याचा अर्थ ज्ञानाचा अनादर करावा आणि अपुऱ्या ज्ञानाचा अहकार बाळगावा असा नाही यातून मग माझ्या विरुद्ध बोलतो तो खोटा शास्त्रज्ञ व माझ्या बाजूने बोलतो तो मोठा शास्त्रज्ञ, तत्रज्ञ, प्रशासक अशी विभागणी होते यातून आणखी एक भयकर गोष्ट सभवते आपल्याला उपयोगी पडतील अशा वैज्ञानिक अधश्रद्धा पसरवल्या जातात मध्ययुगीन अधश्रद्धापेक्षा या अधश्रद्धा समाजाचे अधिक नुकसान करतात आणि त्या अपुऱ्या, अर्धवट ज्ञानाच्या अहकारातून निर्माण करता येतात धरणामुळे भूकंप होतो ही भल्याभल्यांनी पसरवलेली एक वैज्ञानिक अधश्रद्धा म्हणून आपण सविस्तर पाहिली पण हे अनेक थरावर आपला विश्वास बसणार नाही अस पसरवल जातय मुळशी धरण झाले त्यावेळी शेतकऱ्यांनी ते पाणी वापरावयाचे नाकारले होते या पाण्यातील वीज किंवा ताकद काढून घेतलीये, म्हणजे आता शेतीला या पाण्याचा काही उपयोग नाही म्हणून । ही गोष्ट आपण विसरून सुद्धा गेलोय आणि असे काही सांगितले तर महाराष्ट्रातील शाळेतील मुले सुद्धा आज हसतील पण रेणुकुट जवळ रेहेन धरण फार अलीकडे झाले आणि हे पाणी शेतकऱ्यांनी वापरावे, यातली शक्ती कमी झालेली नाही, विजेचा दैत्य रागावून तुम्हाला त्रास देणार नाही हे समजावून देताना सरकारी यंत्रणेला घाम फुटला । निवडणुकीच्या वेळी करतात तसा लाऊडस्पीकर वगैरे लावून प्रचार करावा लागला

आणि आपण त्यांना हसू शकत नाही कारण जगलाचे महत्व, पर्यावरण, ग्रीन-हाऊस इफेक्ट या त्याच अज्ञानाच्या सुधारून वाढवलेल्या आवृत्त्या आहेत । आपल्याकडे प्रचंड जलसपत्ती आहे पण खूप कमी जमीन आपण बागायती बनवलीये आपला दरमाणशी विजेचा उपयोग आहे २२० किलो वॅट तास जगाची सरासरी आहे २ हजार किलोवॅट तास आणि अमेरिकेत हे प्रमाण आहे २० हजार किलो वॅट तास निसर्गाने सारखीच जलसपत्ती अमेरिकेला आणि भारताला दिलीये आपण त्यांनी वापरलीये त्याच्या फक्त १६ टक्के जलसपत्ती वापरली आहे आणि आपण जगले, पर्यावरण, ग्रीन-हाऊस इफेक्ट

वगैरे पुढे करून धरणे नको म्हणतो । त्यावेळी आपण या शेतकऱ्याला हसतो तसे जगभरचे लोक आपणाला हसत कोपऱ्यात उभे असतात

पण अमेरिकेने व प्रगत देशानी केले ते बरोबर कशावरून ? आम्हाला हवी आहे पर्यायी विकासनीती युद्धात सारेच काही क्षम्य असते ज्ञानाचा अनादर, अपुऱ्या ज्ञानाचा अहकार, छानपणे वैज्ञानिक अधश्रद्धा पसरवणे आणि गगेच्या पाण्याची शपथ घालणे यातून ते जमेल म्हणून या लोकांनी तसे केले तर बिघडले कुठे असा प्रश्न तुम्ही विचारू शकता

म्हणजे पर्यायी विकासनीती म्हणजे काय हे प्रथम समजावून घ्यावयास हवे या लोकाना नक्की काय हवे आहे ते तपासावयास हवे — आचार्य दादा धर्माधिकारी मागे एकदा म्हणाले होते, 'सिगारेटचे पाकीट आणि गीतेचे पुस्तक याची किंमत या अर्थनीतीत सारखीच आहे आणि म्हणून ती चुकीची आहे' मडळींनी त्यानंतर बराच पुढचा टप्पा गाठलाय मला दिलेल्या मुलाखतीत आणि नंतर क्रांतिधर्मीच्या फेब्रुवारी १९९० मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या लेखात सुंदरलाल बहुगुणा यानी म्हटलय, "वे लोग, जिन्होंने अर्थशास्त्र को धर्म और रुपये को भगवान मान लिया है, भले ही अपनी कान और आँखें बन्द कर ले, एक नदी की हत्या करके, और वह भी कुछ वर्षों के क्षणिक भौतिक लाभ बिजली और सिचाई के लिए — हम मानव जाति के इस अनमोल विरासत से भावी पीढ़ियों को वंचित कर रहे हैं ।"

आता दादा धर्माधिकारी आणि सुंदरलाल बहुगुणा ही पर्यायी विकासनीती मागणाऱ्या लोकांच्यातील टोकाची माणसे आहेत त्याचा विचार का करता ? या लोकाना छोटे, सुंदर, स्वयंपूर्ण निर्भय खेडे हवे असते त्याचा विचार करा असे आपण म्हणू शकतो या गोष्टीचा नेमका विचार खरा ना म ग गौरे यानी केलाय 'विकास आणि तारतम्य' यात त्यानी या विचाराला नेमके उत्तर दिलय "भारतातील खेडी अथवा ग्रामस्वराज्य याचा आदर्श म्हणून समजल्या जाणाऱ्या राळेगण शिंदी या गावाचे आपण उदाहरण घेऊ आज तेथे उभ्या असलेल्या गावगाड्याचे उदाहरण घेतले तर श्री अण्णा हजारे याचे नेतृत्व त्याला लाभले आहे त्या गावातील मडळींना व्यसनमुक्त करण्यासाठी आवश्यक ती दडशक्ती तेथे निर्माण केलेली आहे हे झाले त्या ग्रामव्यवस्थेचे कवच (श्री अण्णा हजारे चितनासाठी सलग एक-दोन आठवडे वाहेर गेल्याबरोबर बाहेरच्या गावगुडानी तेथील व्यवस्था उधळण्याचा प्रयत्न केला) तेथील गावाला वीज हवी, विहिरीवर पंप हवेत, सकरित गाई हव्यात, गोबर वायूसाठी सयत्रे हवीत, बियाण्यासाठी उत्तम बी-बियाणे हवे आणि ठिबक सिचनासाठी खास प्रकारच्या नळ्या हव्यात कारण त्याना पपईच्या पिकात मिरचीचे पीक आतरपीक म्हणून घ्यावयाचे आहे ही दोन्ही पिके नगदी पिके आहेत, त्याना बाजारपेठ हवी या स्वायत्त गावाचे संपूर्ण चित्र जर ध्यानात घेतले तर त्याच्या कोणत्या

बाजू स्वायत्त आहेत आणि कोणत्या परावलंबी आहेत हं महज ध्यानी येईल आणि वीज, खास प्रकारच्या जलवाहिन्या, औषधे, कीटकनाशके व खते देशात कोठ ना काठे तरी उभारलेल्या प्रकल्पावाचून शक्य नाहीत हेही उलगडेल तरी मी ग्रामस्थाना आज आवश्यक असलेल्या रेलगाडी, दूरध्वनी, आकाशवाणी, दूरदर्शन इत्यादी गरजांचा समावेश केलेला नाही एकदरीने हे खेडे ग्रामस्वराज्यातील कल्पिलेल्या खेड्यापेक्षा फार वेगळे ठरते संपूर्णपणे विकेंद्रित समाजव्यवस्थेची कल्पना यापुढील काळात मी अशक्यच समजतो ”

आपण मागे स ह देशपाडे याचा 'विकास की दारिद्र्य पूजा' हा जो लेख पाहिल्याव त्यात त्यांनी या प्रश्नाला आणखी सविस्तर उत्तर दिलेय पर्यायी विकासनीती मागताना, धरणामुळे काही शेतकरी बागायती बनून श्रीमंत होणार, इतर जिरायती शेतकरी तुळन्न अधिक गरीब बनणार असा या मडळीचा जो दावा आहे त्याचा पण त्यांनी उत्तरात विचार केलाय

(१) एका माणसाची आजची भूक भागवायला त्याला एक भाकरी देण जरूरी आहे पण ह्या गरिबीनाशाचा परिणाम म्हणून ज्याच्याजवळ अगोदर एक भाकरी आहे त्याला दोन भाकऱ्या अधिक मिळतात अशा वेळी आपली पसती काय ? भुकेल्याला भाकरी देऊ नये काय ? मला वाटते द्यावी

(२) अधिक धन आकाशातून पडत नाही त्याची वाढ होते ती तत्रविद्येच्या प्रगतीमधून पण तत्रबदल हा अनेक मूलगामी सामाजिक बदल घडवून आणतो लोकसंख्येची उलथापालथ, नव्या आर्थिक व सामाजिक संस्था, नवी वर्गरचना , नवे संघर्ष व नवे तणाव हे सर्व आत्तापर्यंतच्या आर्थिक विकासाने घडून आले आहे आणि पुढेही असे सामाजिक बदल होतच राहणार

(३) निर्वाहाच्या किंवा कोणत्याही एका पातळीवर मानवी जीवन गोठवून ठेवणे म्हणजे जीवनातील आवाहनेच संपवणे असे आहे असे जीवन म्हणजे कटाळवाणे, स्थितिशील, नावीन्यरहित जीवन हे आपण लक्षात घेतले पाहिजे मार्क्सचा कम्युनिझम पुढचे काही दाखवीत नाही म्हणून ती एक कटाळवाणी स्थिती असणार अशी टीका त्यावर झालेली आहे ही टीका निर्वाह पातळीवर तर अधिकच सार्थ ठरेल

(४) विकासाला विरोध करणारे लोक असे म्हणतात की अधिकांचा हव्यास असला की, दुसऱ्यांच्या धनाचा अपहार करण्याची प्रवृत्ती निर्माण होते, म्हणजेच विकासाला मर्यादा घातली नाही तर त्यातून शोषण निर्माण होते ह्याला उत्तर असे की, शोषणाची प्रवृत्ती कोणत्याही आर्थिक अवस्थेत कार्यरत होऊ शकते निर्वाहाच्या किंवा कोणत्याही एका मर्यादेच्या आत असताना ती काम करीत नाही असे नाही

(५) निर्वाहपातळीचा आणखी एक अर्थ लक्षात घेतला पाहिजे सबंध समाज निर्वाहपातळीवरच राहिल अशी योजना करणे म्हणजे उत्पादनाचे तत्र एका विशिष्ट मर्यादितपलीकडे विकसित होऊ द्यावयाचे नाही असे बंधन घालणे प्रत्यक्षात याचा अर्थ माणसाला उपजीविकेसाठी काबाडकष्ट अपरिहार्य करणे असा होतो कारण उत्पादनतत्र जितके मागास तितके ते अधिक श्रम-धन असते पण काही विचारवताच्या मते शरीरश्रमाला श्रम म्हणूनच काही विशेष मूल्य असते हा आग्रह न समजण्यासारखा आहे कष्टदायक श्रम शक्य तितके कमी करून विरगुळ्याचे क्षण वाढवावे ही माणसाची स्वाभाविक प्रवृत्ती आणि तत्रविद्येच्या प्रगतीमागची प्रभावी प्रेरणा आहे ती इष्टही आहे कारण विरगुळा, फावला वेळ, ह्यामधूनच जिला संस्कृती म्हणतात तिची उत्पत्ती होते

(६) स्वयरोजगाराचा लघु उद्योगाचा कार्यक्रम यशस्वी होण्यासाठी पुढील गोष्टी आवश्यक आहेत (अ) व्यवसाय मुळात किफायतशीर हवा (ब) किफायत इतकी हवी की, तीतून मालकाच्या कुटुंबाचे पोट भागले पाहिजे (क) उत्पादनसाधने सुकरपणे उपलब्ध हवीत, अगो व्यवस्थापन कौशल्य हवे मुख्य म्हणजे एखाद्या वेळी धद्यात नुकसानी येईल ती स्वीकारायची तयारी हवी स्वयरोजगार या पर्यायाचा, लघु उद्योगाचा विचारच करू नये असे माझे म्हणणे नाही दारिद्र्यनिवारणाच्या सदर्भात जेथे जेथे यशस्वी होण्याची बरीचशी सभाव्यता आहे, तेथे तो अवश्य राबवावा पण सर्व स्थितीत स्वयरोजगाराची मात्रा लागू पडत नाही हे लक्षात ठेवावे

(७) ह्यापूढचे जग — निदान ह्या देशातले नजीकच्या भविष्य काळातले आर्थिक जग — नोकऱ्याचे आणि मजुरीचे म्हणजेच वेतनी रोजगाराचे राहणार आहे हे वास्तव आपण मनाने स्वीकारले पाहिजे तत्रविद्येची आजची स्थिती अशी आहे की, धद्याचे आकारमान प्रचंड असावे लागते त्याशिवाय आर्थिक बचतीचा फायदा घेता येत नाही केंद्रीकरण अटळ आहे विकेंद्रीकरणाची तत्रे शोधावीत, पण उत्पादन खर्चाचा प्रश्न डोळ्यासमोर कायम ठेवून

(८) म्हणजे याना एकूणच गरिबी टिकायला हवी जीवनात उल्हास वाटता कामा नये शक्य तेवढा चेहरा आबट करून जगणे बरे 'मला कायमचे दुःख दे, कारण तसे झाले तरच तुझी आठवण राहिल' असे कुतीचे परमेश्वराकडे मागणे होते आणि याचा परमेश्वर संस्कृती तरी आहे, पर्यावरण तरी आहे किंवा आणखी काहीतरी

-- म्हणजे महाराष्ट्रातील विचारवतानी या पर्यायी व्यवस्थेचा सविस्तर विचार केलेला आहे खरे तर मी स्मितू कोठारीला प्रथम भेटायला गेलो त्यावेळी हे सारे भाड्या मनात होते पण मी असे काही सांगताच तो म्हणाला होता, "भारतातल्या सेवानिवृत्त झालेल्या बहुसंख्य शास्त्रज्ञ, तत्रज्ञ, प्रशासकाना सुद्धा आपण चुकीच्या मार्गाने आलो असे आज वाटते आपण त्यावेळी रचना चुकीच्या मार्गाने केली आपण पुन्हा आयुष्य जगलो तर

असे काही करणार नाही असे ते म्हणतात यातल्या किमान शभर लोकांच्या आम्ही मुलाखती घेतल्यात तुला पाहिजे तर मी नावे देतो त्यांना भेट [If I look to the last 45 Years there were best Scientists, best planners— best economists, best irrigation scientists, equivalent to Chitale saheb Many of them retired and are still alive We have interviewed at least 100 such people I will give you list of these people They feel they have made major mistakes They would not, if they are living their life again Unaware of long-term consequences, everything was done on the glory of short term]

त्याचे हे सांगणे मला एक फार मोठी सधी वाटली मी म्हटले, “असे असेल तर मी नोकरी सोडतो किमान सहा महिन्याची रजा घेतो त्या शभर जणांना भेटून त्यांना काय वाटले ते समजावून घेतो ही फार चांगली शोधयात्रा होईल” मात्र माझ्या या विधानावर त्याने सहजपणे स्वतःचे म्हणणे लगेच बदलले म्हणाला, “हे लोक गुप्ततेच्या शपथेखाली असल्याने बोलणार नाहीत ” मी मनात म्हटले, म्हणजे गुप्ततेची शपथ मनात ठेवून ते, तू किंवा रजनी कोठारी यांच्याशी काही बोलतात असे काही आहे का / पण त्यानंतर त्याने आणखीनच वेगळे विधान केले तो म्हणाला, “मी शभर लोक असे म्हणालो नव्हतो काही लोक असे म्हणालो ।” — पर्यायी विकासयोजना, सुदरलाल बहुगुणा, स्मितू कोठारी या सर्वांना समजावून घेताना आपण भांबावून जातो ते यामुळे

२

पण हे सारे सांगत असतानाच मूळ मुद्दा आपणाला नाकारता येत नाही स्वातंत्र्यानंतर या देशात श्रीमत अधिक श्रीमत झाले आणि गरिबांची स्थिती त्यामानाने फारच थोडी सुधारली किंवा प्रा देशपाडे याचे विधान थोडे दुरुस्त करावयाचे तर असे म्हणता येईल की भुकेने मरणार नाही एवढी चतकोर भाकरी गरिबांच्या हातात देत आधी पोळी खाणाऱ्यांच्या समोर आपण श्रीखडपुरी ठेवली भयानक गतीने वाढणारी विषमता आणि फार कमी गतीने होणारा विकास ही आपली खरी समस्या आहे

याला अनेक कारणे असू शकतील भोवळ यावी एवढ्या गतीने आपल्या भोवतालचे जग बदलतय दरघडीला भोवतालचे सदर्थ बदलताहेत ‘थाबला तो सपला’ ही कविपक्ती सुद्धा काळाने कालबाह्य ठरवून दूर फेकलीये ‘चालला तो सपला’ अशी आजची परिस्थिती आहे उच्च इमारतीत वर खाली येणारे चालते जिने असतात खाली जाणाऱ्या जिऱ्यात उभे असल्यात आणि आहे तेथेच उभे राहिल्यात तर तुम्ही आपोआप खाली येता नेहमीच्या गतीने या जिऱ्यात वर जाण्यासाठी चालत राहिल्यात तर तुम्ही आहे तिथेच उभे

रहाता आणि दमता खाली जाणाऱ्या जिन्यातून वर जायचे असेल तर तुम्हाला नेहमीच्या दुप्पट गतीने चालावे लागते आणि तरीही तुम्ही नेहमीच्याच गतीने वर जाता आज दुर्दैवाने सारेच विकसनशील देश खाली जाणाऱ्या जिन्यात उभे आहेत प्रचंड गतीने वाढणारी लोकसख्या हा तो खाली जाणारा जिना आहे आपण जल्द गतीने चाललो नाही, तर खाली फेकले जाऊन नाहीसे होऊ विकासाच्या पहिल्याच टप्प्यात आपले सरासरी आयुष्यमान वाढते बालमृत्यूचे प्रमाण कमी होते कुटुंबनियोजन केले तरी लोकसख्या वाढते आपली प्रगती स्थिर होते हे लोकसख्या वाढीचे प्रमाण 'नाहीरे' वर्गात जास्ती असते आणि वेगवेगळ्या विभागात केलेली प्रगती सहजपणे स्थिर करू शकणाऱ्या लोकसख्यावाढीसारख्या इतर अनेक गोष्टी विकसनशील देशात असतात पण हे असे आपणाला फार वेळ खाली जाणाऱ्या जिन्यावर वरच्या गतीने पळवे लागणार नाही आपण एकदा वरच्या मजल्यावर पोचलो की वर जाणारे जिने घेऊ शकतो सर्वांना भरभरून देण्याची आधुनिक विज्ञानाची क्षमता हा आजच्या मानवी जीवनाचा आधार आहे

आज आणखी एक झालंय स्वयंपूर्ण खेड्याचे विसर! आज 'ग्लोबल व्हिलेज' सर्वत्र होतय माहितीचा आतकवाद जगभर पसरलाय जगात एके ठिकाणी जे होते ते दुसऱ्या टोकाला घरात दिसते एखादे निवात खेडे असावे शात, निवात, गावगाड्याप्रमाणे चालणारे आपल्या स्वप्नातील खेडे । — त्या गावाजवळ एक अद्ययावत कारखानां निघतो चागल्या प्रकारे चालणारा कामगाराना चागल्या सुखसोयी, चागले पगार देणारा कारखान्याची वसाहत नव्या उपभोग्य वस्तूनी भरून जाते गावातील तरुणाना गावगाड्यामधील आपली कामे सोडून त्या कारखान्यात नोकरीला जावेसे वाटते आणि कारखान्याच्या वसाहतीत ज्या उपभोग्य वस्तू असतात, त्या खेड्यातील बहुसंख्य लोकाना आता हव्या असतात आणि आपण ज्यावेळी ग्लोबल व्हिलेज म्हणतो, माहितीचा आतकवाद म्हणतो त्यावेळी सान्या विकसनशील देशाच्या दृष्टीने अमेरिका आणि इतर प्रगत देश हे खेड्याला लागून निघालेले कारखाने आणि त्या कारखान्यातील वसाहती असतात १९८९ साली या जगात जो चमत्कार घडला तो नजरेआड करून आपल्या कोणत्याही प्रश्नाची आज माडणी करता येणार नाही कोणत्याही विचारवताने मानवी समाज असा वागू शकतो, याची साधी कल्पनाही केली नव्हती बुद्ध, मार्क्स, गांधी, माओ, या सर्वांना कनवटीला लावून ते वर्ष निघून गेलय 'ग्लोबल व्हिलेज' आणि माहितीचा आतकवाद या दोन गोष्टींमधून काय होते ते आता थोड समजलय या दोन लहरीच्या मध्ये सापडलेला समाज तलवार आणि तत्त्वज्ञान यानी नियंत्रित करता येत नाही माणसाला अमर्याद स्वातंत्र्य आणि अमर्याद सुख हवे आहे या देशातील दहा कोटी लोकाना, ज्यांना आज युरोपमधील लोकापेक्षा अधिक सुख मिळतय त्यांना त्यापासून

वचित करण्याची कोणतीही योजना लोकशाही, साम्यवाद वा सर्वोदयवाद अमळात आणू शकणार नाही ही एक वस्तुस्थिती आहे

पण मग आणखीही एक शक्यता नाकारता येत नाही संपूर्ण नियंत्रण असतानाही रुमानियातील लोक रस्त्यावर आले अध्यक्षच्या घरात सोन्याचे नळ आणि पक्षसदस्याच्या अगावर सोन्याची बटणे आहेत म्हणून त्यांना जाळून मोकळे झाले या देशात भूमिहीन शेतमजूर आणि झोपडपट्टीमधले लोक एका क्षणी अचानक रस्त्यावर येणे ही या घटनाक्रमात बसणारी गोष्ट आहे शहरातील असघटित कामगार आणि झोपडपट्टीतले लोक आपल्या सर्वांच्या घरात शिरून घरे खाली करा म्हणून उद्या परवा सागणार आहेत ग्लोबल व्हिलेज आणि माहितीचा आतंकवाद याच्या टप्प्यात ते पण आलेत रुमानिया, उझबेगीस्तान, काश्मीर याचे व्यापक सदर्थ कोणालाच विसरता येणार नाहीत म्हणजे मानवी मूल्ये, त्या लोकांची कणव वगैरे म्हणून नव्हे तर आपली एक अपरिहार्य निकडीची गरज म्हणून काही गोष्टी कराव्या लागतील झोपडपट्टीत राहणाऱ्या माणसासाठी माणसाना लागतात तेवढ्या किमान सोयी अग्रक्रमाने द्याव्या लागतील आपली आणि मुख्यत्वेकरून या पददलित लोकांची लोकसख्यावाढ झपाट्याने काबूत आणावी लागेल पर्यायी विकासनीती मध्ययुगाकडे नेणारी म्हणून कालबाह्य समजली तरी या घडीला त्यातल्या काही गोष्टींचा आधार घेत या लोकाना उपजीविकेचे साधन द्यावे लागेल

अनेक मार्गांनी विचार करता येईल काही उद्योग संपूर्णपणे ग्रामीण कारागिराकरता वा कुटिरउद्योगासाठी राखून ठेवावे लागतील समजा सारा कापड उद्योग आपण कुटिर उद्योगात किंवा खादीसाठीच राखून ठेवला, मोठ्या कंपन्यांनी बूट — चपला बनविणे बंद करून त्या फक्त छोट्या सहकारी सस्थाच बनवतील असे ठरवले, गाड्याच्या ऐवजी बसेस मोठ्या प्रमाणावर बनवू लागलो, किमान सान्या शहरात खाजगी वाहने, मोटारी, स्कूटर, वगैरे प्रमुख रस्त्यावरच वेगवेगळ्या ठिकाणी थाबवावयाची सोय व सक्ती केली आणि त्यापुढील अंतर फक्त पायी वा सायकल रिक्षामधूनच जाण्यासाठी सुरक्षित ठेवले, म्हणजे आडरस्त्यावरील वाहनाची जीवघेणी गर्दी कमी करून सायकलरिक्षाचा पर्यायी उद्योग निर्माण केला यातील काही मार्ग हास्यास्पद वाटतील काही नवे सुचतील उत्तराच्या शोधात अस्वस्थ होऊन हिंडणाऱ्या समाजाला निराश व्हावे लागत नाही अगदी हास्यास्पद वाटणारे पण आजही गणित आणि विज्ञान याचा आधार असलेले शून्य अखेर याच भूमीतील कोणीतरी शोधले होते पण या सर्वांचा सपत्ती निर्माण करणाऱ्या साधनाची निर्मिती करू नका असे म्हणण्याशी काही सबध नाही पाणी आणि वीज ही अशी दोन साधने आहेत आणि म्हणून आपणाला ती हवी आहेत

पण हे सारे ना ग गौरे, प्रा देशपांडे व मी याना काय वाटले ते झाले ते सारे पर्यायी

विकासनीतीची मागणी करणाऱ्या मडळींना पटले पाहिजे असे नाही त्यांना ते न पटणे व त्यांनी त्याचा आग्रह धरणे यात तुम्ही व मी आक्षेप घेण्यासारखे काही नाही आपला आक्षेप एवढ्यासाठीच आहे की, विकासाचा आजचा ढाचा बदलला जावा म्हणून अर्धेकच्चे तांत्रिक मुद्दे, आदिवासींचे प्रश्न व परकीय शक्तींची मदत याच्या जोरावर हे लोक नर्मदा प्रकल्पाला खीळ घालताहेत म्हणजे, हे विकासप्रकल्प झाले नाहीत वा धिम्या गतीने झाले तर या देशातील सध्याची विकासाची प्रक्रिया कोलमडून पडेल त्यानंतर जो गोंधळ माजेल, अस्थिरता येईल त्यामुळे लोक आजच्या विकासनीतीवर चिडतील, व त्या गोंधळात पर्यायी विकासनीती पुढे दामटता येईल असे त्यांना कदाचित वाटत असेल परकीय शक्तींना वेगळ्या कारणासाठी ही विकासाची प्रक्रिया कोलमडून पडणे, अस्थिरता-गोंधळ वगैरे या देशात हवा आहे पर्यावरण, जंगले, भूकपासारखे अर्धेकच्चे मुद्दे यातून हे लोक हे करतात म्हणून ती परदेशी मडळी याच्यावर खुश असतात त्याच्या दृष्टीने 'पडोसीकी भैस मरे और खुदका डडा भी सलामत रहे' असे हे काहीसे असते वर्तुळाच्या एकाच बिंदूपासून निघून विरुद्ध दिशेने जाऊन पुन्हा एकत्र मिळणाऱ्या त्या रेषा आहेत असे आपण जे म्हणालो होतो ते त्या दृष्टीने !

पण तरीही प्रश्न उरतोच युद्धात सारेच काही क्षम्य असते साम्यवादी मडळींना अतिम उद्दिष्टाकडे जाताना चागले चालणारे कारखानेसुद्धा सप घडवून बंद पाडावे लागतात समाजवादी मडळी बंद अमलात आणतात कोणाला फक्त नेमका निवडणुकांच्या दिवसात रामजन्मभूमी, बाबरी मसजिद वाद हवा असतो — मग या मडळींनी युद्धनीती म्हणून असे काही केले तर बिघडले कुठे ?

पण ही मडळी असे करतात त्यावेळी एक फार वेगळी गोष्ट होते १९५० सालापासून सर्वोदयवादी आणि नक्सलवादी यांचे या देशातील परिस्थितीचे विश्लेषण नेमके एकच आहे त्यांना समाजातील 'आहेरे' वर्ग हा नेहमीच सरकार व नोकरशाही यांच्या जवळ राहतो व त्यामुळे या विकासात 'आहेरे' वर्गाचा अधिक फायदा होतो असे वाटत होते त्यांच्या मते त्यामुळे नकळत तीन प्रमुख गोष्टी होत होत्या (१) विकसित विभागाचा अशा विकासात अधिक फायदा होतो (२) कोणत्याही विभागात 'आहेरे' वर्गाचा अधिक फायदा होतो (३) विकास म्हणजे आर्थिक स्तर उच करणे असे समीकरण असल्याने 'आहेरे' वर्गाची क्रयशक्ती व त्यामुळे वस्तूच्या किंमती वाढत असतात त्यामुळे ज्या 'नाहीरे' वर्गातील लोकांचा आर्थिक स्तर झपाट्याने किंवा इतराइतका वाढलेला नसतो ते लोक नकळत अधिक गरीब होतात

पंडितजींना हे मत मान्य नव्हते वस्तूची विपुलता विज्ञानाने निर्माण करता येते हा त्यांचा आशावाद होता पण त्याचबरोबर विकासाला लोकांचा सहज सहयोग मिळत नाही आणि 'आहेरे' आणि 'नाहीरे' वर्गातील दरी वाढते आहे हे त्यांना पण जाणवले होते

वचित करण्याची कोणतीही योजना लोकशाही, साम्यवाद वा सर्वोदयवाद अमलात आणू शकणार नाही ही एक वस्तुस्थिती आहे

पण मग आणखीही एक शक्यता नाकारता येत नाही संपूर्ण नियंत्रण असतानाही रुमानियातील लोक रस्त्यावर आले अध्यक्षच्या घरात सोन्याचे नळ आणि पक्षसदस्याच्या अगावर सोन्याची बटणे आहेत म्हणून त्यांना जाळून मोकळे झाले या देशात भूमिहीन शेतमजूर आणि झोपडपट्टीमधले लोक एका क्षणी अचानक रस्त्यावर येणे ही या घटनाक्रमात बसणारी गोष्ट आहे शहरातील असघटित कामगार आणि झोपडपट्टीतले लोक आपल्या सर्वांच्या घरात शिरून घरे खाली करा म्हणून उद्या परवा सागणार आहेत ग्लोबल व्हिलेज आणि माहितीचा आतंकवाद याच्या टप्प्यात ते पण आलेत रुमानिया, उझबेगीस्तान, काश्मीर याचे व्यापक सदर्भ कोणालाच विसरता येणार नाहीत म्हणजे मानवी मूल्ये, त्या लोकांची कणव वगैरे म्हणून नव्हे तर आपली एक अपरिहार्य निकडीची गरज म्हणून काही गोष्टी कराव्या लागतील झोपडपट्टीत राहणाऱ्या माणसासाठी माणसाना लागतात तेवढ्या किमान सोयी अग्रक्रमाने द्याव्या लागतील आपली आणि मुख्यत्वेकरून या पददलित लोकांची लोकसख्यावाढ झपाट्याने काबूत आणावी लागेल पर्यायी विकासनीती मध्ययुगाकडे नेणारी म्हणून कालबाह्य समजली तरी या घडीला त्यातल्या काही गोष्टींचा आधार घेत या लोकाना उपजीविकेचे साधन द्यावे लागेल

अनेक मार्गांनी विचार करता येईल काही उद्योग संपूर्णपणे ग्रामीण कारागिराकरता वा कुटिरउद्योगासाठी राखून ठेवावे लागतील समजा सारा कापड उद्योग आपण कुटिर उद्योगात किंवा खादीसाठीच राखून ठेवला, मोठ्या कंपन्यांनी बूट — चपला बनविणे बंद करून त्या फक्त छोट्या सहकारी सस्थाच बनवतील असे ठरवले, गाड्याच्या ऐवजी बसेस मोठ्या प्रमाणावर बनवू लागलो, किमान साऱ्या शहरात खाजगी वाहने, मोटारी, स्कूटर, वगैरे प्रमुख रस्त्यावरच वेगवेगळ्या ठिकाणी थांबवावयाची सोय व सक्ती केली आणि त्यापुढील अंतर फक्त पायी वा सायकल रिक्षामधूनच जाण्यासाठी सुरक्षित ठेवले, म्हणजे आडरस्त्यावरील वाहनाची जीवघेणी गर्दी कमी करून सायकलरिक्षाचा पर्यायी उद्योग निर्माण केला यातील काही मार्ग हास्यास्पद वाटतील काही नवे सुचतील उत्तराच्या शोधात अस्वस्थ होऊन हिंडणाऱ्या समाजाला निराश व्हावे लागत नाही अगदी हास्यास्पद वाटणारे पण आजही गणित आणि विज्ञान याचा आधार असलेले शून्य अखेर याच भूमीतील कोणीतरी शोधले होते पण या सर्वांचा संपत्ती निर्माण करणाऱ्या साधनाची निर्मिती करू नका असे म्हणण्याशी काही सबंध नाही पाणी आणि वीज ही अशी दोन साधने आहेत आणि म्हणून आपणाला ती हवी आहेत

पण हे सारे ना ग गोरे, प्रा देशपांडे व मी याना काय वाटले ते झाले ते सारे पर्यायी

विकासनीतीची मागणी करणाऱ्या मडळींना पटले पाहिजे असे नाही त्यांना ते न पटणे व त्यांनी त्याचा आग्रह धरणे यात तुम्ही व मी आक्षेप घेण्यासारखे काही नाही आपला आक्षेप एवढ्यासाठीच आहे की, विकासाचा आजचा ढाचा बदलला जावा म्हणून अर्धेकच्चे तांत्रिक मुद्दे, आदिवासींचे प्रश्न व परकीय शक्तींची मदत याच्या जोरावर हे लोक नर्मदा प्रकल्पाला खीळ घालताहेत म्हणजे, हे विकासप्रकल्प झाले नाहीत वा धिम्या गतीने झाले तर या देशातील सध्याची विकासाची प्रक्रिया कोलमडून पडेल त्यानंतर जो गोंधळ माजेल, अस्थिरता येईल त्यामुळे लोक आजच्या विकासनीतीवर चिडतील, व त्या गोंधळात पर्यायी विकासनीती पुढे दामटता येईल असे त्यांना कदाचित वाटत असेल परकीय शक्तींना वेगळ्या कारणासाठी ही विकासाची प्रक्रिया कोलमडून पडणे, अस्थिरता-गोंधळ वगैरे या देशात हवा आहे पर्यावरण, जगले, धूकपासारखे अर्धेकच्चे मुद्दे यातून हे लोक हे करतात म्हणून ती परदेशी मडळी याच्यावर खुश असतात त्यांच्या दृष्टीने 'पडोसीकी भैस मरे और खुदका डडा भी सलामत रहे' असे हे काहीसे असते वर्तुळाच्या एकाच बिंदूपासून निघून विरुद्ध दिशेने जाऊन पुन्हा एकत्र मिळणाऱ्या त्या रेषा आहेत असे आपण जे म्हणालो होतो ते त्या दृष्टीने !

पण तरीही प्रश्न उरतोच युद्धात सारेच काही क्षम्य असते साम्यवादी मडळींना अतिम उद्दिष्टाकडे जाताना चागले चालणारे कारखानेसुद्धा सप घडवून बंद पाडावे लागतात समाजवादी मडळी बंद अमलात आणतात कोणाला फक्त नेमका निवडणुकांच्या दिवसात रामजन्मभूमी, बाबरी मसजिद वाद हवा असतो — मग या मडळींनी युद्धनीती म्हणून असे काही केले तर बिघडले कुठे ?

पण ही मडळी असे करतात त्यावेळी एक फार वेगळी गोष्ट होते १९५० सालापासून सर्वोदयवादी आणि नक्सलवादी याचे या देशातील परिस्थितीचे विश्लेषण नेमके एकच आहे त्यांना समाजातील 'आहेरे' वर्ग हा नेहमीच सरकार व नोकरशाही याच्या जवळ राहतो व त्यामुळे या विकासात 'आहेरे' वर्गाचा अधिक फायदा होतो असे वाटत होते त्याच्या मते त्यामुळे नकळत तीन प्रमुख गोष्टी होत होत्या (१) विकसित विभागाचा अशा विकासात अधिक फायदा होतो (२) कोणत्याही विभागात 'आहेरे' वर्गाचा अधिक फायदा होतो (३) विकास म्हणजे आर्थिक-स्तर उच करणे असे समीकरण असल्याने 'आहेरे' वर्गाची क्रयशक्ती व त्यामुळे वस्तूच्या किंमती वाढत असतात त्यामुळे ज्या 'नाहीरे' वर्गातील लोकांचा आर्थिक स्तर झपाट्याने किंवा इतराइतका वाढलेला नसतो ते लोक नकळत अधिक गरीब होतात

पंडितजींना हे मत मान्य नव्हते वस्तूची विपुलता विज्ञानाने निर्माण करता येते हा त्यांचा आशावाद होता पण त्याचबरोबर विकासाला लोकांचा सहज सहयोग मिळत नाही आणि 'आहेरे' आणि 'नाहीरे' वर्गातील दरी वाढते आहे हे त्यांना पण जाणवले होते

ग्रामीण क्षेत्रात खालच्या स्तरावर उतरून लोकांच्या सहयोगाने काम करणे जरूरीचे होते १९५२ साली म्हणून 'ग्रामीण विकास योजना' [Community Development Programme] राबवावयास सुरुवात झाली हा कार्यक्रम कसा अमलात आणावा याबाबत खूप चर्चा करून बलवतराय मेहता समितीने केलेल्या सूचना विचारात घेतल्या गेल्या होत्या त्यामुळे ही योजना चार चाकी होती पण हा कार्यक्रम पण फसतोय असे सर्वोदयवादी मडळींना वाटत होते त्यांच्या मते हा कार्यक्रम फसावयास खालील प्रमुख कारणे होती (१) ग्रामीण विकास म्हणजे शेतीचा विकास असे ढोबळ समीकरण माडले जात होते त्यामुळे त्या त्या विभागातील श्रीमंत व प्रगतशील शेतकऱ्यांचाच त्यात फायदा होत होता (२) फार झपाट्याने विकास व्हावा अशी सरकारची मनोमन इच्छा होती आणि तोच विकास कार्यातील सर्वांत मोठा अडथळा ठरला होता - लोकाना समजावून घेऊन त्यांना सहभागी करून हा कार्यक्रम त्यामुळे अमलात येत नव्हता (३) सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे चार चाकी कार्यक्रमातील पचायत राज्याचा कार्यक्रम मुळातच फसला होता कारण त्यात फक्त गावातील 'आहेरे' वर्गच निवडून येऊ शकत होता नोकरशाहीशी सगनमत करून स्वतःच्या छोट्या वर्गाचा विकास पाहणे एवढीच त्याची स्वाभाविक इच्छा होती

परिस्थितीचे विश्लेषण सर्वोदयवादी व नक्सलवादी दोघाचे त्यावेळी असे सारखेच होते परिस्थितीची कोडी फोडण्यासाठी त्यांनी नक्सलवाद स्वीकारला तर यानी ग्रामदानी खेड्याची माडणी केली या दोघाचेही हे प्रयत्न फसले पण यानी केलेले परिस्थितीचे विश्लेषण त्यांच्यामते तरी अजिबात चुकलेले नव्हते परिस्थिती आणखी बिकट झाली 'आहेरे' आणि 'नाहीरे' वर्गातील दरी भयानक वाढली सर्वोदयवादी आणि नक्सलवादी दोघेही चाचपडत नवे मार्ग शोधताहेत

सर्वोदयवादी आणि नक्सलवादी यांच्यात हिंसा आणि अहिंसा हा प्रमुख फरक असतो हे खरे नव्हे हिंसा आणि अहिंसा या शब्दाचे जागतिक सदर्थ आज संपूर्ण बदललेत त्यातून खरे तर हिंसा आणि अहिंसा हा फरक वरवरचा बनतो - हिंसा आणि अहिंसा या प्रेम आणि द्वेष यांच्यासारख्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू असतात अहिंसेतून गांधीजींना हिंसेला सहजपणे सामोरी जाणारी निर्भय माणसे बनवायची होती हिंसेचा अतिरेक होतो तेव्हा नेमके हेच होते अमृतसर, जालंदर येथे हिंडणे आणि दिल्लीमध्ये बसमधून प्रवास करणे म्हणून माणूस नकळत स्वीकारतो याच्या उलट अहिंसा पण हिंसा करते अहिंसेचा अतिरेक झाला, तर दुसऱ्या माणसाची मानसिक कोंडी करणारी हिंसा त्यातून तयार होते गांधीजींच्या उपासामुळे आबेडकरांच्या मनाची झाली तशी उपासामुळे त्याचे मतपरिवर्तन वगैरे काही झाले नव्हते झाली होती मनाची भयंकर कोंडी आणि धुसमट पण तरीही एक फरक असतो साध्याइतकेच साधनही महत्त्वाचे असे गांधीवादी, सर्वोदयवादी समजत

म्हणजे उपासानी आपणाला जे आपण हवे म्हणतो ते आबेडकराकडून पाहिजे एवढेच त्याचे हेतू होते त्यानंतर आणखी पुढे जाऊन यामुळे आबेडकराना राजकीय दृष्ट्या सपवू वा त्यांना आपले अनुयायी बनवू असे काही नव्हते म्हणजे त्याचे हेतू साफ असत आणि हे हेतू साफ नसतात त्यावेळी सर्वोदयवादी व नक्सलवादी यांना वेगळी करणारी लक्ष्मण रेषा पुसली जाते

*

*

*

३

हे तुम्हाला पटत नसेल तर बाजूला ठेवा एक पाऊल पुढे चला नर्मदा प्रकल्पाला खीळ घालता आली नाही तर पर्यायी विकासप्रणाली मिळविण्यासाठी या लोकांची पुढची खेळी कोणती असेल ? — या मडळीच्या मनात नक्की काय आहे हे सांगता येत नाही पण साम्यवादी मडळींनी आपले विचार स्पष्टपणे सांगितलेत त्यांना हवे आहे 'पश्चिम भारतीय स्वायत्त आदिवासी राज्य' गुजराथ, महाराष्ट्र आणि मध्यप्रदेश या तीन विभागातील आदिवासींचे मिळून बनवलेले आपल्या या सकल्पित राज्याचा नकाशा सुद्धा 'सत्यशोधक मार्क्सवादी'ने प्रसिद्ध केलाय — नर्मदा प्रकल्पाला विरोध करताना एक फार मोठी खेळी विलक्षण कौशल्याने खेळली जात आहे उकाई धरणाला विरोध करताना एका जिल्ह्यातील आदिवासींना पेटवत सघटित करणे यांना जमले होते नर्मदा प्रकल्पाने तीन राज्यातील आदिवासींना भडकावून एकत्र करणे यांना शक्य झालेय हे सारेच जरा नीटपणे समजावून घेतले पाहिजे

यापूर्वी वाली, जटायू, सथाळ, मुडा याचे उल्लेख आपण कविता म्हणून नव्हे, तर मुद्दाम केले होते या आपल्या लोकांची आपल्या मुलखावर आक्रमण करणाऱ्याला शत्रू मानण्याची वृत्ती आपण समजावून घेतली पाहिजे ज्याला शत्रू मानले त्याचे अपरपार नुकसान करून त्यात स्वतःला चिरडून भरडून घेऊन नाहीसे होण्याची या लोकांची क्षमता आपण विसरता कामा नये १९७१ साली त्याची जी सख्या होती ती १९८१ साली ३५ टक्क्यांनी वाढली होती आज त्याची सख्या ५ कोटी २० लाख आहे आदिवासींची वस्ती नागालँड, मिझोरम येथे ८४ टक्के व ९४ टक्के असली तरी तेथील त्याची सख्या ६॥ लाख व ४॥ लाख एवढीच आहे तरीही त्यांनी भारतीय सेनेला कसे प्रखर लढे दिले हे पण आपणाला माहित आहे पण यापूर्वी आपण एक गोष्ट लक्षात घेतलेली नाही आदिवासींची टक्केवारी महाराष्ट्र, गुजराथ, व मध्यप्रदेश येथे अनुक्रमे ९ १८ टक्के १४ २२ टक्के व २२ ९७ टक्के असली तरी या तीन विभागातील आदिवासींची मिळून एकत्रित सख्या २ कोटी ६० लाख होते ही त्याची सख्या १९८१ च्या जनगणनेप्रमाणे आहे ७१ ते ८१ मध्ये असलेला त्याचा ३५ टक्के हा लोकसख्यावाढीचा वेग कमी होण्याऐवजी

वाढण्याचीच शक्यता आहे पण तो वेग जरी तेवढाच राहिला तरी इसवीसन २ हजार मध्ये भारतातील आदिवासींची संख्या सुमारे दहा कोटी असेल आणि या स्वायत्त आदिवासी राज्याची संख्या असेल किमान सव्वा चार कोटी ।

फार कौशल्याने या मडळींनी ही ठिणगी पेटवलीये आणि हुशारीने या आदिवासी प्रदेशात सर्वत्र आदिवासींनाच फकडण्यासाठी आपली जाळी पसरलीत खरे तर मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पार्टीचे कृष्णा खोपकर यानी 'जीवनमार्ग'मध्ये या 'आदिवासी स्वायत्त प्रदेशाच्या मागणीची पार्श्वभूमी' पूर्वी सविस्तर दिली होती मात्र 'पश्चिम भारतीय स्वायत्त आदिवासी राज्या'ची मागणी भारतीय इतिहासात प्रथमच २९ मार्च ८९ ला पिंपळनेरला भरलेल्या 'सत्यशोधक ग्रामीण कष्टकरी सभे'च्या ८ व्या वार्षिक अधिवेशनात करण्यात आली महत्त्वाचे म्हणजे त्यानंतर नक्सलवाद्यांच्या 'पीपल्स वॉर' गटाने ५ मे १९८९ ला गडचिरोली जिल्ह्यातील अल्लापल्लीला घेतलेल्या आदिवासी रॅलीने 'मध्यभारतीय स्वतंत्र आदिवासी राज्याची मागणी केली या रॅलीत व्ही पी सिंग, रामकृष्ण हेगडे, मृणाल गोरे, हे नेते हजर होते आणि या रॅलीत भाषण करताना देवीलाल यानी विरोधी पक्षाचे सरकार आले तर या राज्य निर्मितीसाठी घटना दुरुस्तीचे आश्वासन दिले त्यानंतर सत्यशोधक विद्यार्थी संघटनेने साक्रीला २६ सप्टेंबर' ८९ ला 'पश्चिम भारतीय स्वायत्त आदिवासी राज्य रॅली' घेतली

आणखी पण काही गोष्टी झाल्यात महाराष्ट्रातील आदिवासींच्या बोलीभाषा या मराठीच्या उपभाषा आहेत हा समज चुकीचा आहे हे सांगण्यात आलय आदिवासींच्या बोलीभाषा मराठीपेक्षा भिन्न असल्याने १० वीपर्यंत तरी या आदिवासी विद्यार्थ्यांचे शिक्षण त्यांच्या मातृभाषेतून झाले पाहिजे आणि त्यासाठी बोलीभाषा - मराठी, मराठी - बोलीभाषा असे शब्दकोश व व्याकरण तयार झाले पाहिजे ही मागणी करण्यात आली आहे आणि भारतीय घटनेचे कलम ३५० अ मध्ये अल्पसंख्याक जमातींच्या मुलामुलींना मातृभाषेतून प्राथमिक शिक्षण द्यावयाची तरतूद केलेली असली, तरी त्याची अमलबजावणी फक्त नागालँड, मेघालय, मिझोराम या आदिवासी राज्यातच झालेली आहे व यावरून हे असे आदिवासी जमातींना त्यांच्या बोलीभाषामध्ये शिक्षण देणे हे आदिवासी राज्यामध्येच शक्य होते हे त्यांना समजावून देण्यात आलय

श्री शरद पाटील याची गणना मी भारतातील मोजक्या विचारवंतात करतो प्रश्नाचा सर्व बाजूनी मुळापासून अभ्यास करून त्याला धडक देण्याची हिंमत व कुवत ते अनेकदा दाखवतात या 'आदिवासी स्वायत्त राज्या'त अनेक आदिवासी जमाती वसत आहेत मग इतक्या आदिवासी जमातींचे राज्य होऊ शकते काय या प्रश्नाला पण त्यांनी उत्तर दिलय

वैदिक काळ हा गणसभाजाचा काळ होता त्यात ज्याप्रमाणे गणराज्ये एका गणाने बनलेली होती, त्याचप्रमाणे अनेक गणानी बनलेले गणसचही होते सिध्द सस्कृतीतील

पचजन हा पाचगणानी बनलेला गणसंघ होता महावीराचा वज्रिसंघगण हा विदेह व लिच्छवी या दोन गणानी मिळून बनलेला होता अशी अनेक उदाहरणे देता येतील आजची नागालँड, मिझोराम, मेघालय, इ आदिवासी राज्येही एका आदिवासी जमातीने बनलेली नसून अनेक आदिवासी जमातींनी बनलेली आहेत हा जमानाच बहुजमातीय आदिवासी राज्याचा आहे' त्यानंतर ते आणखी पुढे गेलेत त्यांनी आणखी दोन महत्त्वाच्या गोष्टी सांगितल्यात 'भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याप्रमाणेच आदिवासी राज्याचा हा स्वातंत्र्यलढा आहे, आणि म्हणून दोन्ही लढ्यांनी व्यूह रचना ढोबळपणे सारखी आहे, व 'पश्चिम भारतीय स्वायत्त आदिवासी राज्याची चळवळ ही पहिली चळवळ आहे की जी जात - वर्ग - स्त्री - दास्यान्ताचे उद्दिष्ट घेऊन कूच करित आहे हे राज्य झाले तर ते आत्मसंतुष्ट नसेल जात - वर्ग - स्त्री - दास्यान्ताच्या महाभारतीय युद्धाचे एक आऊटपोस्ट असेल '

या विधानातील जाड ठसे अर्थातच माझे आहेत खरे तर आपले आदिवासी, आपले दलित याची स्थिती एवढी भयंकर आहे की, नवे स्वायत्त राज्य करून, धर्म बदलून वा नवे राष्ट्र बनवून त्याची स्थिती सुधारणार असेल तर माझा व्यक्तिशः त्याला विरोध राहणार नाही पण खरी गोष्ट अशी आहे की या उपायानी त्याचे प्रश्न सुटण्याऐवजी बिकट होतात स्थिती सुधारण्याऐवजी बिघडते हे आपणाला नक्की माहित आहे आणि या स्वायत्त आदिवासी राज्याचे म्हणाल तर भारताच्या नेमके छाताडावर जगभरच्या लाल आणि नव्या हिरेच्या झेड्यांना रोवण्यासाठी जागा तयार होईल आणि तेथेच कोठेतरी या समाजाला मध्ययुगाकडे नेऊन बरबाद करू शकणारी पर्यायी विकासनीती राबवली जाईल महत्त्वाचे म्हणजे आपल्या देशाच्या नेमका मध्यावर अलग संस्कृतीचा अभिमान बाळगणारा काश्मीर तयार करता येईल ।

हा धोका, ही ठिणगी फार मोठी आहे प्रथम खाडववन आणि नंतर मयसभा दोन्हीही जाळून त्याची इतिहासात फक्त नाव निशाणी बाकी ठेवणारी तीन विभागातील आदिवासी समाजाची दिशाभूल करून त्याच्या संस्कृतीचे, त्याच्या संवर्धनाचे, त्याच्या वेगळेपणाचे महत्त्व त्यांना पटवून देत, हिंसात्मक वा अहिंसात्मक आंदोलनासाठी त्यांना पेटवत, दिल्लीतील धरणी, उच्चपदस्थाना घेराव घालणे हा खेळ असतो हे त्यांना सहजपणे समजावून देत आणि आपले नेते जागतिक बँक आणि अमेरिकन सिनेट याना भेटून आपले प्रश्न सोडवू शकतात याची त्यांना खात्री देत विलक्षण कौशल्याने एक चक्रव्यूह रचला जातोय

१९ एप्रिल १९९० ला तीन राज्यातील आदिवासींचा जो एकत्रित मोर्चा दिल्लीला आला होता ना त्याला पाहताना काळीज गलबलून येत होते कोवळे, निरागस, निष्पाप जीव भोवतालच्या वास्तवाचे भान नसलेले तुमचे आणि माझे हे पददलित भाऊ बहीण

'श्रमशक्ती भवना'समोर धरणे धरून आणि त्याला घेराव घालून उभे होते स्वतःची लोकनृत्ये दाखवीत स्वतःच्या वेगळ्या सस्कृतीची आम्हाला ओळख करून देत होते आणि म्हाताऱ्या बाया आणि कोवळी मुले-मुली, उन्हात कासावीस झालेल्या जिवाने, अगात वेडाची लहर आलेल्या माणसासारखी किचाळत होती ' हमला बोलो अिन चोरापे' हमला बोलो जो हमसे टकरायेगा, सीधा उपर जायेगा हमला बोलो '

अरे, हमला कुणावर आणि कशासाठी ? आणि त्यातून तुम्हाला खरेच नक्की काय मिळेल ? या असमान लढाईत वाली आणि जटायू मातीमोलाने मातीत मिळतात आणि कायमचे नाहीसे होतात पण नव्या सस्कृतीशी, प्रगतीशी जुळवून घेणारा हनुमान मात्र विजयी, प्रगतिशील नव्या सस्कृतीत देव बनून कायमचा स्थापित होतो हे आपण या आपल्या अभागी भावाना समजावून देणार आहोत काय ? म्हणजे हे आव्हान खरे तर रामावर आणि या सस्कृतीवर मनापासून प्रेम करणाऱ्या आणि आधुनिक विज्ञान आणि तंत्रज्ञान यांच्या जोरावर या देशाचा कायाकल्प करू पाहणाऱ्या तरुणाना आहे प्रश्नाची निकड त्यांना ओळखावी लागेल रामजन्मभूमी मंदिर आणखी शभर वर्षांनी पण उभारता येईल राम आपला आहे अयोध्या पण आपलीच आहे या विस्थापिताच्या प्रश्नात मात्र उद्या खूप उशीर झालेला असेल आज या विस्थापित आदिवासींच्या मधील पुरुषार्थ जागवीत, त्यांना विज्ञाननिष्ठ, 'बुद्धिमताम् वरिष्ठम्' असलेले बलवान हनुमान बनविण्याची प्रतिज्ञा करून, रामाच्या ममतेने त्यांना या विस्थापिताच्या प्रश्नात उतरावे लागेल

-आपण याची आणि त्याची प्रथम क्षमा मागू. भारतात नद्या काय कमी आहेत ? आपली गंगा मैथ्या, मानस सरोवरावरून येणारी सुरसेविनी सिंधू, कैलास पर्वतातून उगम पावलेली ब्रह्मपुत्रा, धारहून निघणारी मही, ओरिसा, बिहार, मध्यप्रदेशातून जाणारी ब्राह्मिणी, डागहून निघणारी अबिका, शिवालीनीच्या टेकडीतून निघालेली पेरियार, देवरमलाईहून निघालेली पपा, कोरापूटहून निघणारी स्वर्णमुखी, तिरुनेलवेली पासून निघालेली ताम्रपर्णी, राचीहून निघालेली सुवर्णरेखा नजर टाकाल तिकडे सुंदर नावाच्या सुंदर नद्या पसरल्यात आणि या देशातील साऱ्या लोकानी आई मानून या नद्यांच्यावर प्रेम केल्या

एवढ्या मोठ्या आणि मातब्बर नद्या पण परिक्रमा मात्र करायची असते फक्त आई नर्मदेची । ती वाट फार बिकट आहे नर्मदेतले गोटे आणि निसरडे कडे, घाट आणि डोंगर वाटेत सर्वत्र पसरलेले असतात म्हणून । या अवघड वाटेवरचे या परिक्रमेतील व्रतही फार विलक्षण असते नर्मदेची परिक्रमा करावयाची असते उपदेशाचा अहंकार गळून पडावा म्हणून ही परिक्रमा केली की, इतराना उपदेश करण्याचा आपला हक्क आपण गमावून बसतो याने काय केले त्याने काय केले, हा कोठे चुकला व तो कोठे चुकला, याने व त्याने काय करावयास पाहिजे हे मग अजिबात सागायचे नसते असे काही आपण केले

असेल तर याची आणि त्याची क्षमा मागायची असते आपण काय करतो तेवढेच महत्त्वाचे असे समजून स्वतःला प्रश्नाच्या केंद्रस्थानी उभे करावयाचे असते

फक्त शोधायचे असते स्वतःला शरीर आणि मन दमलेले असताना स्वतःला शोधत स्वतःच्या आत आपण कोठेतरी स्वतः हरवून जायचे असते पाठीमागून घेणारे साधूचे जथे पुढे जात असताना म्हणत असतात कबीराचे दोहे

बुरा जो देखत मैं चला

बुरा न मिलया कोय

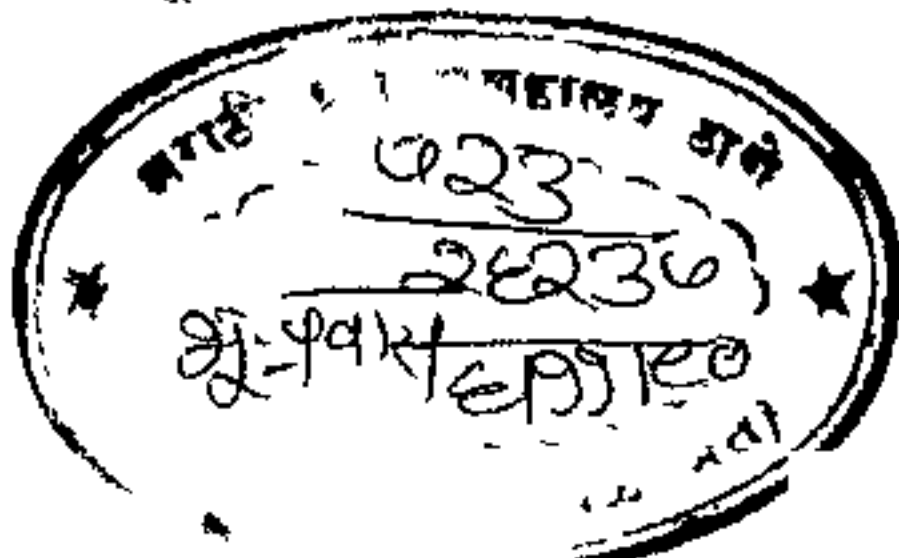
जो दिल खोजूँ आपना

मुझसे बुरा न कोय

आपणाला नमस्कार करून ते त्वरेने पुढे जातात आपणाला थोडा आधार मिळतो थकून भागून आपण पडावावर पोचतो परिकथेत रमावयाचे वय असलेली मुले आपल्याला घेरा घालतात गोष्टी सुरू होतात छोटी छोटी मुले विचारतात, 'एवढा प्रवास केल्यात, वाटेत कोठे रामाने बांधलेला सेतू पाहिलात का?' सेतूच्याच गोष्टी मग सुरू होतात इथेच त्याच्या समोर कुठेतरी केव्हातरी सेतू बांधला गेला होता असे समजून मुले सागत असतात, " वाली, सुग्रीव, राम याना ना सेतू मुळी बाधताच येत नव्हता काही खारोट्या झाडावरून आपल्या उबदार घरट्यामधून टिवल्या बावल्या करीत हिंडताना ते मजेत पहात होत्या त्यापैकी काही खारोट्या अस्वस्थ झाल्या त्याच्या मनात विचार आला, 'अरे हे येवढे मोठे कार्य ! या देशाचा इतिहास आणि भूगोल बदलवून टाकणारे ! आपण काहीच का करावयाचे नाही ?' आपली चिमूटभर ताकद ती काय याचा विचार मग त्याच्या मनात आला नाही बाहेरचे सारे जण हसत असताना त्या मग बाहेर पडल्या तीरावरच्या मातीत लोळत त्यांनी ती माती समुद्रात फेकली रामाचे नाव लिहून वाली-सुग्रीवानी आत फेकलेले दगड मग त्या मातीवर सहज तरले "

या देशातील साध्या भोळ्या माणसानी अनेक शतके मनाशी जपलेली एक साधी भोळी गोष्ट ही गोष्ट खरी की खोटी हे माझ्या विज्ञाननिष्ठ मनाला माहित नाही खारोटी ती काय, तिची ताकद ती काय ? तिने फेकलेली माती पाण्यातच कशावरून पडली ? वरच्यावर वाऱ्यावर वाहून कशावरून गेली नाही ?

पण एक मात्र खरे खूप दिवस अस्वस्थ होतो खूप भटकत होतो का भटकतोय हेच समजत नव्हते खूप दमलोय आणि खूप दमलेली एक खारोटी खूप दिवसानी आज रात्री शांत मनाने झोपू शकेल !

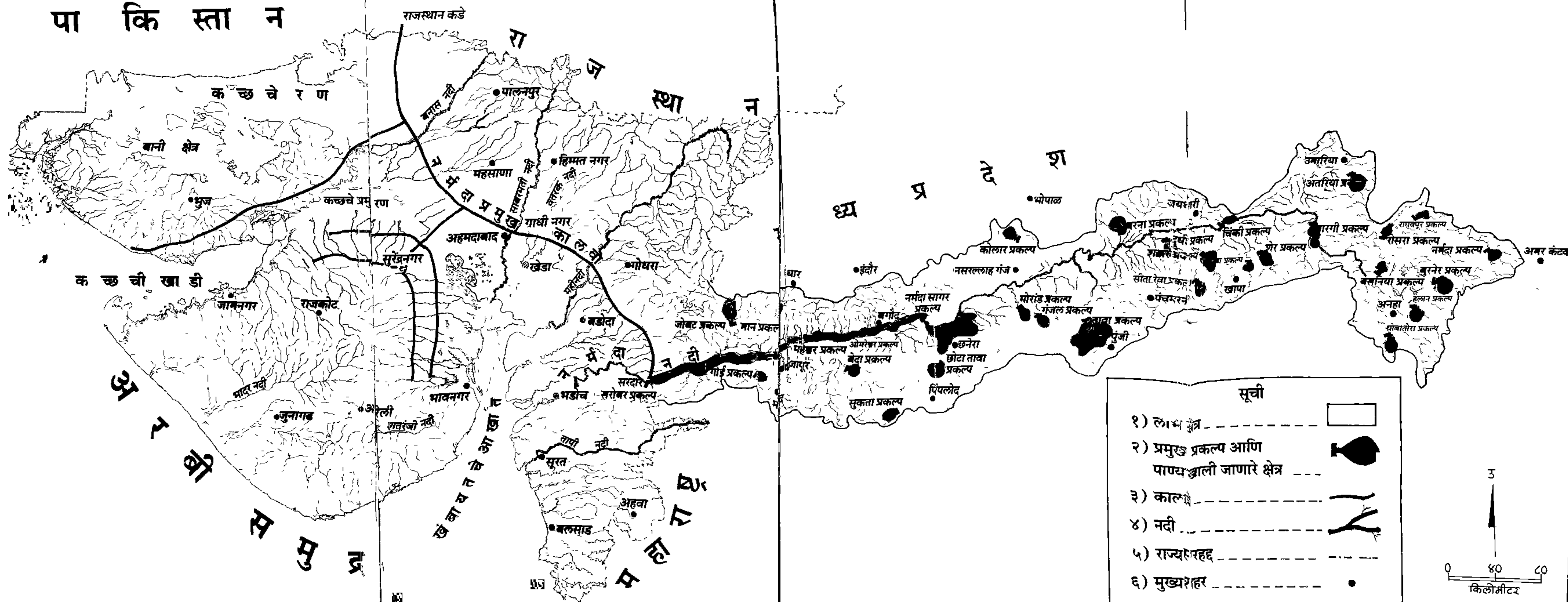
सेतू बाधताना / १५५

REF ID: A66888

REFBK-0026237

नर्मदा खोरे

पाकिस्तान

सूची

१) लाभ क्षेत्र	▭
२) प्रमुख प्रकल्प आणि पाण्युत्पादनाली जाणारे क्षेत्र	●
३) कालवे	—
४) नदी	~
५) राज्यसहद	—
६) मुख्यशहर	●

